

Истиқлол қаҳрамонлари

Абдурауф
ФИТРАТ

ТАНЛИАНГАҲ
АСАРЛАР

«ШАҲИДЛАР ХОТИРАСИ» ХАЛҚИЯ ЖАМҒАРМАСИ

**АБДУРАУФ
ФИТРАТ**

**ТАНЛАНГАН
АСАРЛАР**

І Ж И Л Д

ШЕЪРЛАР, НАСРИИ АСАРЛАР, ДРАМАЛАР

ТОШКЕНТ «МАЪНАВИЯТ» 2000

Таҳрир ҳайъати:

*Озод Шарафиддинов, Наим Каримов, Дилором Алимова,
Суннат Аҳмедов, Шуҳрат Ризаев.*

Истиқлол адабиётининг етук вакилларидаан бири Абдурауф Фитрат адабиёт ва санъатнинг мавжуд барча турларида қалам тебратган. У ўзбек ва форс-тожик тилларидаги гўзал шеърлари билан бармоқ вазига асос солган, ҳикоя ва қиссалари билан эса XX аср ўзбек насрийнинг тамойилларини белгилаб берган адибдир.

«Танланган асарлар»нинг I жилдига адибнинг бадиий асарлари ва драмаларидан намуналар киритилган. Насрий асарларининг асли форс-тожик тилида ёзилганлиги учун («Мунозара», «Ҳинд сайёҳи баёоти»), улар ушбу тилдан таржима қилинган. Тўнламадаги барча асарлар турли даврлардаги нашрлар билан солиштирилиб, тўлдирилиб ва тузатилиб, мукамал ҳолда чоп этилмоқда.

Нашрга тайёрловчи,
сўз боши, ва изоҳлар муаллифи:
филология фанлари доктори. Ҳамидулла Болтабоев.

Масъул муҳаррир:
филология фанлари доктори
Наим Каримов

Ф71

Фитрат, Абдурауф.

Танланган асарлар //Сўз боши ва изоҳлар муаллифи: Ҳ. Болтабоев; Таҳрир ҳайъати: О. Шарафиддинов ва бошқ.; Масъул муҳаррир: Н. Каримов.—Т.: «Маънавият», 2000.—

Жилд 1. Шеърлар, насрий асарлар, драмалар.—256 б.

Сарлавҳада: «Шаҳидлар хотираси» хайрия жамғармаси.

Ўз2

Ф 4702620204—7 16—00
М 25(01)—00

© «Маънавият», 2000

ФИТРАТ ВА ИСТИҚЛОЛ МАЪНАВИЯТИ

Исоният тарихида шундай даҳо санъаткорлар бўлганки, улар ўз ҳаётини, ижодини, фикру заковатини халқининг бугунги турмушини яхшилашга, эртанги кунини чароғон қилишга бағишлаганлар. Дарҳақиқат, бир қанча миллатпарвар адиблар қатағон туфайли маънавиятимиз тарихидан юлиб олинганига қарамай, улар меросини ўрганиш, асарларида кўтарилган маънавий-ахлоқий муаммоларни тадқиқ этиш бугунги Истиқлол шароитида ҳам ўз долзарблигини йўқотмаган. Зеро, улар ижодининг моҳияти жамият ва миллат иниятларини ифодалаган бўлиб, халқини халқ, миллатни миллат қилишга хизмат қилган. Маҳмудхўжа Беҳбудий, Абдулла Қодирӣ, Абулҳамид Чўлпон каби фидойи адиблар қаторида Абдурауф Фитрат ҳам ўз элининг ақлига ва қалб кўзига айланган.

Абдурауф Фитрат 1886 йили Бухорода тугилган, унинг отаси Абдурахимбой ўз замонасининг зиёли бойларидан бўлган. Абдурауфнинг онаси Мустафбиби (онлада уни Бибижон деб аташган) ўқиминшли аёл бўлиб, фарзандлар таълими ҳам тарбияси билан ёлғиз ўзи машғул бўлишига тўғри келган. Нозиктаъб онасининг изчил таъсири остида Абдурауфда жуда ёшлигиданоқ шеър завқи уйғонган.

Абдурауфнинг таҳаллуси Фитрат бўлиб, бу сўзнинг луғавий маъноси «яратмоқ»дир. Шоир гарчи талабалик йиллари айрим ғазалларида Мижмар (чўғдон, хушбўй нарсалар солиб тутатиладиган идиш) таҳаллусини қўллаган бўлса ҳам, асосан, Фитрат номига бир умр содиқ қолган. Давр тазйиқи кучайиб, унинг замондошлари ўз асарларига бир неча таҳаллус ва лақаблар билан имзо чеккишга мажбур бўлганларида ҳам адиб ёлғиз шу таҳаллусни қўллаган. Ҳатто расмий идоралардаги хизмат чоғида ва хавфензлик қўмитасининг ҳужжатларида ҳам мана шу ном билан юритилган.

Абдурауф Фитрат дастлаб ибтидоий мактабда, сўнгра Бухородаги Мирараб мадрасасида таҳсил кўрган. Талабалик чоғларида мавжуд мадрасалар таҳ-

сиди билан чекланмай, замонининг тараққийпарвар уламо-ларидан ўзи мустақил равишда сабоқ олган. Айни шу талабалик йилларида хорижий мамлакатларда нашр этилган қатор чиқадиган жарид ва мажаллалар билан танишиб улгурган. Бу ҳақда Қозондан Бухорога саёҳат қилган машҳур тараққийпарвар уламо Абдурашид Иброҳимбек шундай ёзади: «Мен Бухорода эканман, Русиянинг Қозондан келган маъмури Бухоро мадрасаларини тафтиш қила бошлади. Бу кун талабалари орасида «зарарли» нашрлар тарқалган ва баъзи мажаллаларда ҳаяжонлантирилган мақолалар ҳам ёзилган экан». 1907 йил воқеаларига бағишланган бу хотира сўнгида улуғ аллома талабаларнинг фаоллигига тан бериб, «Бухоронинг келажаги мана шу қобилиятли талабалар қўлидадир»¹, деган хулосага келади.

1908 йилнинг ёзида Бухорога машҳур маърифатпарвар ва ислоҳотчи олим Исмоилбек Гасирали ташриф қилади. У Бухоро зиёлилари билан учрашаркан, кўпроқ эътиборни мактаб ва мадрасалар таълимига ва уларда ислоҳот ўтказиш кераклигига қаратади. Шу зот сабаб бўлиб, ўлкада эндигина куртак ёза бошлаган янги усулдаги мактаблар кенгай боради. Шаҳарнинг тараққийпарвар зиёлилари ҳамда мадраса талабалари жадид мактабларини ташкил қилиш ишига жалб қилинади. Ана шундай усули жадид мактабларидан бири Бухоронинг Саллоҳона гузариди Мирзо Абдулвоҳид ҳовлисида ташкил қилинади. Бу воқеаларнинг шохидларидан бири, кейинроқ адиб ва олим сифатида танилган С. Айний шундай хотирлайди: «Бу даврдаги ҳур фикрли ёшлардан бири Абдурауф Фитрат эди. Бу шахс Бухоро талабалари орасида энг зукко ва фозиллардан бўлиб, Абдулқодир Маҳмуд воситаси билан «Сирот ул-мустақим» мажалласини мутолаа қилиб, хориждаги таҳсилга тайёр бўлиб қолган эди»².

Фитрат ҳаётининг ўта сермазми паллаларидан бири унинг Истанбул давридир. Ўзбек фитратшуносларининг мақола ва тадқиқотларида бу даврга онд саналар жуда чалқаш кўрсатилган. Ҳатто, бу воқеаларнинг шохиди С. Айний Фитратнинг хорижда бўлган даврини бир ўринда 1910 йил деб айтса, бошқа

¹ Абдурашид Иброҳим. XX аср бошларида Ислом дунёси ва Японияда исломият. I жилд. Истанбул, 1987, 50-б. (турк тилида).

² С. Айний. Таърихи инқилоби Бухоро. Душанбе, «Адиб», 1987, 83-б.

бир ўринда 1911 йилни³ кўрсатади. Нисбатан ишончли манбалардан бири сифатида XX аср бошларида Туркистонда яшаган олим ва сиёсий арбоб Заки Валиди Тўғоннинг хотираларига мурожаат қиламиз. Уларда қайд этилишича, 1910 йили Бухорода «Тарбияти ат-фол» жамияти тузилган бўлиб, у йилига хайрия йўли билан бир печа талабани хорижга ўқиш учун юбориб турган ва у ерда ўз шўъбаси (фидали)ни очишга мушарраф бўлган. Бу шўъба «Бухоро таълими маориф жамияти» номи билан расмий жамият тусини олган. 1910 йилда Эрон йўли билан Константинополга келган шоир Фитрат билан Муқимиддин ҳамда Русия йўли орқали келган Усмонхўжа, гулжали Абдулазиз, Содиқ Ашур ўгли бу жамиятнинг қурувчилари эдилар⁴. Бу жамият ўн етти моддадан иборат ўз низоминомасига эга бўлиб, асосан Бухородан ўқишга юборилган талабаларнинг моддий аҳволи ва маънавий муаммолари билан шуғулланган. Унинг ҳужжатларида кўрсатилишича, 1911 йилда Истанбулга ўқишга келган 15 ва 1912 йилда келган 30 илм толибига жиддий ёрдам берилган.

Фитрат, табиийки, хорижга ўқишни давом эттириш мақсадида борган эди. Бу ҳақда турли манбаларда турлича хабарларни учратамиз. Уларда Фитратнинг, жумладан, нуфузли дорилфунунда ўқигани (Темур Хўжа ўгли), «муаллимлар гимназияси»да таҳсил кўргани (Боймирза Ҳайит) ва «Вайзини» мадрасасида таҳсил билан чекланмай, унинг ўзи айрим ҳолларда мустақил маърузалар ҳам ўқигани (Заки Валиди Тўғон) баён қилинади. Бизнингча, буларнинг ичида нисбатан ишончлиси сўнгги манба ҳисобланади. Чунки, Фитратнинг бу мадраса билан боғлиқ фаолияти айнан шундай мазмун касб этгани ўша муаллифнинг бошқа бир асарида⁵ ҳам айtilган.

Фитрат қўшни юртга бутун дунёга таърифи кетган инқилобчи ёшлар ҳаракатидан кейин борган эди. Шубҳасиз, у бу ҳаракат натижаларидан сабоқ олган, унинг ташаббускорлари билан ҳамсуҳбат бўлган. Хорижий

³ С. Айниё. Таърихи инқилоби Бухоро. 83 ва 101-б.

⁴ Заки Валиди Тўғон. Букунги турк эли Туркистон ва яқин тарихи. Истанбул, 1981, 354-б. (турк тилида).

⁵ Валидов А. З. О собраниях рукописей в Бухарском ханстве. «Записки Восточного отделения русского археологического общества». Т. 23. М., 1916.

Фитратшунослардан бирининг фикрига кўра шу мамлакатдаги маърифатларварлик ҳаракати Фитратга таъсир этмасдан қолмади. У муаллимлар гимназиясида ўқир экан, ёш туркларнинг фаоллигига қизиқиб қаради ва уларнинг ҳаракат усулларини ўргана бошлади. Фитрат хориждаги талабалик вақтидаёқ ўзининг бошланғич асарини бўлган «Мунозара»ни ёзди⁶. Дарҳақиқат, Фитратнинг «Мунозара» асарида шундай сатрлар бор: «Ушбу замонда ҳар бир миллатпарвар олим ўзининг ҳамжинси ва ҳамнавъининг манфаати ва саодати йўлида текин хизмат қилур. Ҳатто ушбу йўлда мол ва жонини аямайтурган чин одамлар оз эмасдирлар. Чунончи, тасаввур қилингиз: Анварбек — Ниёзийбеклар усмонли маршрутаси (конституцияси — Ҳ. Б.) учун қанча фидокорлик қилдилар. Бу зотларнинг-да муддаоси ўз миллатининг саодати ва осойишидан бошқа не эди?»⁷. Шу билан бирга Фитрат хорижда нашр этилаётган ва ўзига мадраса талабалигидан яхши таниш бўлган «Турк юрду», «Сирот ул-мустақим» ва «Таъриф муслимин» каби мажалла ва жаридалар билан ҳамкорлик қила бошлади. Айниқса, улуғ турк шоири Меҳмет Акиф муҳаррирлигида нашр этилаётган «Сирот ул-мустақим» (Ўзбекчага «Тўғри йўл» деб таржима қилиш мумкин) жаридаси билан фаол ҳамкорлигини тасдиқловчи манбалар анчагина. Жариданинг 1911—1914 йиллардаги сонларида Бухоро ҳаётига онд ўилаб мақола ва хабарлар берилган. Уларнинг кўпчилиги бухороли мухбир Ғиёсиддин Ҳасаний қаламига мансуб бўлса ҳам, улар, шубҳасиз, Фитрат таҳриридан ўтганини англаш қийин эмас. Бу ҳақда Меҳмет Акифнинг хотиралари ва турк олими Ш. О. Фуоднинг «Турк босин тарихи» (1967) китобини эслаш kifоя.

«Таъриф муслимин» мажалласида Фитратнинг «Бухоро вазирини Назруллоҳбек Парвонани ҳазратларини очик мактуб»ни эълон қилинади. Форс тилида чоп этилган бу мактубда «қора ҳаробалар ва ўт орасида қолган парижонқол аҳли ватан»нинг дарди баён қилиниб, уни «енгиллатиш чораларини кўпроқ тождор Олий Ҳазрат ва унинг вазирини Назруллоҳбекка боғлиқ экани

⁶ «Миллий Туркистон», 1952, 80—81-сон, 13-б.

⁷ Ҳиндистонда бир фаранги ила бухороли бир мударриснинг бир печа масалалар ҳам усули жадида хусусида қилган мунозараси. Муҳаррири Фитрат, Мутаржими Ҳожи Мўйин ибн Шувруллоҳ Самарқандий. Т., 1912, 13-б.

айтилиш билан бирга: «Ҳар қанча кўз ва қулоғингизни беркитсангиз ҳам, бу қадимий ислом миллатининг фарёди ва муқаддас ватанимизнинг хароблигига ачинамай тура олмайсиз... Миллатимиз ва юртимизни шу қолга келтириб қўйдикки, дунёнинг бурчагида энг қийин кунларда ташвиш чекиб яшаётган одамлар ҳам бизнинг аҳволимизга қон йиғламоқдалар» — каби оташини сатрлар билан вазирни аъзамга мурожаат этилади.* Дарвоқе, «Мунозара»нинг хотима қисмида ҳам худди шу каби мурожаатнома баён қилинган. Бунда Фитратнинг биргина вазир ўз амири билан Бухоронинг сонсиз ҳасратлари олдида ожиз эканини яхши тушуниб, бевосита амирнинг ўзига қарата айтилган сўзлари ҳам асарга илова қилинган. «Эй, Бухоро миллатининг меҳрибон отаси!.. Исломият салтанатининг заифлиги меҳрибон қалбларимизга ва соҳибни давлатимизга аниқ ва равшан монандирки, бугун ё эрта дини исломнинг душманлари биз мусулмон халқини қаро кунларга соларлар. Бу жиноятчиларнинг вазифаи аввали дини исломга ҳусумат бўлиб, яқин замонлар биздан динимизни тарк қилишни талаб қиларлар. Имомимизни пўнга, азонимизни қўнғироққа, масжидимизни черковга алмаштирмоқдан бошқа нарса қолмас». Биргина амир ва унинг вузаро ҳамда умаролари билан иш кўнгилдагидек натижаланиши мумкин эмаслигини тушуниб етган Фитрат, айни шу найтдаёқ муҳтарам диндош биродарларига ҳам мурожаат қилади, «бу таназзул, яъни нимаики бой берилаётган бўлса, мусулмонларнинг унсизлиги ва ҳаракатсизлиги натижаси» деб билади. Муаллиф мурожаатда давом этиб:

Жамияти куфр аз паршонни мост,
 Ободи бутхонаи з-вайрони мост.
 Ислом бунёд худ ҳамон аст ке буд,
 Ҳар айб ки аст дар мусулмонл мост⁸.

Ислом бизнинг динимиздир, ислом — бизнинг шарофимиз, ислом бизнинг саодатимиздир, ислом — галабаларимиз бонси, ислом осойишталигимиз сабабчиси-дир... Бу қадар гафлат ва танбалликда, беғайрат ва

⁸ Таржимаи: Куфр жамияти (яъни кофирларнинг илоқлиги) бизнинг паршонлигимиздандир. Бутхоналарнинг ободлиги бизнинг вайронлигимиздандир. Ислом қандай бунёд бўлган бўлса, ҳозир ҳам шундайдир, қандайки айб бўлса, бизнинг мусулмонларимиздандир.

жаҳолатда ўтирганимиз бас, етар, бу асл динимизнинг нобуд бўлиши, муқаддас ватанимизнинг мундай пой-мол этилишини камоли бошарафлик билан қабул қил-сак, буни на шарнат, на-да ҳаёт қабул қилади», — деб ёзади Фитрат «Бухоронинг нажиб миллати бўлган ватандошлар»ига. Адиб ўз асарининг мавзу ва мун-дарижасини китобнинг муқаддимасида шундай ифода-лаганди: «...Бухоролик бир мударриснинг ҳажга бориб, Ҳиндистонда бир фаранги ила усули жадида ҳам усули қадим хусусида қилган мунозаранинг натижаси бўлиб, мазкур ҳикоят ушбу масалани тугал ҳал қетмоқ-қа қаратилгандир». Муаллиф ушбу қисса воситасида яна шундай қайта-қайта такрорлайдики, агар мусул-монлар ўртасида шиа ва сунний, қадим ва жадинд каби ички муҳолифатларга ўрин берилса, бундан фақатгина исломнинг, Бухоро миллатининг душманлари фойда кўради. Шунинг учун ҳам «кимки ўзини ҳақиқатдан дини исломнинг, Пайғамбари охир замон Муҳаммад-нинг уммати билса, бу бемаъни ихтилофотларни ора-дан кўтаришга» ёрдам беришга ва «замонӣ маориф ва замони маданият саналган ҳозирги давримиз билан ҳамқадам бўлишлик»ка миллатдошларини чақиради.

«Мунозара»нинг Ҳожини Муъйин таржимасидаги Тош-кент нашрида оташини хитобномага айланган муқад-дима ва хотима қисмлари тушиб қолган, амир ва чор охранкасининг жаҳлيني чиқармаслик учун асарнинг матнига ҳам жузъий ўзгартиришлар киритилган. Шун-га қарамай, Бухорога яширини суратда келтирилган бу китобчанинг нафақат ўзини, балки уни ўқиган кишилар-ни ҳам амир ва чор маъмурлари қаттиқ таъқиб остига олганлар.

«Мунозара»да акс этган исломчилик ва ислоҳотчи-лик кайфиятларини байроқ қилиб олган «мутахассис»-лар 20-йилларнинг охирлари ва 30-йилларнинг би-ринчи ярмида Фитрат шахсига қарши қаратилган кес-кин ҳужумларни авж олдириб юбордилар. Бирин-кетини Ж. Бойбўлатовнинг мақолалари (1929)⁹, А. Аршаруни ва Х. Габидуллиннинг «Русияда панисломизм ва пан-туркизм очерклари» (1931), яна Ж. Бойбўлатовнинг «Ўзбек адабиётида чигатойчилик ва пантуркизм» (1932), Мипёнбузрук Солиҳовнинг «Ўзбек адабиётида миллат-чилик кўринишлари» (1933), А. Саъдийнинг «Ўзбек буржуа адабиёти» (1934), Л. Климовичнинг «Чор Ру-

⁹ «Қизил Ўзбекистон» г., 1929, 13—15 май.

сняда ислом» (1936) каби китобларида берилган «фатоволар»нинг ўзига хос умумлашмаси сифатида Х. Олимжоннинг «Фитратнинг адабий ижоди тўғрисида» мақоласи¹⁰ яратилдики, натижада ўзбек халқининг буюк фарзанди, Шарқнинг зукко мутафаккири Абдурауф Фитратни «панисломист», «миллатчи», «Миллий иттиҳод» номли аксилинқилобий ташкилотнинг аъзоси сифатида айблаб, Давлат хавфсизлиги қўмитасининг ҳужжатгоҳида 976524 рақамли жиноятнома тузишга йўл очилди...

Истанбулда камбағал талабанинг ўзи ҳисобидан чоп қилинган насрий қиссаларидан яна бири «Баёноти сайёҳи ҳинди» («Ҳинд сайёҳи баёноти»)ни С. Айний юқорида тилга олганимиз китобининг «Фитрат ва унинг асарлари» номли маҳсус бобида «Роман услубида ёзилган асар» деб таърифлайди ва унинг Бухоро афкори умумиясига «Мунозара»дан ҳам кўра кўпроқ таъсир этганини қайд этади. Бу икки асар маълум маънода мавзудош бўлиб, уларда асримиз бошларида юз берган ҳодисалар бир миллатпарвар фозил шахс томонида таҳлил этилади ва шу борадаги фикрлар бир-бирларини тўлдирди. Муаллиф дастлабки асарда кўпроқ маърифатчи ва ислом ислоҳотчиси сифатида кўринган бўлса, «Ҳинд сайёҳи...»нинг мавзу доираси ҳам, унда баён этилаётган воқеаларнинг кўлами ҳам анча кенг. Асарда Бухоро амирлиги ҳудудидаги бутун иқтисодий, сиёсий, маданий ҳаётнинг кўплаб муаммолари тилга олинади. Уларни вужудга келтирган ижтимоий илдизларни таҳлил этиш баробарида, бу каби саноқсиз иллат ва камчиликлардан халос бўлиш йўллари ҳам кўрсатилади. Қиссада Бухоро аҳли уч тоифага ажратилиб, уламо, умаро ва вузаро ҳаётининг барча жабҳалари қаламга олинади, Туркистонини ҳалокат ёқасига олиб келган плму урфош эмас, балки жаҳолат ва гафлат ботқоғига ботиб, фитна ва гийбат билан машғул бўлган аҳли уламо, ўз масъул вазифаларини унутиб, пора, фаҳш ва айш-ишратга берилган амрлар ва вазирлар, амалдорлару беклар, шарнат ҳукмлари ўрнига ношаръий қоидалар билан фуқаронинг талаётган қозни ва аъламлар экани рўйроқ кўрсатиб берилди ва кескин танқид остига олинади. Худди шу ўрнида Ф. Хўжаевнинг ушбу сўзларини эслатмаслик мумкин эмас: «...Мавжуд тузумни қаттиқ танқид қил-

¹⁰ «Литературный Узбекистан», 1936, № 5.

ган, унинг барча танқидларини аёвсиз очиб ташлаган, амирликнинг чирик системасини фош қилиб берган «Сайёҳи ҳинди» асарининг аҳамиятини қайд этмасдан ўтолмаймиз»¹¹.

Фитрат ҳаёти ва фаолиятига бағишланган жуда кўп хорижий манбаларда, айниқса, замондошларининг хотираларида унинг номига доим «шоир» сифатлаши кўшиб айтилган. Бу Фитратга инсбатан шунчаки шахсий муносабатининг натижаси бўлмай, балки унинг шоирлик истеъдодига алоҳида ҳурмат билан қараганликларининг босиб ҳамдир.

Ф. Хўжаев Фитрат асарларининг аҳамияти ҳақида тўхталар экан, унинг 1911 йили чоп қилинган «Сайёҳ» («Наъра») китоби хусусида шундай ёзади: «Ватанларварлик шеърлари тўплами бўлган «Сайёҳ»ни ўқиган кишиларни Бухоро ҳукуматиғина эмас, шу билан бирга рус ҳукумати ҳам таъқиб қила бошлади Чунки бу шеърларда Бухоро мустақиллиги ғояси биринчи марта жуда ёрқин шаклда ифодалаб берилди»¹². Тўпلامга кирган шеърлар тақиқлаб қўйилганига қарамай, Русия туркларни орасида (Қрим ва Қозон турклари), Эрон, Олмония каби мамлакатларда ҳам кенг тарқалди. 1914 йили «Садойи Туркистон» газетасида босилиб чиққач, жамиятнинг ҳамма табақалари орасида қизиқиши билан ўқиладиган кўшиқдай янгради.

Шоир Фитрат назми ҳақида фикр юритилганда, форсча-тожикча шеърлардан иборат бўлган «Сайёҳ»нинг таснифи билан чекланиш ноҳолислик бўлар эди. Чунки у ҳаммаси бўлиб йигирмага яқин шеърларини ўзбек тилида битган бўлса ҳам, у туркий халқлар дунёсига миллатпарвар ва ёниқ шоир сифатида танилган эди. Бу ҳақда унга замондош танқидчилардан Абдурахмон Саъдий шундай ёзади: Фитрат «...ҳозирги ўзбек шеърлигида араб ва форс сўзларига йўлни беркитди, ўзбек шеър тузилишининг ривожланиш йўлларини белгилай бориб, кўнгиғина ёш шоирларни ўзининг услуби ва тили билан эргаштира олди, атрофига ёш шоирларни тўплаб, уларга тил ва услуб ёғидан йўл кўрсатмақдандир»¹³. Шубҳасиз, бу ерда «Ўзбек ёш шоирлари, Фит-

¹¹ Ф. Хўжаев. Бухородаги инқилоб ва Ўрта Осиёнинг миллий ҳетараланишига доир. — Танланган асарлар. Уч томлик. I том. — Т., 1978, 98—99-б.

¹² Уша асар, 99-б.

¹³ А. Саъдий. Бехбудий ва унинг теғрасига йиғилган шоирлар. — «Туркистон», 1923 йил, 12 декабрь.

рат, Чўлпон, Боту, Элбек» (Тошкент, 1922) тўплами ҳақида фикр юритилган. Фитрат адабиётшунос-олим сифатида Шарқ шеърятининг жозиб хислатларини ўз илмий асарларида таҳлил этган бўлса, шоир сифатида шеърларида ўша жозибанинг поэтик товланишларини аниқ илғайди:

Чолғу қили сенинг қозли тирноғинг-ла титраркан,
Умидимни қоплаб турган қора булут йиртилсун!

Фитратнинг поэтик меросида «Шарқ» деб номланган кичик дoston (шоирнинг ўзи тўпламда уни «поэма» рукин билан чоп этган) салмоқли мавқега эга. Унда шоир ўтли Шарқ дардларини кўрсатади.

Шоир ўгли Шарқни тасвирлаш баробарида «нега буйла?» (нега бундай?) деб ажабсинади, уни ёндирган, харобага айлантирган нималар эканини фарқлайди: «Ким берган бу ўғурли ўлкага бунча ўтни, Ким тўқкан бу муқаддас ишга бунча қонини?»

Ярали Шарқ мавзуси шоирнинг қатор шеърларида ўз аксини топган. Юрт ҳурлигини муқаддас билиб, бу йўлда курашган қатор салафлари қурбон бўлдилар: Мирмуҳсинни тошбўрон қилиб ўлдириб ҳақида ҳукм чиққач, у дўстлари ёрдамида Уфага қочиб муваффақ бўлди, ҳақиқатнинг тирик тимсолига айланган муфти Маҳмудхўжа Бехбудий Қарши беги томондан ўлдирилди. Бунга сабаб биргина замона зайли эмас, балки халқнинг ўз ватандошлари тақдирига лоқайд қараши, унинг келажаги учун курашган қаҳрамон ўғлонларни асрай билмагани ҳамдир. Фитрат «Овуичоқ», «Бехбудийнинг сағанасин изладим» шеърларида ана шундай ажралли сабоқларидан сўз очади.

Фитрат шеърятини фақатгина дардманд, ўтли шеърлар мажмуаси бўлибгина қолмади. Унинг замондошлари тўғри таъкидлаганларидек, у ўзбек шеърятини янгича тизим, бармоқ вазнидаги шеър шаклларига йўл очди. Шеърят бошқа миллатлардан ўзлаштириб олинган вазилардагина эмас, балки турк улусининг руҳидан отилиб чиққан, миллатнинг нутқ ва талаффуз товушларига мос бўлган, оғзаки адабиётда жуда кўп қўлланиш баробарида чархланиб, синовлардан ўтган ўз шеър тизими — бармоқ вазнини ўзлаштиригандagina, юксак парвозларга чиқиб мумкин эканини ўз адабий тажрибаси орқали кўрсатди. Шоир нисбатан сўнгги асарларидан саналмиш «Аруз ҳақида» рисоласида бундай дейди: «Бармоқ вазнида шеърни бошлаб Чўл-

пон ёздими, мен ёздими, эсимда йўқ. Фақат шуниси маълумки, бармоқ вазинини назарий жиҳатдан ёқлаб чиққан биринчи ўзбек миллатчиси мен эдим». Яна у тажрибали бир олим сифатида огоҳлантириб айтадики: «Сени бир вақт Фитрат бошлиқ бир гуруҳ миллатчилар ёқлаган эдилар» деб бармоқ вазинини ташлаш тўғри эмас»¹⁴.

Абдурауф Фитрат ўзи муҳаррирлик қилган «Хуррият» (26—85-сонлар) газетаси саҳифаларида эълон этилган уч сочмаси ва бир шеърини «Юрт қайғуси» деб атади. Шу номли биринчи сочмада шоир ёзади: «Эй улуғ Турон, арслонлар ўлкаси! Сенга не бўлди? Ҳолинг қалайдир? Нечук кунларга қолдинг? ...Ер юзининг бир неча полвоилари бўлган ботир туркларинг қани? Нечун чекиндилар? Нечун кетдилар? Кураш майдонларини ўзгаларга нечун қўйдилар? Нечун...». Фитрат бошқа бир сочмасида «кимсасизлик юкидан оғирланган танда золимонга урулган қамчиларнинг яраси бор» деб ёзаркан, «бош-аёғлари яланғоч, тирсакларига-ча қоп-қора лойқадан ботган, бақирурга товуши, қутилура кучи қолмаган» ватан хаёлини мунгли хотин қиёфасида тасаввур этиб, «золимлар сени кимсасизми кўрдилар? Йўқ, сен кимсасиз эмассан. Мана мен бутун борлигим билан сенга кўмак қилурга ҳозир. Мана мен чин кўнгул билан сенинг йўлинида ўлурга рози...», — дея курашга енг шимарганда, унинг атрофига Бухоро жадидларининг катта бир гуруҳи тўпланиб улгурган эди. Уларнинг нафратлари йўналишини аниқ сезган ўрис босқинчилари бу катта кучдан ўз амирини йўқ қилиш мақсадида фойдаландилар. Шунинг учун ҳам: «Улим сенинг ўлимингни истаганларга, нафрат сени кўмгани келганларга», — деган сўзларни шиор қилиб олган ёш бухоролилар ҳаракати ўн саккизинчи йилларнинг бошларида Туркистонга ўлкани бошқариш учун келган Колесов ва унинг маслакдошлари «ёрдами» билан муваффақиятсиз тугади. Фитрат сўзлари билан айтганда, бу воқеаларнинг «ҳар бири бир олам» бўлиб, уларнинг айрим саҳифалари «Хуррият»да chop қилинган публицистик мақолаларда акс этган.

1917 йилнинг бугдой пишинида кечган қирғинбарот жанглардан Фитрат асарларига томган, «Хуррият»нинг сарғайган варақларига сингган ўша қонларнинг доғларини аниқроқ илғаш қийин эмас: «Кўрдим, кез-

¹⁴ Проф. Фитрат. Аруз ҳақида. Тошкент, 1936, 20—21-б.

дим, эшитдим, ўқидим. Мамлакатлар орасида Туркистонимиз каби бахтсиз бир мамлакат йўқдир. Бутун ёлғизгина отларини тарихда қўйиб кетган эл-улусларнинг эзилиб кетдиқларига сабаб шул айрилиқ, шул иттиҳодсизлиқдир... Биз туркистонлилардаги бу иттиҳодсизлиқдан кўпроқ фойда кўрган, каттароқ осинланган эски Русия ҳукумати эди. Қуллуқлар улуг тангримизгаким, ўлмай, шу золим ҳукуматнинг йиқилдиғини кўрдик. У золим ҳукумат йиқилди. Русиянинг эски ҳукумати билан биргалашиб, орамизда нифоқ ва айрилиқ қўрғонларининг даҳи йиқилиб кетмағи керак эди, лекин бу қорақўрғонлар ҳоло йиқилмади, ҳоло эски чидамини сақлаб турибди». Фитрат бу ўринда «янги ҳукуматнинг саодат ваъдалариндан фойдаланурға» даъват этса-да, бу янги шўролар ҳукумати эски нифоқларни камайтириш у ёқда турсин, билъақс уларни кучайтириб, миллат ичидаги низоларни ўзининг асосий тактик қуролига айлантириб олган эди. Шунинг учун Фитрат демократик давлат қурилишининг асоси деб уқтирилаётган шаҳар думасига бўладиган сайловлардан миллатнинг фойдасига иш кўришлик зарур деган хулосага келади. «Мусулмонлар, гофил қолманг», «Биринчи чорамиз», «Шўроин ислом»нинг хатоси» каби мақолаларида ҳам думада кўпроқ овоз олиб, демакки, мусулмонлар ҳақ-ҳуқуқларини ҳал қилувчилар рўйхатига ғаразли ниётларда ёзилишга интилаётганларининг найрангларидан огоҳ бўлишга ўз миллатдошларини чақиради ва бу йўлда бир миллатчи ўрис фирқасига иттифоқ бўлишга розилик билдирган «Шўроин ислом» жамиятининг хатосини кўриб, ажабсинади: «Ажаб, Шўро жамияти («Шўроин ислом» дейилмоқчи — Ҳ. Б.) нечун шунинг тушунмайди?.. Шўро бу масъалани тушунмаган бўлса, миллатнинг ўзи тушунсин ва ортуқ қайси номер рўйхатга товуш бермак керак эдингиз тайин этсун».

Бир томонда, Бухоро хонлигида очлик давом қилаётган, иккинчи томонда, чор тўралари ва инглиз зодагонлари Туркистонга эгалик қилиш учун яширин музокаралар олиб бораётган кунларда, «...турклиқнинг қонини қайнатгучи, имонини юксалтгучи қувват берган бир суйунчи сўз туғилди, яъни 27 нўябрнинг кечасида миллий лайлатулқадримиз бўлган Туркистон мухторияти эълон қилинди». «Шул қоп-қоронғу дунёнинг узоқ бир ерида ойдин бир юдуз каби ялқиллаган» бу мухториятни олқишларкан, Фитрат «маҳка-

ма эшиклариндан йиғлаб қайтган, ёруғсиз турмаларда ётган, йиртқич жандарманинг тепгуси билан йиқилган, ёндурилган, осилган диндошларимиз»нинг ҳолатини шундай арз этади: «Элли(к) йилдан бери эзилдик, таҳқир этилдик, қўлимиз боғланди, тилимиз кесилди, оғзимиз қонланди, еримиз босилди, таланди, шарафимиз емурилди, номусимиз гасб қилинди, ҳуқуқимизга тажовузлар бўлди, инсонлигимиз оёқлар остига олинди — тўзумли турдик, сабр этдик. Кучга таянган ҳар буйруқга бўйинсундик, бутун борлигимизни қўлдан бердик. Ёлғуз бир фикрни бермадик, яшунтурдик, инонларимизга ўраб сақладик: Туркистон мухторияти!»

Таассуфки, миллий лайлатулқадримиз бўлган Туркистон мухторияти ўз олдига қўйган оламшумул режаларни бажариб улгурмай, Колесов бошлиқ «тинчликни барқарор қилувчи кучлар» томонидан йўқ қилиб ташланди. «Қўқонда эришган галабасидан маст бўлган Колесов, амир Бухоросини ҳам шундай енгиллик билан тугатаман деб ўйлаб» (Ф. Хўжаев), ёш бухороликлар билан ҳамкорликда амирга қарши қўзғолонни бошлаб юборди. «Колесов юршин» номи билан тарихга кирган 1918 йилнинг мартада юз берган қонли воқеалар сабаб, Фитрат ва унинг маслакдошлари Тошкентда ўз фаолиятини давом эттиришга мажбур бўлдилар.

Фитрат Тошкентдалик чоғида қуролли қўзғолондан маданий инқилоб сари юз бурди. Бу ҳақда Ф. Хўжаев: «Фитрат партия ва сиёсий иш билан алоқани гарчи расмий равишда узмаган бўлса ҳам, аммо маданий-оқартув ишларига бутун вужуди билан берилиб кетди ва айни вақтда Афғонистон элчихонаси хизматига кириб, партиядан актив ишламай қўйди»¹⁵, деб ёзади.

Фитрат Тошкентдалик пайтида коммунистлар партияси сафига киради. Бу воқеа айрим олимлар томонидан ўз даврида ижобий ҳодиса сифатида тилга олинган бўлса, кейинчалик буни Фитрат табиатидаги келишувчиликка мойиллик деб изоҳланувчи фикрлар ҳам пайдо бўлмоқда. Бизнингча, адабий-бадний асарлар яратиш ишига бор вужуди билан берилган Фитрат учун янги бир ҳаракат майдони зарур эди. Шунинг учун ҳам Бухоро коммунистлари фирқасининг нашри бўлган «Учқун», ижтимоий-сиёсий ва илмий-бадний жур-

¹⁵ Ф. Хўжаев. Бухородаги инқилоб..., 170-б.

нал саналган «Тонг» ва, ниҳоят, Туркистон коммунистларининг бош нашри бўлган «Иштирокиюн» газеталари билан ҳамкорлиги бевосита мана шу «коммунистлар фирқасига дахлдорлик билан боғлиқ эди. Бу каби маданий-маърифий ва илмий-бадиий ишларнинг амалий патнжаси ўлароқ «Чигатой гурунги» деб номланган адабий-илмий-маданий ташкилот юзага келдики; Фитратнинг номи жуда кўп манбаларда бу ташкилотнинг асосчиси сифатида тилга олинган. Фитратнинг ўзи бу гурунг фаолияти ҳақида шундай маълумот беради: «Турк тилларини, турк адабиётини бирлаштириш ишлари остида иш кўрилди. Мактабларда усмонли тили, усмонли адабиёти она тили дарслари ўрнида қабул қилинди. Мана шу ҳаракатга қарши... «Чигатой гурунги» ташкил қилинди».

Шундай сўзлардан сезиладики, гурунгнинг асосий мақсадларидан бири араб имлосини ислоҳ қилиб, ўзбек тилининг товуш хусусиятларига мос келадиган янги ёзув тизими яратиш эди. Гурунгнинг бу мақсади айни ўша йиллар эмас, бир неча йил муддат ўтгач, имло конференциясида қабул қилинди. «Чигатой гурунги» тил ва имло масалаларидан ташқари, бевосита адабиёт билан чуқур машғул бўлган илмий-бадиий жамият ҳам саналади. Бу ҳақда Зиё Саиднинг «Ўзбек вақтли матбуоти тарихига материаллар» китобида шундай ёзилган: «Тонг» журнали «Чигатой гурунги» шеvasи билан давом этди. Форсий ва арабий тилларни чиқариб ташлашга қўлидан келганча урунди... Бу журнал Тошкентдаги Бухоро фирқўмига яқин турса ҳам, кўпинча нафис адабиётга берилди»¹⁶, — деган сўзларини эслаш kifоя. Шу билан бирга гурунг фаоллари ёш ёзувчи ва шоирларни тарбиялаш, оғзаки адабиёт материалларини йиғиш, оммабон театрлар ташкил этиш ва буларда халқнинг тарихий ўтмишини улуғловчи асарлар яратиш билан ҳам машғул бўладилар! Таниқли япон туркшунос олими Хисао Кўматсу Фитратнинг машҳур «Темур сағанаси», «Чин севиши», «Ҳинд ихтилолчилари» каби асарларини худди мана шу «чигатойчилик» фаолияти билан боғлаб: «Ватанпарварлик» гоялари билан йўғрилган бу асарларнинг томошасига келганлар, шу қадар қаттиқ таъсирланган эдиларки, улар ҳар сафар томоша

¹⁶ Зиё Саид. Таълавланган асарлар. Тошкент, 1974. 82-б.

сўнгида театрлардан кўз ёшларини оқизиб чиқиб кетардилар»¹⁷, — деган ҳақиқатни қайд этади.

Шубҳасиз, Фитратнинг «Чигатой гурунги» билан боғлиқ 1918—1920 йиллар адабий фаолияти жуда кўп самара берганини қайд этиш мумкин. Фитрат бу йиллари плмнй рисола ва дарслик ҳамда қўллашмалардан ташқари, «Шарқ сиёсати», «Ингла, Ислом» каби публицистика китоблари, «Темур сағанаси», «Або Муслим», «Ўғузхон», «Чин севиш», «Ҳинд ихтилолчилари», «Қон» каби драматик (театрў) асарлари яратгандир.

Фитратнинг тарихий мавзуда яратган драмаларининг тақдири шоирнинг ўз тақдири ёки ўша асар қаҳрамонларининг қисматидан ҳам фожиалироқ. Чунки уларнинг кўпчилиги оммавий тарзда нашр этилмай қолиб кетган, фақат айрим театрлар (саҳналарида бир неча бор қўйилган, холос. Шунинг учун бу асарларининг мавзу доираси ва қаҳрамонлар ҳаёти ҳақида айрим мулоҳазаларни баён қилиш билан чекланишга мажбурмиз.

«Темур сағанаси» асари, бизнингча, 1918 йилнинг бошларида яратилган бўлиб, бу асар воситасида Фитрат худди аввалги публицистик асарлари каби юртдошларига мурожаат қилади, уни ўзинини эслашга бу қоронғулик ва гафлатдан чиқиб кетмоққа даъват этади. Асарда Амир Темурнинг ўз қабридан тик туриб, халқига қарата айтган сўзлари драманинг энг таъсирли лавҳаларидан бўлган. Унинг сўзлари «Юрт қайғуси (Темур олдида)» сочмасидаги шоирнинг мурожаатига жавобан айтилгандай тасаввур беради. Айрим манбаларда асардан олинган ушбу парчаги ўқиймиз: «Мен сизларга кўп нарсалар еткардим. Не бўлдики, бир замонлар шарафли ва жасур бир миллатнинг авлодлари ҳозир бошқа бир миллатнинг зулми остида қолмиш. Қимлар боғларингдан қушларимни қувмоқда!... Оталар меросидан нимани олдингиз! Сиздан талаб этаман, қалқингиз!... Улкани тузатингиз, авлодларимнинг ҳур яшамоқларини таъмин этингиз. Агар бундай қилмасангиз, ўлка бир буюк мазорлик ҳолига келур»¹⁸. Табiiийки, бундай кескин гаплар билан босқинчиларга қарши нафратининг ифодаланиши 20-йилларнинг охириларидан бошлаб танқидларга ва адабий «жанжал»-

¹⁷ Хисао Кўматсу. 20-аср бошларида Урта Осиёда туркчилик ва даврм ҳаракатлари. Анқара, 1993, 40-6.

¹⁸ «Еш ленинчи», 1935, 10-март (56-сон).

ларга сабаб бўлган. Ҳамид Олимжон Фитрат фаолиятига бағишланган мақоласида бу асарни кескин танқид қилар экан, шоирнинг қўлида асарнинг бирор бир нуسخаси бўлган деб ҳисоблаш мумкин. Афсуски, ҳозирча «Ўзбек театрининг 10 йиллиги»га бағишлаб эълон қилинган матбуот материалларидан¹⁹ ташқари бошқа бирор матнга эга эмасмиз.

«Або Муслим» драмаси ҳақида бирмунча тасаввур берувчи манба ва тақризлар мавжуд. Асарнинг матнини тиклашга кўмак берувчи биринчи манба Фитратнинг 1925 йили чоп қилинган «Мухтасар ислом тарихи» рисоласидир. Унда ислом тарихидаги бурилиш даври — умайвийлик халифалигининг инқирози ва хуросонлик машҳур афсонавий қаҳрамон Або Муслимнинг курашлари натижасида халифалик Пайғамбаримизнинг асқобларидан саналган аббосийлар қўлига ўтиш воқеалари баён қилинади.²⁰ Беш парда, етти кўринишдан иборат бўлган бу драманинг саҳна вариантлари ҳақида бир неча тақризлар эълон қилинган. Шулардан дастлабкиси шоир Абдулҳамид Чўлпоннинг «Қаландар» номли остида чоп қилинган тақризи бўлиб, унда шундай дейилади: «Томоша — аралашкучи қаҳрамонларнинг кўблиги ҳам тарихнинг энг чувалашкан давридан олдиниб ёзилгани учун бўлса керак — кенг оммага оғлашқилиши оғирроқдир. Шунинг учун томошанинг сўнггида унинг натижасини тўла кўрсататурган бир кўруниш орттирилган. Бу кўруниш хийла муваффақиятли тузулган... Умуман, томошада Фитратга хос сўз усланиги хийла кучлик. Бу жиҳатдан томоша катта бир адабий аҳамиятга моликдир»²¹. Тақризда кўпроқ асарнинг мазмуни эмас, унинг саҳна таяқини ҳақида фикр юритилиб, томоша Абдор Ҳидоят, Маннон Уйғур каби машҳур санъаткорлар иштирокида «Турон» театри саҳнасида қўйилгани қайд этилади.

II асрда яшаган ва ўттиз беш йил ҳукмронлик қилиши натижасида тарқоқ турк улусини бирлаштириб, нисбатан марказлашган хоқонлик яратган Ҳузгон (асли исми Мусахон Теоман ўғли) ҳақида турк тарихида кўйлаб афсона ва ривоятлар, шунингдек, тарихий-илмий асарлар мавжуд²². Фитрат бундан қарийб ўн

¹⁹ «Еш ленинчи», 1935, 10 март (56-сон).

²⁰ Фитрат. Мухтасар ислом тарихи. Т., «Нур», 1992, 26-б.

²¹ «Туркистон», 1922, 21 декабрь.

²² В. А. Пестовский. Узбекский театр. — «Искусство и жизнь», 1922, № I, с. 7—8.

саккиз аср аввал содир бўлган воқеаларни томошабинлар кўзи ўнгида тирилтирар экан, кўпроқ эътиборни Ўғузхоннинг баҳодирлигига, давлатни идора этишда нисбатан тараққийпарвар йўл ҳисобланган (ўз замони учун, албатта) хоқонлик, яъни марказланган давлат қуриш йўлидаги интилишларига эътибор бериб, Бухорода ҳамон беклик тизими (маълум ҳудудда бекнинг исталган, чекланмаган имкониятларга эга бўлиши) ҳукм сураётган даврда ўлканинг шоли ўтмишини эслатмоқчи бўлади.

1921 йили саҳнага чиққан «Қон» номли беш пардали фожнанинг тақдирини ҳақида яна ҳам мавҳумроқ тасаввурга эгамиз. Уша давр вақтли матбуоти саҳифаларида босилган ахборотлардан бундай асарнинг саҳнага чиққани, унда баён этилган воқеалар яқин ўтмишдаги ҳодисалар, яъни 1917—1918 йилларга тааллуқли эканини биламиз, холос. Айрим тадқиқотчилар Фитратнинг «Ўғузхон», «Қон» номли асарлари умуман саҳна юзини кўрмаган, дейдилар. Ушбу асарлар тақдирини қандай бўлганидан қатъи назар, бизгача матни тўла етиб келмаган беш саҳна асари (аввалроқ яратилган «Бегнон» ҳам назарда тутилади) Фитратнинг драматург сифатидаги истеъдодининг қанот ёзганини, кейинроқ яратилган машҳур саҳна асарларининг туғилишида ўзинга хос тажриба мактабинини ўтаганини қайд этмаслик мумкин эмас.

«Чин севиш» асарининг саҳна талқини жуда катта ҳаяжон билан кутиб олинган, даврнинг энг истеъдодли адиблари Чўлпон, Вадуд Маҳмуд ва бошқалар бу ҳақда тақризлар ёзганлар. Жумладан, Чўлпон ўз тақризини шундай бошлайди: «Яқинда ўзбек саҳнаси улуг ва улуглиги қадар юксак ва гўзал бир томоша (шъеса) кўрди. Мен ўзим ақроқ қиларга тейишманким, унинг ўзини ва ўйналишини тегининча таъқид ва ё тақриз қилувиш мен бажара олмайман. Бироқ бу йўл ва тўғрида ёзмоқлик вазифаси менга тушканликдан кўб чуқур бўлмаган қарашимни ёзиб кетаман»²³. Табиийки, асардан қаттиқ таъсирланган шоир унинг таҳлиландан кўра кўпроқ воқеаларни қайта баён қилишга берилади ва унинг саҳна талқинидан қониқиб баробарида: «Чин севиш»нинг ёзгучиси унинг давоми дейилса бўлатурган «Ҳинд ихтилолчилари»ни ёзиб битирган» — деб хабар қилади.

²³ «Иштирокюн», 1920, 25 ноябр.

Фитрат замондошларининг гувоҳлик беришича, асар 1921 йилнинг ўзидаёқ ёзиб тугалланган. Айрим манбаларда эса ўша йилиёқ саҳнага қўйилгани ва «театр ў учун нусха» тарзида Тошкентда чоп қилингани айтилади. Бироқ асарининг тугал наشري 1923 йили Берлинда амалга оширилган бўлиб, у ҳақда ушбу нашрдан кейин Аҳмад Шукрий, Вадуд Маҳмуд ва бошқаларининг тақриз ва мақолалари эълон қилинган. Жумладан, Вадуд Маҳмуд ўз тақризида шундай ёзди: «...асарда тасвирлар, ҳаяжонлар анча тузук ва мукамал. Айниқса, Раҳимбахш ва Дилнавознинг сўзлари жуда таъсирлидирки, бу асарда энг мукамал чиққан тип шудир. Зотан, Фитратнинг истар форсча, истар туркча асарларида турмушга ва ҳақиқатга мувофиқ тасвир этилган бир тип донишмуд, мулла, мударрис типидир»²⁴.

Фитрат Тошкентда қизғин ижод ва пям ўчоғида машғул эканида Бухорода ниқилоб номи билан қуролли тўнтариш уюштирилиб, амир Олимхон ҳукумати ағдарилди ва натижада Бухоро халқ жумҳурияти эълон этилиб, унинг идора ишларига ёш бухороилар партиясининг бир қатор собиқ аъзолари жалб қилинди. Худди шундай сўров билан Фитрат 1921 йилнинг 9 мартдан Бухорога чақириб олинади. Фитрат бир қатор нозирликлар ишларига, жумладан, халқ маорифий тизимли суратда ривожлантириш, маданият ва жумҳуриятнинг бошқа давлатлар билан хорижий алоқаларни йўлга қўйиш ишларига жалб қилинади. Шунингдек, Фитрат Бухоро жумҳурияти ҳамда Туркистон АССР ўртасида ўқув юртлари ва мактаблар учун дарсликлар тузиш борасидаги ишларга ҳам мутасаддилик қилади. Халқ хўжалигининг равнақи йўлида турли хил иқтисодий ислоҳот ва тадбирлар ўтказишга раҳбарлик қилади, мамлакат жўғрофий ҳудудларини белгилаш, Амударё флотилиясининг вазифаларини жумҳурият мақсадларига йўналтириш, вақф ерларни ҳисобга олиш ва улардан фойдаланиш, фрунзечилар томонидан тўпга тутилиб, вайрона ҳолига келган Бухоро меъморий обидалари ва шаҳар сув нишоотларини тиклаш ишларига шўнғиб кетди.

Фитрат расман Ташқи ишлар халқ нозирини, Маориф нозирини, Халқ хўжалиги кенгашининг раиси, Марказий Ижроия Қўмита раисининг ўринбосарини каби масъул

²⁴ «Туркистон», 1923, 17-октябр.

вазифаларни бажариши давомида²⁵ жумҳурият маданиятини ривожлантириш учун чексиз аҳамиятга молик ишлар қилди, унинг саъй-ҳаракатлари билан Бухоро жумҳурияти ҳудудида ўзбек тили давлат тили деб эълон этилди. Бухоро халқ дорилфунунини ташкил этиш ҳақида қарор қабул қилинди, давлат театри тузилиб унга режиссёрликка Маннон Уйғур, «Бухоро ахбори» газети муҳаррирлигига эса шоир Чўлпон таклиф қилинди.

Бухоро тезлик билан ривожланиш йўлига ўтиб олиб, марказни дон ва 'озик-овқат билан таъминлаш масалаларини иккинчи планга суриб қўйгани учун 1923 йилнинг 12 июнида Москвада РКП(б) МҚнинг «Бухоро масаласига доир» деган қарори қабул қилинди ва ушбу қарорга /кўра қўмита котиби Я. Е. Рудзутак Бухорога келиб, давлат ишларига ўрнашиб олган собиқ жадидларни тозалашга киришди. Худди шу даврда «ўз мансабини сунистеъмом қилгани ва молиявий жиҳатдан камчиликларга йўл қўйгани учун» Фитрат ўзи бошқараётган масъул вазифалардан четлатилди. Тез орада у СССР ҳукумати ҳузуридаги Бухоро жумҳуриятининг Мухтор вакиллиги томонидан Москвага чақириб олинди ва у ерда чиқаётган «Учқун» ҳамда «Бухарская жизнь» каби вақтли нашрлар ишларига жалб қилинди, Лазаревлар жонли Шарқ тиллари институтига маърузалар ўқиш учун таклиф қилинди ва профессор унвонига сазовор бўлди.

Фитрат Москвадалик даврида кўпроқ бадий ижод билан машғул бўлди. Айни шу йиллари унинг «Абулфайзхон» фожиаси, «Бедил (Бир мажлисда)» номли илмий бадиҳаси ва «Қиёмат», «Шайтоннинг тангрига исёни» каби асарлари ёзилди, уларнинг кўпчилиги Москвада, сўнгги шеърий драма эса Тошкентда нашр қилинди.

Фитрат драматургиясининг шоҳ асарини, шубҳасиз, «Абулфайзхон» фожиасидир. Асарда аштархонийлар сулоласининг сўнгги вакили Абулфайзхон давлатининг таназзули ҳамда машҳур Эрон шоҳи Нодиршоҳ ёрдамида Бухорода манент амирларининг ҳокимиятга келиши билан боғлиқ тарихий воқеалар қаламга олинди. Драматург Бухоро тарихининг бундай кескин

²⁵ Ўзбекистон Давлат Архивида сақланаётган 47-фонд, 1-руйхат, 186, 197, 198, 287 ва бошқа рақамдаги ҳужжатларда бу каби маълумотлар тўла акс этган.

бурилиш нуқталаридан бирини қаламга олиши билан ўзининг илмий ва тарихий асарларида акс эттирган ҳукмрон сулоланинг ҳокимият тепасига келиш сабабларини, бундай ғайриқонуний йўл билан ҳокимиятни эгаллаган хонларнинг халққа ўтказаятган жабр-зулми шу сабаблар замирида ётганини кўрсатмоқчи бўлади. Фитрат Абулфайзхон фожиасига юз бурар экан, бундай асарнинг туғилиши унинг Бухородаги масъул ишлардан четлатилиб, Москвадалик даврига тўғри келгани табиий бир ҳол эди. Чунки айни 1923 йилнинг ўзида Бухоро раҳбарлигидан Фитрат, Атохўжа, Сатторхўжа, Еқубзода каби диниатли ва зукко кишиларнинг ўз лавозимларидан четлатилиб, уларнинг ўрнига «халқ вакили» сифатида бундай раҳбарлик ишларига мутлақо тайёргарлиги бўлмаган кишиларнинг келиб қолиши маълум маънода XVIII асрнинг ўрталарида юз берган аштархонийлар сулоласининг фожиасига ўхшаб кетар эди.

Фитрат бу тарихий-бадий асарнинг ички талабларидан келиб чиққан ҳолда, амирлик тарихидаги энг кир ва мураккаб манзараларни китобхон кўзи ўнгида гавдалантира олган. Айниқса, асар сўнгида хаёлий Сиевуш айтган сўзларни Фитратнинг «қора ва кир тахта» нисбатан айтган ҳукми сифатида қабул қилиш мумкин. Фожа воқеалари изчил суратда давом эттирилиб, нафақат аштархонийлар, балки ҳокимият тепасига келган янги куч — манғит амирлари сулоласининг ҳам қўли қонли бўлиб, шунинг учун унинг таназули ҳам аниқ экани кўрсатиб берилади. Гарчи Сиевуш хаёлида ўздан қарийб бир ярим минг йил кейин ўтган Бедилнинг сатрларини ўқир экан, буни тарихий ҳақиқатнинг бузилиши, деб эмас, балки бадийиятнинг талаби билан келтирилган, асарнинг ички мантиқидан келиб чиқадиган ҳулоса сифатида қабул қилиш мумкин.

Фитратнинг Бедил ижодига муносабати, унинг фалсафасини қабул этиб, сеҳрли дунёсидан орттирган тажрибалари билан ўртоқлашиши 10-йилларнинг охири, 20-йилларнинг бошига тўғри келган бўлса-да, Бедил ҳақидаги қарашларини яхлит бир бадий умумлашма тарзида «Бедил (бир мажлисда)» деб номланган бадий ҳасн орқали ифодалади. Фитрат ёзади: «Бедил мусулмон, исломдаги сўл «вахдати вужуд»чилардан... Бедил ким бўлса бўлсин, ўз замонидаги инсонлик жамиятининг қурлишидан ризо бўлмаган, инсонларнинг

кўпчилигини «саодат»дан узоқ кўрган ҳамда шунинг учун қайғурган бир файласуфдир. У:

Ҳар гул ки дидам об илаи хун чакидан аст,
Ераб чи хор дар'дили гулшан шикастеанд?²⁶

деб қайғуради. Ҳам бу ҳолларнинг сабабларини излайдир... Тақлидчилик, расм, одатчилик, дин таассубларига учрайдир. Бунларга юқорида кўрганмиз каби ҳужум қиладир». Фитрат китобхонларни Бедил фалсафаси сари етаклашда ўзига хос бадийий йўл тутадн. Бедил шеърийатини илмий-услубий жиҳатдан эмас, халқона, содда тушунтириш учун имконият туғилади ва иккинчидан, бадийий асар таркибида келган бундай сўзлар маълум маънода асарининг ўқинили бўлишини ҳам таъминлайди.

Фитратнинг Москвада ёзилган «Қиёмат» хаёлий ҳикояси унинг энг кўп нашр этилган асарларидан биридир. Чунки асарнинг мавзуси айрим олимлар томонидан атенстик деб талқин қилингани унинг айни шу изох остида мустабид совет даврида нашр этилиши учун йўл очди. Шунга қарамай, асар ўз даврида кескин танқид остига олиниб, Фитрат унда диний мифологияга хос сюжетларни тарғиб қилаётганликда айбланди. Шунинг учун бўлса керак, давр ва шаронининг зуғуми билан ҳикоя 1935 йили қайта ёзилди. Кейинги нусхада кўкнорихўр Рўзиқул бутун умри давомида бойлар хонадоннда хизмат қилган шахс сифатида тасвирланиб, Аҳмадбой, Жума тоға каби «замонавий» қаҳрамонлар киритилган. Бу билан асар ҳажми кенгайиб, мазмун 30-йилларнинг 2-ярмидаги сиёсий қарашлар талабига мослаштирилган, натижада биринчи нусхадаги жозоба йўқолиб, ундаги киноя руҳи тарқалиб кетган. Бу ҳақда америкалик туркшунос олим Э. Олворт шундай ёзади: «Марказий Осиёни озод қилиш мавзусида Абдурауф Фитрат турли ҳажмдаги диалогик асарлар яратган. Масалан, ўзбек туркчасида (1923—1930) ва тожик форсчасида (1936) яратилган асарларни «Қиёмат» номи билан нашр этилди, унинг «Шайтоннинг тангрига исёни» пьесаси ҳам шу йили (1924) яратилди. Бу ҳар иккала асар туркистонлиларга уларнинг ватанидаги сиёсий аҳволнинг бор

²⁶ М а з м у н и: Ҳар бир гул қон томиб турган бир ярадан бошқа нарса эмасдирки, бу богчанинг юрагида қандай бир тикан савдирилган экан?

ҳақиқатини ачық тил билан изоҳлаб берган. Бу асарларда муаллиф ўз фикрларини ғайритабиий алам тушунчаси билан пардалаб ифодалайди. Бу усул айрим ҳолларда баъзи догматик таъқидчиларга ғайридиний ташвиқот олиб боргандай бўлиб кўринади.²⁷ Дарҳақиқат, асарнинг илк нусхасида 20-йилларнинг бошларида дастлаб биз ижобий санаганимиз руслаштириши жараёнининг айрим ташқи жиҳатлари кескин таъқид ва илтифат остига олинган. Э. Олворт тўғри таъкидлаганидек, бу руҳ унинг шеърини шаклда ёзилган кичик драмаси «Шайтоннинг тағрига исён»да яхши акс этади.

Шайтон ёки иблис деб номланган махлуқ ҳақида мусулмон китобларида ҳам, насроний адабиётинда ҳам талайгина талқинлар мавжуд. Бирини «тошбўрон қилинган», иккинчисини «жаннатдан ҳайдалган», бошқасини Аллоҳ даргоҳидан қувилганини «хурликка интилиш», ҳатто «ҳақиқатини топши» йўли деб тушутирган манабалар Фитрат асарни яратгунга қадар ҳам бор эди, ҳозир ҳам мавжуд. Бу воқеа ҳақида Қуръони Каримда шундай оят бор: «Аниқки, биз сизларни (яъни, одамларни—Ҳ. Б.) яратдик, сўнг сизларга сурат бердик, сўнг фаршталарга «Одамга сажда қилинганлар» дейишимиз билан улар сажда қиладилар. Магар иблис сажда қилгувчилардан бўлмади. (Оллоҳ) деди: «Сенга буюрган пайтимда нима сени сажда қилишдан тўсди?» — «Мен ундан (одамдан) яхшироқман. Мен оловдан яратгансан, уни эса лойдан яратдинг», — деди у»²⁸. Туркий адабиётда кўп тилга олинган, хусусан, Фитратнинг замондошлари озар адиби Ҳусайн Жовид ва татар ёзувчиси Мажид Гафурининг асарларида тасвир этилган бу мавзунини негадир «атеистик» деб тушутириши Олмония ва Русия олимлари асарларида учрайди. Фитратнинг ушбу шеърини драмасини олмончага таржима қилиб, унинг илк наشري билан қиёслаб, у ҳақидаги мақола билан бирга чоп этган олима И. Балдауф ҳам бу фикрни такрорлабгина қолмай, балки Оврупо адабиётига сингган «экзистенциализм»нинг кў-

²⁷ Э. Олворт. Бухоролик Абдурауф Фитратнинг аргументлари. — Яқин ва Марказий Осиёга доир илмий ёзишмалар. 5-жилд. 1991, 13-б. (инглиз тилида).

²⁸ Қуръони Карим, Атроф сураси. 11—12 оят. Алоуддин Малсур таржимаси. Тошкент, «Ўзбекистон», 1992, 101-б.

риниши сифатида баҳолайди²⁹. Бизнингча, руҳи ва услуби жиҳатидан «Илоҳий комедия»га яқин турувчи (Н. Тўрақулов) бу икки асар ўз замонасидаги социал адолатсизликларга қарши қаратилган, диний мифологик сюжетни қайта ишлаш асосида яратилган чуқур сатирик асар сифатида ўрганилиши лозим.

Фитрат Москвадан қайтиб келибоқ, Тошкентда яна ижодий ва илмий фаолиятга берилди. Унинг Ўзбекистон Халқ маориф назирлигининг илмий шўросида бармоқ шеър тизими ҳақидаги маърузаси, Фарғона, Наманган ва Бухоро бўйлаб мумтоз адабиёт дурдоналарини тўвлаш бўйича уюштирилган илмий экспедицияда иштирок этиши, сўнгра яратилган бир неча тадқиқот, мақола, дарслик ва қўлланмалари унинг бу давр фаолияти энг самарали ижодий босқичлардан бири бўлганини кўрсатади.

Ўзбек меҳнаткашлари оммасининг яқин ўтмишидаги ночор аҳволи Фитратнинг қатор асарларида баён этилган. Айниқса, «Бухоронинг ҳоли», «Бухорода инқилоб» мақолаларида оғир ҳаёт лавҳалари чизилган. Худди шу каби яқин ўтмиш мавзуси 20-йилларнинг ўрталарида ер ислоҳоти ўтказилиши муносабати билан қайта кун тартибига қўйилади. Бошқа замондошлари қатори Фитрат ҳам бу мавзунини кўр-кўрона улуғлаш йўлидан бормасди. Аксинча, ўз ижодий йўналишларида, ўзининг ақидаларидан келиб чиққан ҳолда, аввалдан унга таъин бўлган халқ ҳаётидан олиб ёзган асарларининг шу мавзу баҳона 1926 йили чоп этди. Аввалроқ унинг «Бўхтон» номли ҳикояси Бухорода чоп этилди³⁰, сўнгра эса Тошкентда «Арслон» (Бурунги Бухоро хонлигида яшаган деҳқонлар ҳаётидан олинган 5 пардали драма) босилиб чиқди. Асардаги Арслон, Ботур, Тўлғун каби образлар воситасида деҳқоннинг аҳволи гоят қийин кечгани, уни бу қийинчиликлардан олиб чиқиш учун эса қатор тадбир ва ислоҳотлар зарур экани таъкидланди. Асарнинг бу руҳдаги пафосидан илҳомланган 20-йилларнинг танқидчилари: «Саҳнамиз эски асарлардан оҳисталик билан бўлса-да қутилмоқда ва уларнинг ўрнини сифий руҳда ёзилган асарлар ишғол этмоқдалар. 24 февралда халқ театрусида ўй-

²⁹ Н. Балдауф. Абдурауф Фитрат: «Шайтоннинг тағрига исёни». — Турк тили ва адабиёти масалаларига бағишланган Туркология Конгресси материаллари, Висбаден, 1991, 14—93-б. (немис тилида).

³⁰ «Озод Бухоро», 1926, 21 октябрь.

налган «Арслон» пьесаси бунга далил,³¹ — деб ёзган эди. Бу асар ҳақида шу каби талқинлар кейинроқ Турсун Собиров ва Аҳмад Алиев мақолаларида ҳам кўринадн.

20-йилларнинг охириларида Фитрат илмий асарларининг кўлами кенгайиб, ўзининг фикрий чуқурлиги билан эътибор толиб борган сайин, унинг бадий асарлар билан камроқ машғул бўлгани кўзга ташланади. Гарчи адиб бу даврда «Меърож», «Зайду Зайнаб», «Оқ мазор», «Заҳронинг иймони» сингари бир неча ҳикоялар яратган бўлса-да, улар Фитратнинг дастлабки насрий асарлари «Мунозара», «Ҳинд сайёҳи», «Қиёмат» даражасида бадий жиҳатдан пухта ишланган асарлар эмас эди.

1928 йили Тожикистон Шўро Жумҳурияти тузилиши билан Фитрат каби бухоролик ва самарқандлик зуллисонаий шоирлар янги жумҳурият ишларига жалб қилинди. Жумладан, Абдуқодир Муҳиддинов, С. Айний, кейинроқ эса Вадуд Маҳмуд сингари истеъодлар тожик адабиёти ва маданиятининг вакилларига айландилар. Бироқ собиқ жадидчи, Тожикистон Вазирлар Кенгашининг раиси А. Муҳиддиновнинг қистовларига қарамай, 20-йилларнинг сўнггида ҳатто асарлари кескин танқидга учраётганида ҳам Фитрат ўзбек халқи учун хизмат қилишни афзал билди. Дастлаб, жумҳурият Фан кўмитасида, кейинроқ Тил ва адабиёт илмгоҳида профессорлик лавозимида илмий ишлар билан машғул бўлди. Шу йиллари Тожикистон жумҳуриятининг илтимосини ҳисобга олиб, бир неча асарларини тожик тилида ёзди. Жумладан, «Амир Олимхон ва унинг ҳукмдорлиги даври» номли тарихий рисола, «Восеъ қўзғолони» номли тарихий драма шулар жумласидандир.

Фитратнинг драмаси «Шўриши Восеъ» номи билан 1927 йили Самарқандда чоп этилди. Асар 1885 йили, Абдулаҳадхон ҳукмронлиги даврининг бошида Балжувон вилоятида юз берган тарихий воқеаларни акс эттиради. Фитрат ана шу тарихий воқеалар тизимини томошабин кўз ўнгига қайта тирилтирар экан, унинг драматургия соҳасидаги тажрибаси ва маҳоратининг кўлами тўлиқ ўз аксини топгани йўқ, чунки адиб ўз асарини театр санъатининг янгилигини, сахна учун керакли асбоб-ускуналар етишмаслигини ҳам

³¹ «Қизил Ўзбекистон», 1927. 28-сон.

ҳисобга олган ҳолда яратди. Муаллифнинг ўзи сўз бошида бу ҳақда шундай ёзади: «Агар янглишмасам, бу томоша тожик тилида яратилган илк саҳна асаридир. Бу томоша ҳаваскор ёшлар учун мўлжалланган бўлиб, уларнинг театр санъатига бўлган ҳавасини орттиришни кўзда тутди. Бу асарни каттароқ ҳажмда, бошқачароқ шаклда яратиб, унда Восеъ қўзғолонини ҳар томонлама тўлиқ тасвирлаш мумкин эди. Бироқ, театру санъатининг янгилигини ва ҳаваскорлар савиясини назарда тутиб, воқеа доирасини бирмунча чеклашга мажбур бўлдик. Агар бу томоша асари шу ҳолатида ёш ҳаваскорларга уларнинг театру санъатини ривожлантириши йўлидаги ишларига кўмаклашса, ҳеч шубҳа йўқки, буидан кейин шу ва шунга ўхшаш мавзуларда кўнлаб йирик саҳна асарлар яратилади». Фитратнинг бу виятларини тожик адiblари М. Турсунзода, А. Деҳотий, Ғ. Абдулло, С. Улуғзодалар ўзларининг роман, драма ва опера либреттолари орқали амалга оширдилар. Бироқ Фитрат асари бу мавзудаги илк асар бўлишига қарамай, унинг бадий пухта, халқ тилига яқин услубда ёзилгани тожик театршунослари ишларида ҳам, ўзбек ва рус тилида ёзилган мақола ва тадқиқотларда ҳам қайд этилган.

Фитрат серқирра бадий ижод (шеърый, насрий, драматургик, публицистик ва бадий таржимачиликка дохил асарлар) ва ўндан ортиқ тармоқларни ўз ичига қамраб олган илмий мерос (адабиётшунослик, фольклоршунослик, тарих, фалсафа, илоҳиёт, этнография, санъатшунослик ва бошқа соҳалар) соҳибн бўлиб, биз учун унинг аввало филолог олим сифатидаги фаолияти қадрлидир. Унинг ёлғиз тилшуносликка доир асарлари номининг ўзи олим яратган илм хазинасининг қамровини тасаввур қилиш имконини беради: «Она тили» (Қаюм Рамазон ва Шоқиржон Раҳимий билан ҳаммуаллифликда) дарслиги (1918), «Тилимиз» мақоласи (1919), ўзбек тилининг морфологияси ва синтаксисига бағишланган «Сарф: Ўзбек тили қондалари тўғрисида бир тажриба» (I китоб, 1925—1929), «Наҳв: Ўзбек тили қондалари тўғрисида бир тажриба» (II-китоб, 1926—1930), асарлари «Қондахон забони тожики» (1929) дарслиги, «Ўзбекча тил сабоқлиги» (1926), «Муқаддимат ул-адаб» (1926), «Имло конференцияси муносабати билан» (1928), «Дар гирди алифбон нав», «Дар гирди алифбон тоза» («Янги алифбо теграсида, «Раҳбари дониш» (1928) мақолалари. Ушбу

асарлар ўз муаллифининг XX аср ўзбек ва тожик тил-шунослигининг шаклланишидаги хизматини очиқ кўрсатади. Бу каби қизгин илмий фаолият даврида Фитрат ҳаёт ташвишларидан ажралиб, хонасинин олим сифатида иш тутгани йўқ. Аксинча, унинг тилшуносликка доир асарлари олимнинг Тошкент дорулмуаллимини (1918—1919), Москва Лазаревлар Жонли шарқ тиллари институти (1923—1924) ва Самарқанд Олий педагогика институти (ҳозирги Самарқанд дорилфунуни, 1927—1930) даги мураббийлик фаолияти билан бевосита боғлиқ.

Адабиётшунослик ўз ичига аввало адабиёт тарихи ва назарияси, адабий танқид ва методология масалаларини қамраб олар экан, биринчи ўзбек профессори Абдурауф Фитратнинг илмий фаолиятида ҳар уч жабҳа жамланганини кўрамиз. Ўзбек адабиёти тарихини изчил илмий тизимда тиклашни мақсад қилиб олган Фитрат, энг қадимги адабий ёдгорликлардан тортиб то ўз замонасининг илғор тараққийпарвар ғояларини ташувчи жадид адабиётига қадар кечган улкан даврни тартибга солди. У ilk турк аллома ва шоирлари Маҳмуд Қошғарий, Юсуф Хос Ҳожиб (Боласоғуний), Адиб Аҳмад Югнакий асарларининг топилшини ва нашрга тайёрланишида фаол иштирок қилди, ўзининг «Энг эски турк адабиёти намуналари», «Ўзбек адабиёти намуналари» каби мажмуаларида мумтоз меросимизни ilk бор жамлаб чоп эттирди. Мир Алишер Навоий ҳақида илмда биринчилардан бўлиб илмий рисола ва мақолалар ёзди, навоийшуносликни жиддий хатоликлардан холи этишига ёрдам берди. Фитрат биринчи ўзбек назарийчиси бўлгани туфайли, санъат ва унинг моҳияти, келиб чиқиши ва турлари, хусусан, сўз санъати бўлган бадний адабиёт ҳақида жиддий назарий мақола ва тадқиқотлар яратди. «Адабиёт қондалари», «Аруз ҳақида» сингари қўлланма ва тадқиқотлари, «Шеър ва шоирлик», «Санъатнинг маншани» (келиб чиқиши) каби мақолалари ўзбек эстетик тафаккурининг шаклланишида муайян илмий вазифани бажарди ва шу вақтга қадар ўз қимматини сақлаб келмоқда.

Фитратнинг адабий-танқидий қарашлари ўз замонаси учун ҳар бир масалада қанчалик долзарб ҳисобланса, бугунги адабий-танқидий тафаккурнинг юксак ривожланган палласи учун ҳам ўзининг жуда кўп жиқатлари билан намуна бўлиши мумкин. Бундан таш-

қари, «Фитрат ва форс адабиёти» мавзуси алоҳида эътибор билан ўрганилиши лозим соҳаки, зуллисонайн олим ва адибимиз илмий ҳамда адабий салоҳиятининг жуда кўп помаълум қирралари ана шунда кўринади. Шарқ адабиётининг ҳеч бир улуг ижодкори топилмайдики, у ҳақда олим мақола ва тадқиқотларида юксак тасаввур ва илмий тайёргарлик билан ўз фикрини билдирмаган бўлсин.

Филология илмининг тилшунослик, этимология шў-баларига доир олимнинг кузатишлари XX аср ўзбек тилшунослиги ва фольклоршунослигининг шаклланишида ўз ўринини таъкидлаб турибди. Тарих ва фалсафа, тасаввуф ва илоҳиёт, мусиқа ва шахмат назарияси каби энёлиларни ўзига банд этган маданий жабҳаларнинг ҳар бирига Фитрат илмда амалий жавоб бериб, қатор тадқиқот, рисола ва мақолалар яратган.

Фитратнинг ўзи 1929 йилда бу ҳақда шундай деб ўзининг барча асарларини сарҳисоб қилади: «Менинг қўлимга қалам тутиб, асар ёзганимга йигирма йил тўлди. Бу 20 йил орасида ўзбекча, тожикча юз ўн печат листлик асар ёздим (мақолалар ҳисоб эмас).

Фитратнинг бундан кейинги саккиз йиллик ижодий фаолияти давомида ёзган асарларини бунга қўшсак, унинг бадиий ва илмий мероси ўзбек адабиётининг тараққиётида салмоқли ўрин тутнишига ишонч ҳосил қиламиз. Бу шоир ва олим Фитрат томонидан ёзилган, давлат нашриётларида чоп этилган асарлар, холос. Қўлёзма ҳолда мавжуд бўлиб, ўттизинчи йиллари нашриётга етиб келмаган, «халқ душмани»нинг асарларини сақлашдан қўрқиб, қариндошлар томонидан ёқиб юборилган, 1956 йили Фитрат ижодини қайта тиклаш бўйича тузилган ҳайъат томонидан ҳужжаттоҳлардан олиниб, қайтарилмаёй айрим «шахсий архив»ларни бойитиб турганлари қанча?!..

XX аср бошларида Фитратнинг улкан истеъдоди ва заковати туфайли яратилган асарларини ҳеч бўлмаганда аср охирларида халққа қайтариш ўзбек энёлиларининг бурчидир.

Ҳамидулла Болтабоев

ШЕЪРЛАР

ЮРТ ҚАНГУСИ

Онам! Сени қутқармоқ учун жонми керакдир?
Номусми, виждон била имонми керакдир?
Темур била Чингиз қони тошди томримиздан,
Айтгил! Сени қутқармоқ учун қонми керакдир?
Ев суқғали келгач қилличини юрагингга,
Туш олдиға, ол кўксуми — қалқонми керакдир?
Боқ, боқ, мана турк тенгизи тошқун қила қолди,
Турон ёвини қувғали тўфонми керакдир?
Турон, йнгитинг, барчага боқ, қалқди оёқға,
Юртда қоровул қўйғали арслонми керакдир?

ЮРТ ҚАНГУСИ

(Сочма)

Эй Улуғ Турон, арслонлар ўлкаси!
Сенга не бўлди? Ҳолнинг қалайдир? Нечук кунларга
қолдинг?

Эй Чингизларнинг, Темурларнинг, Ўғузларнинг*,
Отиллаларнинг** шонли бешиклари! Қани у чиқди-
гинг юксак ўринлар? Куллик чуқурларига недан туш-
динг?!

Дунёни «урҳо»лари билан титраткан йўлбарс юрак-
ли болаларинг қани? Ер тупроғини кўкларга учира-
турган тоғ гавдали ўғлонларинг қани? Нечун товуш-
лари чиқмайдир?

Ер юзининг бир неча полвоилари бўлган ботир
туркларинг қани? Нечун чекидилар? Нечун кетди-
лар? Кураш майдонларини ўзгаларга нечун қўйдилар?
Нечун... Нечун... нечун... Гапур менга, эй Улуғ Турон,
арслонлар ўлкаси! Сенга не бўлди?!

Ер юзининг буюк салтанатларини сен қурмадинг-
ми? Ҳиндистоннинг, Эроннинг, Оврупаннинг улуғ хо-
қонларини сен юбормадингми? Эй хоқонлар ўчоғи!
Эй қаҳрамонлар туғойи!*** Қани у чақмоқ чақишли
ботир хоқонларинг? Қани аввалги ўқ юрушли, отли
бекларинг? Нечун «урҳо»ларинг эшитилмайдир?

Дунё халқини бўйсундирмаган салтанатларинг не-

чун бузилди? Инсонлик оламини қанотлари остинда олган хоқонлиғнинг нечун кучи ўлди? Кучингми кетди? Кимсасизми қолди?

Йўқ... йўқ... Тангри ҳаққи учун йўқ!.. Сен кучсиз эмассан, сен кимсасиз эмассан! Бугун ер юзида саксон миллион**** боланг бор. Буларнинг томирларидаги қон чингизларнинг, темурларнинг қонидир. Буларнинг кучлари сенинг кучингдир!

Эй Улуғ Турон, арслонлар ўлкаси!

Қайгурма! Эски давлатнинг, эски салтанатнинг, эски йиғитларинг, эски арслонларинг ҳаммаси бор, ҳеч бири йўқолмаганшдир.

Елғиз... Оҳ, ёлғиз... тарқалманшдир.

ЮРТ ҚАПРУСИ

(бир ўзбек тилидан)

Ётсам тушумда, уйғонсам ёнимда, кўз юмсам миямда, кўз очсам қаршумда мунгли бир хаёл келиб турадур! Бу бир хотун хаёли... Бир хотунки, эгинда плакли, лекин йиртиқ ва эски бир кўйлақдан бошқа бир кийим йўқ. Бош-аёғлари яланғоч, тирсақларигача қоп-қора лойқадап ботган, бақирурга товуши, қутилурга-кучи қолмаган!..

Қарайман: кимсасизлик юкидан ориғланган таъда золимона урулган қамчиларнинг яраси бор. Кўраман: жоҳилона қилинган эмлардан носулга* қайтган яралариндан қонлар оқиб турадур!..

Эй мунгли хотун, сен кимсан?

Эй гамли она, нечук мундан айрилмайсан?

Ёшимда, кўзимда, миямда, юрагимда нима ахтарасан, нечук кетмайсан?

Қайғу тутунлари ичра ёғдусиз қолган кўзларинг, у ёш ёмғурларни нечун тўкадир? Зулм занжирлари билан боғланган қўлларинг нечун ҳар ёнга узатиладир, нима тилайсан?..

Оҳ... Билдим... билдим... Англадим!

Сен менинг Ватанимсан, Ватанимнинг мунгли хаёлисан.

Эй муқаддас Туронимнинг хаёли, кетмай тур, айрилма.

Ёнимда, кўзларимда, юрагимда, виждонимда қол, кетма.

Туроним, сендан айрилмоқ — менинг учун ўлним.

Сенинг учун ўлмоқ — менинг тириклигимдир.

Паноҳим, саждагоҳим, умидим!
Ёвларинг сени шу кунгами солдилар?
Тилагим, истагим, саодатим!
Болаларинг сени шу ҳолдами қўйдилар?
Суйунчим, овунчоғим, ўчоғим!
Золимлар сени кимсасизми кўрдилар?
Пўқ, сен кимсасиз эмассан. Мана мен, бутун бор-
лигим билан сенга кўмак қилурға ҳозир. Мана мен
чин кўнгила билан сенинг йўлингда ўлурға рози.
Қоф тоғларни йўлимда тушса,
Тамуг** оловлари қаршумдан чиқса,
яна сен сари кетарман.
Устимга инсонлар эмас, шайтонлар қўшини келса,
Оёғимга занжирлар эмас, жаҳаннам илонлари
сорилса,***

яна сен сари кетарман.
Дунёнинг бутун балолари бошимга тўкулса,
Зулм чўлининг темир тиконлари кўзларимга кирса,
яна сени қутқарарман.
Мен сенинг учун тирилдим,
Сенинг учун яшарман,
Сенинг учун ўлурман.
Эй туркликнинг муқаддас ўчоғи!
Ўлим сенинг ўлимингни истаганларга,
Нафрат сени кўмгани келганларга!

ЮРТ ҚАЙҒУСИ 2

(Темур олдинда)

Бағрим ёниқ, юзим қора, кўнгим синиқ, бўйним
букук.

Сенинг зиёратингга келдим, султоним!

Эзилган бошим, қисилган виждоним, куйган қоним,
ўртанган жоним учун бу сағанангдан даво излаб кел-
дим, хоқоним!

Юз йиллардан бери жафо кўруб, ғам чекиб кел-
ган туркнинг қонли кўз ёшларини этакларингга тўкар-
га келдим.

Қоронгуликлар ичра* ёғдусиз қолган ўзбек кўзлари
учун тупрогингдан сурма олғали келдим.

Номусини бад кишиларнинг аёғлари остинда кўриб
турклик қони қайнағай, мусулмонлик ҳамияти тошғай,
тамуг оловлари каби сочрағай.

Лекин ўз кучсизлигини англаб қайтиб ўтирган ва

қон йиғлаган туркнинг ҳолини айтарга келдим, хоқоним!

Улуғ хоқоним! Турклик шарафи таланди.

Турк учун қўйдиғинг давлат битди, турк остига қурдиғинг хоқонлик ёғийгами кетди.

Туркнинг номуси, эътибори, иймони, виждони золимларнинг аёғлари остида қолди.

Туркнинг юрти, улоғи, ўчоғи, Турони ёт қўлларга тушди.

Туркнинг билгиси, онги, ўйлови, зийраклиги жаҳолат ўлжасига кетди.

Сенинг қиличнинг билан дунё эгаси бўлган турк тинчгина бир ётоқ тополмай қолди.

Сенинг кучнинг билан дунё хўжаси бўлган турк қарлуқ темирларига* кирди.

Хоқоним!

Туркликка хиёнат қилганлар турк бўлсалар ҳам қонларини оқизмоқ сенинг муқаддас одатингдир, ётма, тур!

Сенинг омонатингга хиёнат қилганларни эз, ур, ўлдур!

Султоним!

Биламан, шу тобда сенинг у юксак ва улуғ руҳониятнинг мен каби тубан руҳли ва ҳимматсиз бир боласининг шу ҳолига ғазабли кулуб турубдир.

Биламан, шу чоғда сенинг тўлқунли денгизларга ўхшаган юрагинг мен каби юраксиз бир ўғлингнинг шу кўринишиндан нафрат қиладир.

Чунки юқорида айтдигим ишларнинг ҳаммасига ўзим сабаб бўлдим, барчасини ўзим қилдим,

Сенинг Туронингни ўзим талатдим,

Сенинг турклигингни ўзим эздирдим,

Сенинг омонатларингга хиёнат ўзим қилдим.

Мен уч кунлик умримни тинчгина ётиб ўтказмоқчи бўлмаса эдим, шуларнинг бирортаси бўлмас эди.

Мен қўлимга топширдиғинг қилични ташлаб, чолғунни олмаса эдим, Туроним таланмас эди!..

Мен ёлғиз қонли кўз ёшларимни бу сағанангга тўкмак учун эмас, ўз ёзиқларимни иқрор этарга келдим, **ХОҚОНИМ**.

Мени қўйма!

Мен ёлғиз ёзиқларимни иқрор этарга эмас, Туронга бердигим зарарларни тўламоқ учун келдим, **ХОҚОНИМ**.

Мендан нафрат этма!

Эй арслонлар арслон!
Меним ёзуқларимдан ўт,
Мени қўлимни тут,
Белимни боғла, муқаддас фотиҳангни бер!
Сенинг дунёга сирмаган ғайратингга оит ичаманки,
Туронинг эски шараф ва улуглигини қайтармасдан
бурун аёғларингда ўтирмасман.

«ЎЗБЕК ЕШ ШОИРЛАРИ» ТУПЛАМИДАН

КИМ ДЕЯИ СЕНИ?

Оппоғим, худой асрағай сени,
Кўз балосидаш сақлағай сени.
Сен жаҳоннинг энг позанинсен,
Қайғуларга ҳеч солмағай сени.

Қип-қизил гулим, ёп-ёруғ ойим,
Кетмай тур, бир оз мен кўрай сени.
Дарди жонимнинг сен давосими?
Мунгли кўнглумнинг подишосими?

Гулни сен, кўзим, жонни сен, кўзим?
Кўнглимнинг бути ё худосими?
Билмадим, гулим, айт ўзинг кулиб,
Ошиқинг нечук атағай сени?

БИР ОЗ КУЛ

Кўз ёшларим букун тағин оқадими?
Қизил гулим бошқаларга кулар-да.

Қизил гулим, борлиғимнинг султони!
Жоним, сенинг хаёлингга кучайди.
Юрагимнинг энг қимматли армони,
Нечук менга марҳаматинг озайди?
Икки кўзим, малак юзим, севдигим,
Жонлар сенинг юзгипангдан айлансун.
Қизил гулим, қора кўзим, тилагим,
Дунё сенинг боқишингдан ўргулсун.

Евуз ёрим, юзингга ҳеч боқолмам,
Кўнгиладардин оёгингга тўколмам.
Тупроқ каби йиқилмишам йўлингга
дея олмам.

Истар эсанг менга келиб гапурма,
ёнимда ҳеч ўтурма.
Елғуз йиғлаб узоқдан турганимни
Кўрганингда, марҳамат эт, бир оз кул!

АЧЧИГЛАНМА ДЕГАН ЭДИНГ

*Умидсизлик ханжари билан яраланган
бир юракнинг энг сўнги армуғони*

Эрка малак, аччиғланмам сенга,
Учирсанг-да кўкка юрак кулин.
Аччиғланмам сенга, нозли қуёш,
Ендирсанг-да умидимнинг гулин.
Борсун, ёнсун умидимнинг гули;
Кўкка учсун юрагимнинг кули,
Сўлсун руҳим, борлигим-да битсун.
Ўксиз кўзнинг ёши каби ишқим
Тупроқ узра тўкулсун-да кетсун.
Тилакларим, армонларим, шеърим.
Кўмилсунлар, керакмаслар менга,
«Ҳаёт» деган қопқон борсун,
Парчалансун, битсун, йўқолсун.
Бироқ, сен... ким, хаёлингга руҳим
Толпинадур — яша, бор бўл, туташ.

- МИРРИХ ЮЛДУЗИГА

Гўзал юлдуз, еримизнинг энг қадрли туқгани!
Нега биздан қочиб мунча узоқларга тушибсан,
Тувганингга нечун сира гапурмасдан турибсан?
Сўйла, юлдуз, ҳолинг надир? Нечук топдинг дунёни?
Бизнинг ерда бўлиб турган тубавликлар, хўрликлар,
Сўйла, юлдуз, сенинг дағи қучоғингда бўлурми?

* * *

Борми сенда бизим каби инсонлар,
Икки юзли ишбузарлар, шайтонлар.
Уртоқ қонин қонмай ичкан зулуклар,
Қардош этип тўймай еган қоплонлар?
Борми сенда, ўксуз йўқсулнинг қонин —
Гурунглашиб, чоғир каби ичкашлар?
Борми сенда бутун дунё тузугин
Ўз қопчигин тўлдирғали бузганлар.
Борми сенда бир ўлкани ёндириб,

Ўз қозонин қайнатғучи хоқонлар.
Борми сенда қорин-қурсоқ йўлида
Элин, юртин, борин-йўғин сотқонлар?

ОВУН'ОҚ

Мирмуҳсинга бағишладим*

Тўсиб турган ойдинликнинг йўлини
Шу қоп-қора, эски, титрак булутлар,
Кучли бир ел кўргач, турмас, йиртилар,
Умид кунн сенинг учун ҳам туғар.
Қайғурмағил сира, эй ҳақ туйғуси!
Букун сен
Эзиласан билимсизликдан ортиқ.
Шу қоронғу, юракларни (нг) бутунлай
Сўкиш, қарғиш, лаънат аралаш бўғиқ
Товушлари сенга тўғри юксалган.
Қувиласен бу сезгусиз ўлкадан.

* * *

Кимсасизлик пучмоғида ёлғузча,
Угай она таёғи-ла сурилган.
Йўқсул, ўксуз қизлардай
Инграб, инглаб, оқиб турган бир сойнинг
Қирғоғида ўскан ўксуз бир оғоч
Кўргач, шунинг кўлкасига сигинарсан...
Бироқ, ишон — шу ҳолларнинг барчаси
Эрта, индин бутун-бутун йўқолар.
Олдимизни тўсган булут парчаси
Кучли бир ел кўргач турмас, йиртилар.
Умид гули бизим учун ҳам туғар:
Қайғурмағил, сира, эй ҳақ туйғуси!

ИШҚИНИНГ ТАРИХИ

(...га)

Кўб кунлар сендан узоқда мен ёлғиз ўртана қолдим,
Ёғдирдим икки кўзимдан ёмғурдек қонли оловлар.
Ёнмишди кўнглим ўти-ла тек сендан ўзга тиловлар,
Ишқининг қайғуларини жон янглиғ бағрима солдим...
Лекин сен, эй, юрагимнинг бирдан-бир севгили ёри,
Кўркамлик боғчаларингда сезмасдан қайғуларимни
булбўлдек сайраб учардинг.
Кўкларнинг хонига ўхшаб, кимларнинг ўртанганини

Билмасдан ердагиларнинг дунёсин нақ ёритардинг.
Қолдиқча бўйла хабарсиз ишқимдан, жон чечагим, сен
Қўнглимнинг туйғуларин-ла шоирлик сезгуларимни
Бу йўлдан ўтга солардинг,
Бир қўлдан ерга урардинг
Ҳам йўқ этардинг фикримнинг тўплаганини.
Тун-кунлар йиғлаганимнинг асри бўлса керакким,
Сен энг сўнг менга ёндошдинг, руҳимни ўйната қўйдинг.
Чексиз бир тонг чироғи-ла сургунлаб кечаларимни,
Юлдузли йўлларни бирдан шеъримнинг олдига очдинг...

ЯНА ЕНДИМ

Юрагимнинг қалин, қизғин олови-ла қайнаган
Кўз ёшларим! Қайдасиз?!
Куним каби узун, қора шу кечада кутиб мен
Эришмадим сира сизга... Нега бўйла қочасиз?!
Нечун мени сабабсизча унутдингиз — айтингиз?
Ўтинамен... ялннамен, қочмангиз — қайтингиз!
Яна бутун борлигимнинг негизлари емирилди,
Умидимнинг кўп чидамли терақлари йиқилди,
Хаёлимнинг тотли, чучук соатлари бутунилай
Узоқлашиб кетди мендан..! Тўсиб турар йўлимни
Умидсизлик қайғулари тонги отмас бир тундай,
Ўлим даҳи қутқаргани келиб тутмас кўлимни.
Кеча унинг нур тепгизи бўлган гўзал манглайи
Толғаланмиш кўргач мен...
Ер юзида борлигимни кўрсатмакдан уялдим.
Ютдим бутун қайғуларнинг, мотамларнинг оғусини.
Жон тортғуси бўлган кўзи оғир, нозли сузиларди,
Бир оз бурун чоғир ичкаш париларга ўхшарди.
Билмам нечун ўйларди..!
Қаъба узра айланувчи кўгарчиндек* юрагим,
Соатларча шул кўзларнинг теграсида айланди.
Бироқ у.
Менга сира боқмади.
Йиғладим,
Кулдим,
Ялиндим —
Тушундим:
Биртаси ҳам мизожига ёқмади.
Йиғла, бир оз ўксузланган тилагим:
Мен ҳам сендай бахтсизликка тутундим,
Умидсизлик ора тушиб йўқсул жоним ўртанди.

НЕГА БҮЙЛА?

Сен келгач...
Шеърим учун
Қизил гуллар тўшалган,
Юлдузлар-ла безалган
Энг кенг бир йўл очилди.

Сен келгач,
Кўнглимни
Қайғулар-ла, мотамлар-ла ўранган
Қора қалин пардалари
Йиртилди.

Сен келгач,
Хаёлим
Умид, армон чечаклари очилган
Учмоқ каби боғчаларда булбулдек
Сайраб юрди.

Бироқ сен
Ишқингдан
Кеча-кундуз ёниб турган кўнглимнинг
Дардини
Ҳеч сезмасдан кула-кула турар-да
Енар бутун борлигим... нега буйла?!

ШОИР

Букун йиғлаб ўтирмишдим, сен келдинг,
Бир шоирнинг бир «сўзи»ни сўзладдинг,
Мен у сўзнинг руҳингдангиз изларин
Сеннинг гўзал кўзларингизда ўқидим.
Ўқидуқча, у нздан
Ўзим учун кўб умидлар тўқидим.
— Умидсизча яшай олмай, нетайин.
Эмиш... Шоир севгилисига ёзган
Бир ёзувда қайғуларини тўкмиш,
Сўзларининг энг охирида ондан
Рухи учун бир оз кўмак истамиш.

Биласанми? Шоир ишқининг энг нозли,
Эрка, инжиқ ёғдусидир, туролмас
Маъшуқидан кўрмаганча кулушли,
Марҳаматли, чин сезгули бир кўмак,

Мана шудир унинг учун бор тилак.

Шоир

Табнатдан сирли, теран маънолар,
Тириклик-чун очик, тўғри, чин йўллар
Излар — топар, ўзи учун сақламас.

Унларни

Ез гулининг япроғидан тўқилган
«Сўз»лар илан ўраб бизга топширар.

Шоир

Ишқ боғининг тентак, сингирли, ёнган,
Булбулдир. Башарият дунёсин
Кичик, нозли қаноти узра қўяр,
Қўқлар сари юксалткали талпинар.
Мана|шунинг ўксуз, йўқсул кўнглини
Кўтармак-чун, гўзалларга тегишдир.
Ким озғина қарағайлар, кулгайлар
Инграб турган жонини
Қўллағайлар, бир оз кўмак эткайлар.

БЕҲБУДИЙНИНГ САҒАНАСИН ИЗЛАДИМ

Чўкмишди ер узра олам тўсуғи,
Ўксузлик бойқуши қанот қоқарди.
Ботувда қизариб турган булутдан
Эзилган кўнглима мотам ёғарди.
Ҳақсизлик шаҳрининг қон ҳидли ели
Армоним гулидан бир япроқ узуб,
Баҳорсиз чўлларга совуриб қўйди.
Ул нозли япроғим сўлиб, сарғайиб,
Йўқсул қолганлардай ҳар ён югурди.
Золимлар, мазлумлар, зулумларнинг-да,
Қайгулар, аламлар, ўлумларнинг-да
Барига учради, барчасин кўрди,
Ўз йўқотқонин излади, сўрди.
Бир дарак топмағач, бирдан бир тикилди.
Бор кучин тўплади.
Золимнинг тахтини титратган бир товуш
Қичқирди:
— Отамнинг қабрини қай ерга ёшурдинг?!
Бот сўйла!...
Кирли тож кўб қўрқди ботур! товшдан,
Сесканиб, титраб... ёшрунди
Бир жавоб бермасдан.

ПАРЧА

Ур, ур!.. Сенинг тирноқларинг нозли, нозли урдиқча*,
Юрагимнинг битиб қолган яралари очилсун!
Чолғи қили сенинг нозли тирноғинг-ла титраркан,
Умидимни қоплаб турган қора булут йиртилсун!

УГУТ

Оғир йигит, сенинг гўзал, нурли кўзингда
Бу миллатнинг саодатин, бахтин ўқудим.
Ўйлашингда, туришингда ҳамда ўзунгда
Бу юрт учун қутулишнинг борлигин*кўрдим.

Турма — югур, тинма — тириш, букилма — юксал,
Хуркма — кириш, қўрқма — ёпиш, йўрилма* —
кўзгал.

Ел йўлини тўсиб турган эски булутларни
Ёндириб қўй, йиртиб ташла, барчасин йўқ эт.
Қилолмасанг шу ишларни,
Сенинг учун хўрликдир бу..
Йиқил, йўқол, кет!

ШАРҚ

Қардошларим, мана сизга бир ўлка
Ким, топилмас ер юзнда сингарин.
Ҳар ёнида кенг, ям-яшил учмоқлар
Жон сувиндан етишкандир гулларин..
Оғочлари яшил кийимлар кийган
Эврилашар топинғали тангрига.

Оғир, юксак, кўркам, ҳайбатли тоғлар
Унгдан,
Сўлдан..
Ҳар ёндан
Ҳақ йўлида урушгучи аскардек,
Ясов тортиб, кўкрак кериб юксалган
Кўкдан даҳи ўз ҳаққини истардек.

Тенгизлардан қанот очиб табнат
Қучоқламинш бу севгили ёвдусин.
Тангри даҳи муздан, сувдан ҳам тоғдан
Қуршатмишдир қўрғон қилиб теграсин —
Ким, ёввойи бир ҳайвон

Суқуб қолмасун мунга
Йиртқич тишви, тирноғин.

Бунда турди ҳар улуснинг ҳар саси,
Бутхонаси, ўт уяси, каъбаси,
Ҳам мунда ўқ яшади.
Бироқ бу кун, эсизларким, бу ўлка
Ҳар томондан таланмишдир йўлсизча,
Маданият деган гарбли олбости.
Боқинг, бунинг кўкрагидан ўқ босди.

Қуш боқинш-ла қарангиз,
Бунда бу-кун нелар бор:
Ўтлар аро ёниб турған қишлоқлар,
Хирмон бўлиб ётган гавдалар жонсиз;
Оқмоқдадир қизил қондан ариқлар,
Тинч турғанлар таланадир омонсиз.
Тўрт-беш яшар бир боланинг бошини,
Боқинг, кескин қилич билан кесмишлар,
Йиғлаб турған онасининг бўйнига
Бир ип билан осмишлар!...
Янгигина келин бўлган бир қизининг
Кўкрагини эри бўлган йиғитнинг.
Жонсиз ётган гавдаси узра қўйуб
Найза билан тешмишлар!...
Хотинларнинг пардаси,
Болаларнинг юраги,
Қариларнинг гавдаси,
Йиртилган,
Ерилган,
Эзилган!...

Ким берган,
Бу ўғурли* ўлкага бунча ўтни?
Ким тўккан
Бу муқаддас ишга бунча қонни?!
Билмайсизми?!

ТўПЛАМГА КИРМАГАН ШЕЪРЛАР

ЎҚИТГУВЧИЛАР ЮРТИГА

Орқадoshлар, тўпланайлик жаҳлнинг ўйин йиққали,
Эл кўзин олган қоронғу пардаларни йирткали.
Биз эрурмиз маърифат арслонлари, илм эрлари,
Тўпланайлик, турк элига тўғри йўллар очқали.

Эллари маҳвдан қутқаран илм эрур,
Бизлари ҳам бу кундан ўзи қутқарур.

Биз эрурмиз элнинг инсонлик қонин қайнатғучи,
Турк арслонин ўринсиз уйқудан уйғотғучи.
Маърифат байроғи остига йиғилдик барчамиз —
Қим, бизи отганлара ҳақ йўлларин кўрсатқучи...

Эллари маҳвдан қутқаран илм эрур,
Бизлари ҳам бу кундан ўзи қутқарур.

Ҳайданг, ўртоқ, қутқарайлик жаҳлдан Туронлари,
Ёрутайлик маърифат нури-ла Туркистонлари,
Илм ўчоғида етишкан эр-йиғитлар, тўпланинг!
Қочирайлик жаҳл урдусин*, очайлик онглари...

Эллари маҳвдан қутқаран илм эрур,
Бизлари ҳам бу кундан ўзи қутқарур.

ҚОР

Кучсиз, титроқ, оппоқ, кичик томчилар,
Турмай, тинмай тупроқ уза ёгадир.
Ел бизларни, билмам, нечун қамчилар?!
Кўкларда ҳам аёзликдан оқарган
Бир кўз бормиким, ёши
Бизнинг алам, ўлим билан суғорилган
Еримизнинг кўчигига оқадр.
Бу кичкина, ўксуз, оппоқ бебақлар,
Уча-уча етмай қолган тилақлар
Эскал елнинг қўлларига ўзини
Ташлаб қўяр, борлигини унутар.
Ҳеч узмайни юқоридан кўзини
Титраб-титраб қора ер узра тушар!
Тушгач, бутун тушқанлардай топталар...
Теккан ерин билмай босган оёқлар,
Пичраталар бунинг оппоқ бетини.
Босган изин кўрмай ўтган туёқлар,
Топтаб-топтаб, оҳ... айтолмам кетини...
Яна бир кун кўк кўкрагини очиб,
Қула-кула бунлар сари боқганда,
Яна бир кун қизлар каби табнат.
Қулоғига олтин ҳалқа тақганда,
Бунлар бутун пичроқлардан айрилиб
Кўклар сари қараб учиб кетадир.

Яна учиш, яна ўйин, яна эрк,
Оҳ... у кунлар!...
Шўр сувлардан чиқиб келган бу маймун,
Тулки, илон, шайтон, алдовчи малъун**
Англизлар!...
Ҳамда унинг қуйруғини тутканлар!

МЕНИНГ КЕЧАМ

Кеч бўлди, тиниб битди товушлар,
сўнди бутун уйларда чироғлар,
тебранмади ер узра оёғлар,
зулмат яна ҳар ён оқа қолди.

Толпинмади, сайрашмади қушлар,
жимжиткина нинга кирди,
бошини солди кейинга,
сўлғун қаноти остинга олди.
Учмоқ, яшамоқ қайғуларига
«чиқ» деб ўзини уйқуға солди;
ҳар дарди йўқолди.
Кўклар сари чаққон кўтарилган
тоғ гавдали уйлар,
қўнуқлар,
саройлар
айрилди бутун дабдабасидан,
бир қоп-қора ҳайкал тусини олди.
Кундуз сакиз-ўн ёққа югурган,
чопган,
йиқилишган,
яна турган,
ўнг, сўл уни тешкан, буни...
инсон-да ётиб уйқуға толди!
Сўлғун, қора, турғун дема. Кўрдим
мунгли кечанинги мунгли чоғинда,
кўб мунгли уйимнинг қироғинда
ёлғуз ики нарса ёндош-да:
бири шамъим,
бири...
кўнглим!
Бошқа ҳама тинч, жим,
ўчлаб узонишда.
Шундай кечаларни севаман мен,
бунда югурини йўқ,
сўрғилуш йўқ.

Юрмоқ-да, олдамоқ-да кўрулмас;
ёлғуз кўруниш,
сохта кулиш йўқ.
Ев шакли кўзимдан кўб узоқда.
Дўстлар эсајундан-да йироқда.
Шундай кечадан ўргуламан мен!

* * *

Гўзалим, бевафо гулистоним,
Боғ умримда тоза райҳоним,
Гаму қайғуларим ҳужумидан
Сен эдинг меҳрибон ниғаҳбоним.

Мени беҳуда ташладинг-кетдинг,
Нега ўлдирмадинг-да тарк этдинг.

Кел, гулим, кел, аёқингга йиқилай,
Бир замон қўй: тўлиб-тошиб йиғлай.
Қўй, бир оз қўйки, хоки пойингни
Сурмадек ёшли кўзума сурай.

Кетма, тур, тингла арзи ҳолимни,
Арз этай ҳоли пурмалолимни.

Қани ул дамки, сен эдинг ёрим,
Муносиб, ҳамдамим, мададкорим.
Сенинг оғуши илтифотингда
Роҳат этмишди жисми беморим.

Мени беҳуда ташладинг-кетдинг,
Нега ўлдирмадинг-да тарк этдинг.

Кел, аёқингга қон бўлуб тўкулай,
Бир нафас дард-ҳажрдан қутулай.
Кел, гўзал дилбарим, кел, сочингни
Бир тарай, бир ўпай-да, сўнгра...

Мени беҳуда ташладинг-кетдинг,
Нега ўлдирмадинг-да тарк этдинг.

НАСРИЙ АСАРЛАР

ҲИНДИСТОҢДА БИР ФАРАНГИ ИЛА БУХОРОЛИ МУДАРРИС-
НИНГ ЖАДИД МАКТАБЛАРИ ХУСУСИДА ҚИЛҒАН
МУНОЗАРАСИ

МУҚАДДИМА

Бухоронинг нажиб¹ миллати бўлган ватандошларим, бирмунча вақтдан бери жадид ва қадим ўртасида ихтилоф чиққани баъзи миллат хоинларининг хато ва фасодларидан бошқа нарса эмасдир. Муқаддас ватанимизни парчалаб, унинг аҳли жамоасини жадид ва қадим унвонлари остида икки фирқага ажратиб, уларнинг бирини иккинчисига душман қилиб қўйдилар.

Хор ва хароблигимизнинг асосий сабаби мусулмонлардан эмас, балки ўша маънисиз ихтилофдан экани маълум бўлди. Бинобарин, ҳар ким ўзини дини мубини исломнинг² хизматида билса, уйимизни бузғучи бу ихтилофни биз — бухоролилар орасидан кўтаришга ҳаракат қилсин.

Банда ҳам бу маслаки муқаддаснинг солиқларидан³ бири бўлгани ҳолда, шу кунларда бир ҳикоят ёздимки, бу бухороли бир мударриснинг Хажга бора туриб, Ҳиндистонда бир фаранги ила усули жадида ҳам усули қадим хусусида қилган мунозараси бўлиб, мазкур ҳикоят ушбу масалани тугал ҳал қилгандир.

Шояд бир рисола суратида ва бухоролиларнинг суҳбати тарзида тартиб қилиб, нашр қилмоқни истаганим шу васила ила муҳтарам ватандошларим масъаланинг ҳақиқатидан огоҳ топиб, ўртадаги ихтилофларни тарк қилиб, ҳаммалари иттифоқ билан ҳидоят йўлига қадам қўйсалар.

Бухороли Абдурауф Фитрат.

БИСМИЛЛАҲИР РОҲМАНИР РОҲИМ

Ф а р а н г и: Аҳволнингиз қандай?

М у д а р р и с: Алҳамдулиллоҳ, ала кулли ҳол⁴.

Ф а р а н г и: Жаҳоб, сиз қаерликсиз?

М у д а р р и с: Аҳли Бухороий шариф.

Ф а р а н г и: Қаерга кетяпсиз?

М у д а р р и с: Байтуллоҳга.

Ф а р а н г и: Бухорода нима иш қилар эдингиз?

М у д а р р и с: Мен илм аҳлиданман, мударрислик қилар эдим.

Ф а р а н г и: Бухоро қандай жой?

М у д а р р и с: Бухоройи шариф катта шаҳар, кўб турли илмларнинг маркази ҳам ширин-шарбат меваларнинг манбаи.

Ф а р а н г и: Бухоро шарифлигининг бонси илмларнинг кўблигиданми ё меваларининг сероблигиданми?

М у д а р р и с: Мен буларининг ҳар иккаласини ҳам Бухоронинг шарифлигини кўрсатувчи мустақил сабаблардан, деб биламан.

Ф а р а н г и: Бир жойнинг шарифлигига меваларининг кўблиги сабаб ўлмас?

М у д а р р и с: Кўб яхши. Сиз илмларнинг кўблигини Бухоронинг шарифлигига сабаб деб билинг.

Ф а р а н г и: Тузук. Аммо бир мулкнинг илм қувватини билмак, у ердаги уламолар сонини билмакка боғлиқдир. Бас, марҳамат қилиб айтинг-чи, Бухоронинг жами аҳолиси қанча?

М у д а р р и с: Биродар! Мен бир банд одам бўлсам, Бухоронинг қайси кўчаларида юриб, унинг одамларини санабман?!

Ф а р а н г и: Йўқ, йўқ асло! Мен бундай деб таклиф қилсам, магар Сизнинг юртингизда жуғрофиё ўқимайларми?

М у д а р р и с: Мен бир мударрис бўлсам, кечалари китоб кўраман, кундузлари дарс айтаман. Қачон қўлим тегибдики, мундай ҳикоят китобларини ўқисам. Мундай китоблар Бухорода йўқ. Бўлганда ҳам қиссахошлик қурадиган бойларнинг уйларида бўлади.

Ф а р а н г и: Жуғрофиё ҳикоят китоби эмас, илмий китобдир. Жуда фойдали, бир неча қисмдан иборат. Унинг бир қисминин «истотистик»⁵ атайдилар: мунда ҳар мамлакатнинг аҳолиси баён қилинади. Масъаладан узоқлашдик. Сиз билмас экансиз, мен арз қилсам, Бухоронинг илгарилари ҳам ўн миллиён аҳолиси бор эди. Ҳозир унинг саккиз миллийни рус тасарруфида қолди. Икки миллиён, эҳтимол, ундан камроғи (ўз ҳудудида) сақланган. Бу ҳисобдан етминш минг нафарни шаҳар ичидадир, қолганлари унинг теграсинда. Энди марҳамат қилиб айтинг-чи, бу икки миллиён одамнинг ҳаммаси ҳам илмлими ё йўқ?

М у д а р р и с: Йўқ, ҳаммасининг илмли бўлиши мумкин эмас. Агар ҳаммаси олим бўлиб кетса, бошқа ишлар эгасиз қолади.

Ф а р а н г и: Уларнинг ярми илмлими?

М у д а р р и с: Йўқ.

Ф а р а н г и: Тўртдан бири илмлими?

М у д а р р и с: Йўқ, ўшал етмиш минг шахрийдан бошқаси илмдан бебаҳра авомдир.

Ф а р а н г и: Бу авомнинг зарурий хат-саводи борми?

М у д а р р и с: Э, вой! Биз уларни одам ҳисобламаймиз. Мендан етмиш минг шахрийни сўранг.

Ф а р а н г и: Уша етмиш минг шахрийни ҳаммаси илмдан баҳрамандми?

М у д а р р и с: Йўқ.

Ф а р а н г и: Уларнинг ярми илмлими?

М у д а р р и с: Йўқ. Бухоро аҳволи илмиясининг тафсили йўқдир. У ерда турли синфлар мавжуд. Масалан, савдогарлар синфи, саррофлар гуруҳи, чойфурушлар фирқаси, баъзиси мешкоб, такасалтанг, бир дастаси бекорчи ва илмилар жамоаси.

Ф а р а н г и: Айтишингиздан бу етмиш минг нафар, йигирма синфга бўлуниб, булардан бир қисми илм аҳли бўлса керак?

М у д а р р и с: Боракаллоҳ.

Ф а р а н г и: Бас, бу ўн тўққиз қисмининг етарли хат-саводи борми ё йўқ?

М у д а р р и с: Ҳаммаларни эмас, лекин уларнинг озроқ қисми, алҳамдулиллоҳ, хат-саводга эга.

Ф а р а н г и: Илтимос қиламан, ҳазил қилмай, тўғри жавоб беринг.

М у д а р р и с: Ҳар нима деган бўлсам, ҳаққи рост, тўғри сўзdir. Ҳазил эмас.

Ф а р а н г и: Ажабо! Бундай фармойишлардан мурод не? Бухоро илм маркази бўлса ва айни пайтда, бунчалик илмсизлик не демак? Узун соқолли кўса, обод бўлмаган жаннат, дейишдан қандай маъни бор? Бу немсиз немдан нима фойда?⁶ Дунёда шундай юрт бормики, унинг подшоҳи ва раияти⁷ бир динда бўлатуриб, унинг аҳолиси ўз динининг зарурий аҳкомларидан бе-хабар ва маҳрум бўлсалар? Ҳиндистон ва Миср маълум муддатдан бери бизнинг тасарруфимиздадир⁸. Биз Сизнинг динингизнинг душмани бўлсак-да, у ерликларнинг орасида илмсизлик тугул, саводсизлик кўринмайди.

Бухоронинг бечора мардумлари, дунёнинг иззати ва охирагининг шарафи бўлган илмдан ҳам маҳрум қолганлар. Оқибат бу илмсиз ҳаётнинг ҳосили минг турли тубанликдирки, бундан қандай қаноат ҳосил қилиш мумкин?

Жаноби мударрис! Аввал айтганингиздек, «Агар

ҳамма одам таҳсили илмга рағбат қилсалар, бошқа ишлар эгасиз қолади», деган ақидангиз шуми? Ҳамонки, Сизнинг ақидангиз шу бўлса, бошқа ватандошларингизнинг ақидалари қандай?

М у д а р р и с: Ҳа, менинг ақидам шудир. Юртдошларим ҳам шу ақидага шерикдирлар. Агар ҳамма кишилар илм таҳсили билан банд бўлсалар, бошқа касбу корлар қолиб кетиб, дунё хароб бўлар.

Ф а р а н г и: Сизнинг ва юртдошларингизнинг бу ақидаси ботилдир?

М у д а р р и с: Нега?

Ф а р а н г и: Шунинг учундирки, агар илмга рағбат дунё хароблиги ва баъзи ишларнинг эгасиз қолишига сабаб бўлса, Пайғамбарингиз «Утлуб-ул илма ва лав би-с-син», «Утлуб-ул-илма мин-ал-маҳди ила-л-лаҳади», «Ал-илму иззуд-дунйа ва шараф-ул-ахираҳ», яъни «Илми Чиндан бўлса ҳам изланг», «Бешикдан қабргача илм изланг», «Илм дунёнинг иззати ва охиратининг шарафидир» ҳикматлари билан ўзининг барча умматларини илм таҳсилига даъват этмаган бўлар эди. Бинобарин, Бухоро ишлари шу қадар жаҳолатга ботганки, аҳоли илми бўлганидан кейингина тартибга тушади: «Ҳал ястав ал-лазина йа-ламуна ва-л-лазина ла-йааламун», яъни «Билганлар билан билмаганлар баробарми?» Таассуфки, Сиз мусулмонлар тоифаси Қуръон ва Ҳадиснинг маъноларидан жуда йироқлашиб кетгансиз. Шу алфоз билан Қуръонни ўқиб, савобини фақат ота-оналарингиз руҳига бағишлаб ўрганиб қолгансиз. Бошқача фикр қилмайсизки, бу муборак мажмуа (Қуръони карим)ни Ҳазрати Ҳакими Азал (Аллоҳ) ўзининг буюк фариштаси орқали оламнинг оқилларига бекорга жўнатмаган эди.

Албатта, бунинг асрори бордирки, бунга диққат қилишимиз керак. У (Аллоҳ)нинг амрларини амалда қўллайлик, унинг таъқиқларидан сақланайлик. Биз фарангилар динингизнинг душмани эсак-да, диний хусусатларимиз тақозо қилганидек, Қуръон ва Ҳадисларингизни куйдириш ўрнига, улардан ўз манфаатимиз нуқтан назаридан фойдаланмоққа, чанқогимизни қондирмоққа ўргандик. Унинг амрларини амалга оширдик ва фавқуллодда тараққиётга эришдик. Ва сизлар гафлатда қолиб, Қуръоннинг саодатли ҳукмларидан ҳамда ҳикматли хабарларидан баҳра ололмай, таназзул тубига тушдингиз.

Агар икки юз йил аввал, ушбу минг нафар мусулмон

Қуръон ва Ҳадис ҳикматларига эга бўлсалар эди, ҳозир йигирмата ислом мамлакатидан ўн саккизи қўлдан кетмаган бўлур эди. Балки бизда кўриб, таажжубга тушаётганингиз, нуқсонсиз зийнатимиз бўлган тараққиёт дастгоҳини ҳам Сизда кўрган бўлур эдик.

Энди, марҳамат қилинг-чи, Сизнинг илм толибларингиз қандай ва қайси илмлардан таҳсил кўрадилар?

Мударрис: Болалар мактабни тугатган вақтларида...

Фаранги: Тақсир, мени кечирадилар, мактаб нима? Болалар у ерда нима қиладилар ва неча йил ўқиш бўлади?

Мударрис: Ҳа, воқеан, мактаб кўрмаган кишилар хийла беақл бўладилар. «Алҳамдуллиллоҳи 'ала динал-ислом».

Фаранги: Илтимос қиламан, бу сўзларни қўйиб турайлик. Айтинг-чи, Сиз у ерда ўқиб ақлли бўлган ва мен уни кўрмай беақл қолган мактаб қандай нарсадир.

Мударрис: Мактаб шундай жойдирки, бир муаллим бор, уни «мактабдор» дейдилар, болалар у ерда етти йилдан то ўн йилгача зарурий хат-саводларини чиқаргунга қадар қоладилар, ундан кейин хоҳишларига қараб мадрасага бориб, дарс ўқий бошлайдилар.

Фаранги: Нега йил дарс ўқийдилар?

Мударрис: Йигирма йил, йилга олти ойдан.

Фаранги: Нега олти ой ўқийдилар? Қолган олти ойда нима қиладилар?

Мударрис: Қолган олти ойда қишлоқларга бориб, имомгарчилик қилиб, ифтитоҳ¹⁰ сарфи учун пул топадилар.

Фаранги: Энди мушкулимиз иккита бўлди. Ифтитоҳ пули нимадир?

Мударрис: Муллабаччалар таҳсилнинг биринчи йилида, иккинчи таҳсил йилида ўқилиши лозим бўлган китоблардан дарс бошламоқ учун, ҳар ким қурби етганча, масалан, йигирма тангадан беш юз тангагача тўплаб, устоз ҳазратларига етказадилар.

Фаранги: Энди тушундим, магар бу ҳазрати устозлар ўз вазифалари учун моянага эга эмаслар?

Мударрис: Эгадирлар.

Фаранги: Қапчадан вазифалиги (мойнаси) бор?

Мударрис: Уламоларимиздан биринчи даражали бўлган охунд йигирма беш минг танга вақфи муқаррар, агар у яхшироқ олим бўлса, яна «муҳр»¹¹дан ўн минг танга ҳам оладир.

Ф а р а н г и: Сизнинг бу тафсилингиз, менинг назаримда, гоят ажибдир. Аммо, кейинги иккинчи фикрингиз ундан ҳам ажиброқ. Биринчиси шуки, шундай яхши мартабага эришган бўлса-ю, яхши олим бўлмаслиги ҳам мумкинми? Иккинчидан, «муҳрдан ҳам ўн минг танга», дедингиз. Бу қандай маънога эга? Сизнинг юртингизда «муҳр» қандай қилиб пул беради?

М у д а р р и с: Биродар, Сиз худди даштда катта бўлган одамга ўхшайсиз. Дунёнинг йўлини ҳам, расминин ҳам билмас экансиз. Бухорода муоҳаз¹², яъни охундлик, уламолик, муфтилик, мударрислик мартабалари жаноб олий ҳазрати амир томонидан қози калон воситаси-ла берилур. Шу тариқаки, мазкур қози калон кимники бир муоҳазликқа лойиқ топса, амирга арз қилади, вақтики, унинг номига ёрлиқ келади.

Ф а р а н г и: Қози калон ҳар кимнинг лаёқатига қараб уни муоҳазликқа арз қиладиган бўлса, илмсиз киши охундлик мансабига қай тариқа эришади?

М у д а р р и с: Нотўғри тушундингиз. Ҳар кимни лойиқ кўрсалар-да, ҳар кимнинг лаёқатли бўлиши (шарт) эмас.

Ф а р а н г и: Бас, илмсиз кишини қандай ва қайси виждон билан охундликқа лойиқ кўрардилар?

М у д а р р и с: (Эй худо, сўз пардадан чиқиб кетди, сир фош бўлди.) Биродар, жаноб қози калон ҳазратлари улуғ шахс бўлиб, олим ва уламоларнинг раҳбаридирлар. Ва шу билан бирга, ҳазрат Подшоҳнинг ишончига сазовордирлар. Кимники, қандай вазифага лойиқ кўрсалар, нега у кас(нинг номзоди) қабул этилмас экан?!

Ф а р а н г и: Тушундим, аммо, мен айтаманки, агар у жаноб уламоларнинг раҳбари бўлса ҳам, «Ал-уламау умаани-уллах^{*} ҳукмича, илоҳий даргоҳнинг ишончли улугларидан бўлсалар, қайси виждон, қайси днёнат, қайси илм ва қайси мусулмонликқа кўра илмсиз шахсин уламоликнинг хос мансабига лойиқ кўрадилар?!

М у д а р р и с: Яъни, кимки кўброқ хушомад қилса, ҳар кунин уч мартаба уларнинг ҳузурларига бориб, руку¹³, таъзим, балки сажда қилишни жойига қўйса, у вақтда қози калон унга қараб соқолини ликиллашиб, калласини силкитиб табассум қиладилар, бундан маълум бўладикки, унинг номини манофиқлар¹⁴ дафтарига ёзадилар, бундан икки-уч кундан кейингина унинг но-

* Ҳадиси шарифдан: Олимлар Аллоҳнинг ишонганларидир.

мига ёрлик келади ва у кишининг агар бахти чопса, мударрис ё муфти бўлади.

Ф а р а н г и: Бу бечора Бухоронинг хароблик сабабларидан биридир. Аллоҳ даргоҳининг ишончли улуғларидан бўлган зот шу тариқа ножўя ҳаракат билан хиёнат қилса, ўзгаларнинг ҳоли не кечади? Суҳбатимиз шу тарзда давом этса, Сиздан жуда ажиб маълумотлар олсам керак. Энди, марҳамат қилиб айтинг-чи, муҳрнинг пул бериши қандай бўлади?

М у д а р р и с: Ҳой, бечора фаранги, илминг йўқ, билмайсанки, муҳр пули жомаддир¹⁵. Жомад қобили иштиқоқ, яъни ишлаб чиқарилган нарса эмас, муҳр кишига пул бермайдир.

Аmmo бир киши бир шаръий масъалага дуч келиб қолса, фатво берувчининг олдига боради, таҳрир этилиши жойиз масъаланинг ҳал этилиши йўллариини ундан сўрайди. Муфти масъаланинг аҳамиятига қараб, икки тангадан беш юз тангагача пул олиб, муҳрнинг босиб берадир.

Ф а р а н г и: Бай, бай, бай! Бу, печук мусулмонлиқ!! Бу қандай диёнат!!! Воқеан, мусулмонларнинг ўз шарриятларини шунчалар таҳқирлашлари олдида биздан кўрқиб кутаётган заллат (адашш)лари ҳеч нарса эмас экан.

М у д а р р и с: Ажаб содда одам экансан. Наҳот ўйламайсанки, фатвохон муфтилар халқ ривоятларига «фи сабилиллаҳ»¹⁶ муҳр босиб берсалар? Бу қандай беодоблик?! Агар бир муфти бир шаръий масъалани текни муҳрласа, шарриятни таҳқирлаган бўлади. Шарриятни таҳқирлаш эса, куфрдир. Бас, у муфти кофир бўлади.

Ф а р а н г и: Бу таҳқиқотнингиздан меннинг ҳам кулгум, ҳам йиғлагум келади. Пайғамбарнингиз буюрганларки: «Уламау уммати ка'анбийа-и бани Исроил»* ва «Ал-уламау варосатул-анбийа»**. Қайси тарихда кўрдингизки, бани Исроил Пайғамбарларидан бири илоҳий аҳкомларнинг ҳукми учун пул олганини ва ё кимдан эшитдингизки, Қуръони карим ҳикматлари оят-оят бўлиб, халқ зарурати учун Пайғамбарнингизга нозил бўлган вақтларида у жаноб таблиг¹⁷ қилаётиб пул талаб қилганини? Булар бўлса «Варосатул-анбийа» ва

* Ҳадиси тарифдан: Меннинг олимларим баъзи хусусиятларда бани Исроил Пайғамбарларига ўхшайди.

** Олимлар пайғамбарларнинг ворисларидурлар.

«Ка' анбийя'-и бани Исроил»ни ўқиб ҳам пул олишни лозим кўрсалар. Жаноб! Пайғамбарнингиз бу Ҳадисларни сизларнинг мажлис қуриб, тўрға чиқиб ўтиришингиз учун айтмаган. Бинобарин, унинг матлуби шул эдики, уламолар ҳам Пайғамбар атворини ўзига маслак тутиб, дарсфурушлик, фатвофурушлик, бошқача ибора билан айтганда, шариаффурушликдан сақлансинлар. Токи, Сиз уламолар ҳавоий нафсга мафтун бўлиб, мусулмончиликнинг мақсадларига хилоф тарзда ҳаракат қилмангизлар.

Мударрис: Чой совуди, Сиз жуда ғавғочи экансиз.

Фаранги: Дарвоқе, матлабдан узоқлашдик. Хўб, боя айтаётганингиздек, жаноб охундининг ифтихоҳ пулидан ташқари ўттиз беш минг танга кирими бор экан. Энди марҳамат қилиб айтинг-чи, бошқа уламоларнинг киримлари қанча?

Мударрис: Яна бошқа бир мартаба борки, бу охундик мартабасидан кичикроқдир, лекин даромади охундикидан кўброқ.

Фаранги: У қандайдир?

Мударрис: Аъламлик.

Фаранги: Аъламликнинг ҳам тафсили киримини баён қилсангиз?

Мударрис: Жаноби мустатоби қудувватул-уламо (уламоларнинг олий мартабали раҳбари) ул-аълам ўз мадрасасидан ўттиз минг танга, мухрона ва бошқа даромад жойларидан йигирма минг танга, жузқашликдан¹⁸ ўн икки минг танга олади.

Фаранги: Жузқашликни тушунмадим?

Мударрис: Ҳа, Сиз мадраса кўрмагансиз. Бунинг маъносини билиш учун мадрасага бормоқ ва дарс ўқимоқ лозимдир.

Фаранги: Илтимос қиламан, менга ҳам тушунтирсангиз.

Мударрис: Номи мадраса бўлиб, у ерда аълам дарс айтади, уни Говкушон¹⁹ дейдилар. Ул мадрасада бир киши муайян маблағни вақф қилган, жаноби аълам ул маблағни муллабаччаларга улашиб беради ва вақф қилгучининг фармойишига кўра, икки минг тангани ўзи олиб қолади.

Фаранги: Бу сўзингиздан маълум бўладикки, жузқашликдан икки минг танга олар экан, нега ўн икки минг танга дедингиз?

М у д а р р и с (бир оз ўйлаб олгандан сўнг): Қолган ўн минг тангани муллабаччалар ўзлари...

Ф а р а н г и (сўзини кесиб): Жаноби мударрис! Зоти Воҳидга²⁰ қасам бераманки, менга тўғрисиини айтнинг. Негаки, каминанинг бу сўроғлардан ҳеч гаразим йўқ. Фақат азбаройи қизиққанымдан, бу умумий томошахона бўлган Бухоронинг аҳволидан маълумот олмақчиман, холос.

М у д а р р и с: Мазкур ўн минг танганинг тафсиلى шуки, ул аъламнинг ўн саккиз жамоа шогирди бор. Ҳар жамоанинг бир каттаси борки, уни қорийи жамоа дейдилар. Жузкашликнинг тақсими пайтида қори ўз шерикларининг номларини ёзиб келиши лозим бўлиб, токи ҳазрати устоз шерикларининг ҳақларини ҳам унга топширадилар ва у (жамоа қориси) тақсим қилади. Шу суратда аълам мазкур қорига буйруқ бериб айтадики, шерикларидан бир нечтасининг исмларини ортиқроқ ёзиб, тақсимдан ортган пулни устознинг хизмати учун (ортиқчароқ ёздиргани учун) унга қайтариб берсин.

Ф а р а н г и: Жаноби мударрис! Бошим айланиб кетди, қўрқаманки, бир ваҳшатни менга юклаб қўйдингиз ва илло қаттиқроқ айтаман: Бухоро уламоларининг бу иши қандайин ҳаракатки, магар булар Худодан қўрқмайдиларми, Пайғамбардан уёлмайдиларми?! Магар улар Худонинг расули ҳаром қилган нарсани ҳалол деб билсалар, бу хиёнат уларни ўз (жаҳаннам) қаърига тортмайдирми? Бечора жамоа қорисини бу гуноҳ ва бенафъ ишга мажбур қилмоқлик, бошқача қилиб айтганда, уларни ҳидоят ва раҳнамолик ўрнига залолат ва гумроҳликнинг қоронғу тубига отмоқликдир. Ажабо, бу икки турли қора сифат эгалари Пайғамбарнинг ўрибосарлари даъвосини қилишдан шарм қилмайдиларми? Айтнинг-чи, қолган муфтиларнинг мадоҳили²¹ қанча?

М у д а р р и с: Қолган муфтилар мадраса ва муҳрдан олти минг тангадан то ўттиз минг тангагача оладилар.

Ф а р а н г и: Ҳар қайсыларининг шунчадан даромадлари бўлатуриб, улар яна нима учун бечора муллабаччаларга жабр қилиб, улардан пул оладилар ва у ғариблар таътиля пайтида ҳам шаҳарда қолиб дарсларини мукаммаллаштиришига нега йўл қўймайдилар?

М у д а р р и с: Сиз ғалати одам экансиз. Сиз аҳли фаранги Бухоро муллабаччаларининг гамини емай қўя қолдинг. Бу дардлар билан нима ишингиз бор? Ҳазрати

домлалар кимнинг отасининг ҳаммоли ёки қайси бир муллабаччанинг опасининг эридикки, кечалари ухламасдан бедор қолиб, китоб кўрсалар, кундузлари текинга дарсгўйлик қилсалар?! Улар вақтида меҳнат қилиб, қанча машаққатларни ютиб, бу мартабага эришганлар. Энди улар рози бўлмайдиларки, муллабаччаларга текиндан дарс беришга... Уларнинг бунга ҳақлари ҳам бор. Чунки бу замонда шундайки, бирон-бир киши ўз манфаатини ўйламасдан текинга жойидан кўзгалмайди.

Ф а р а н г и: Секироқ сўзланг, сўзни ҳаддидан оширмангиз. Аввало, Сизнинг «бирон-бир киши ўз манфаатини ўйламасдан текинга жойидан кўзгалмайди», деган сўзингиз ботилдир. Зеро, бу замон маданият замонидир. Маданият деган муованат²², демакдир.

Тасаввур қилинг: Ниёзийбек, Анварбек Истанбул маршрутаси²³ учун қилган меҳнатлари тараққийпарварлик бўлмай, нимадир? Эрон маршрутасини сўраб чиққан Сатторхон ва Боқирхоннинг²⁴ ўз жонини қўлларига олиб, ҳар тарафга югуришлари элининг осойишталиги учун бўлмай, нима эди? Абдурашид Иброҳим Нўғай уйдан ўн икки сўм ўрус пули билан чиқиб, ислом иттиҳодини таъсис қилиш учун то Чин ва Японияга қадар борди. Япониянинг пойтахти Токнода бир қанча аъёнларни мусулмон қилиб, бир ислом жамиятини тузди. Бунинг мақсади ислом динига фидойилик қилишдан бошқа нима эди? Ҳатто ҳайбатидан тоғлар ларзага келадиган баъзи япон вазирлари бўш вақтларини ўз раиятнинг болаларига таълим беришга сарфлаб, яъни, Сиз айтишингизча, мактабдорлик қиладилар ва бунинг учун ҳеч кимдан ҳеч нарса олмайдилар, балки ўз харжларидан қолган қисмини бу йўлда сарф этадилар. Бугунги кунда насронийлар орасида ҳам шундай одамлар борки, улар фақат ўз манфаатлари йўлида юрмасдан, ботиний умуминсоний ниятларини амалга оширишни лозим биладилар, бундай йўлда юрмаганларни эса инсон санамайдилар. Энди, инсоф қилинг: «Хайрун наси ман йанфа' ун-нас», яъни «Инсонларнинг яхшиси инсонларга наф келтирувчилардир», деган Сизнинг Пайгамбарингиз. Сизнинг ўйларингиз қандаю ва Сиз кофир деб билганингиз бизнинг ақидамиз қандай экан? Бундаги тафовут қаердан қаергача? Ва бунга илова қилиб, у вақфдан оладиган пули отасининг ёки акасининг моли эмас, балки бунини маърифатпарвар зоти қарамлар савоб ва Худо йўлида вақф қилиб қолдирганларки, бирор олим бу ерга келиб, дарс айтиб, фақир

муллабаччалардан пул талаб қилмасин, деб. Шундай экан, агар ҳазрати уламолар текин дарс айтсалар, отасининг ҳаммоли ё поччасининг шогирдлари бўлиб қоладиларми? Пўқ! йўқ! Улар ўз ҳақларини олганлар, энди ифтихо ҳақини олмасликлари лозим. Ё аксинча, вақф пулидан воз кечсинларки, уларнинг иккисидан бири ҳаромдир. Марҳамат қилиб айтнинг-чи, у «авсофи ҳамида» (мақталган сифатлар) қандай дарс ўтадилар ва мазлум муллабаччалар улардан нимани ўрганадилар?

М у д а р р и с: Биринчи йили — «Аввали илм», «Бидон»²⁵.

Иккинчи йили — «Муъзый, Занжоний»²⁶.

Учинчи йили — «Кофия»²⁷.

Тўртинчи йили — «Шарҳи Жомий»дан «Ал-марфуъот...»²⁸.

Бешинчи йили — «Ал-мажрурот...», мазкур шарҳдан²⁹.

Олтинчи йили — «Ал-мансубот...», мазкур шарҳдан³⁰.

Еттинчи йили — «Ал-мабниййот...», мазкур шарҳдан³¹.

Саккизинчи йили — «Ҳамд» ва «Баҳси исм», мазкур шарҳдан³².

Тўққизинчи йили — «Қутбий» ҳошиясидан «Ва рот-табтуҳу ала муқаддима»³³.

Унинчи йили — «Ҳамди ақойид»³⁴.

Ун биринчи йили — «Баъд...», «Ақойид»дан³⁵.

Ун иккинчи йили — «Самава...», «Ақойид»дан³⁶.

Ун учинчи йили — «Ҳақойиқ ул-ашйа...», «Ақойид»дан³⁷.

Ун тўртинчи йили — «Ҳамди таҳзиб»³⁸.

Ун бешинчи йили — «Таърифи илм», «Таҳзиб»дан³⁹.

Ун олтинчи йили — «Ҳикмат ул-айн»дан «Ал-ҳикмату истикмал ун-нафси»⁴⁰.

Ун еттинчи йили — «Ҳикмат ул-айн»дан «Ал-вужуди бадиҳийун»⁴¹.

Ун саккизинчи йили — «Мулла Жалол»дан «Наман ваффақана»⁴².

Ун тўққизинчи йили — «Мулла Жалол»дан «Сатаф-тариқу»⁴³.

Ун тўққизинчи йили охирида — «Саҳиҳ Бухорий»дан, «Иннамал-амалу бин ний йат»ни⁴⁴, «Тафсири Байзавий»дан «Муаввазатайн»⁴⁵ ўқилиб, хатми таҳсил қилинади.

Фаранги: Нони келтирилган китоблар тамом ўқилурми?

Мударрис: Ҳў! Ҳаммаси қаёқда?! Фақат айтилган жумлани ўқийдилар.

Фаранги: Ажабо, бир жумлани ўқиш бир кундан ортиқ вақт талаб қилмайди-ку?! Улар нима учун бир жумла кетидан бир йил югурадилар.

Мударрис: «Ҳошия» ўқийдилар, «ҳошия»!

Фаранги: «Ҳошия»си нима?

Мударрис: Сиз жуда гаранг одам экансиз. «Ҳошия», яъни шарҳнинг шарҳидир. У шундайки, мен айтган китобларнинг ҳар бирига қарийб ўн беш нафар одам «ҳошия» (шарҳ) ёзганлар. Масалан, Мулла Жомийнинг шарҳига битилган «ҳошия»лар: Абуғафур, Асомиддин, Абулҳаким Исматуллоҳ, Шайх Жамол, Мавлавий Шариф, Охунд Шайх, Содик ва ҳоказо⁴⁶.

«Қутбий»да Абдулҳаким, Мулла Аҳмад, Асом, Саййид Шариф, Қул Аҳмад ва бошқаларнинг шарҳлари бор⁴⁷.

«Ақонд»да Хаёлний, Мулла Аҳмад, Абдулҳаким, Асомиддин, Мулла Қосим Харпутий, Сарих ва шу кабиларнинг «ҳошия»лари⁴⁸ ёзилган. Ҳоказо қолган китоблар...

Фаранги: Бу китобларда нималар ҳақида баҳс юритилади?

Мударрис: Бу «ҳошия»лардаги бутун мақсадлар икки амрга боғлиқдир. Биринчиси, шарҳ қилгучи сўзнинг таҳқиқи. Масалан, «Ҳамд»нинг «алиф» «лом»и нимадир?⁴⁹ «Ва роттабтуҳу» замирининг ўрни қаерда?⁵⁰ «Сатафтариқу»даги «син» қайси «син»дир?⁵¹ Иккинчиси, ҳақиқатан биринчининг ҳосиласидирки, қуйидагилардан иборатдир: шарҳ қилгувчи сўзига эътироз, мазкур эътирознинг радди, мазкур эътироз раддининг радди, мазкур эътироз радди раддининг радди, мазкур эътироз радди раддининг радди радди ва ҳоказо қанчалик даркор бўлса шу қадар (давом этиш мумкин).

Фаранги: Ажабо,

Ҳар че дарин парда нишонат деҳанд.

Чун настони ба изонат деҳанд.

Мазмуни:

Ҳар нарсаки, бу парда ичра сенга нишон берадир,

Худди санчиқ каби сенга озор берадир.

Мен бу «музаҳрафот»ни⁵² бировдан уйқуда эшитсам ҳам гумон қиламан! Бу не беҳудалик, нечук вақт ўтказишдирки, Бухоро мардуми бунга гирифтор бўлмиш? Уттиз тўққиз йиллик қимматли ва азиз умрини бир муфти-

ға беҳуда сарф қилгач, кейин мазкур пуч ва бемаъни таҳқиқотнинг тадрисига⁵³ машғул бўлдилар, аммо таҳсилни вожиб бўлган Тафсири, Ҳадиси, Фиқҳ, Усули фиқҳни ўрганиш вақти қачон келади ва яна бу йигирма йилда Наҳр, Мантиқ, Ақонд, Ҳикматдан ўқиган бўлсалар ҳам, фақат уларнинг дебочаси экан. Мазкур илмларнинг аслини, фойдали асосий қисмини қачон ўқийдилар?

Мударрис: Гумоним борки, форсийни яхши билмас экансан. Мен айтдим-ку, таҳсил йилига олти ойдир. Қолган олти ойда, яъни таътил пайтида агар ўқисалар моневъ йўқдир.

Фаранги: Ё мен (Сиз айтган) форсча сўзларни хато тушунишман, ё Сиз хато гапираяпсиз. Боя айтди-гизки, «қолган олти ойда имомгарчилик қилиб, ифтитоҳ пулини тонадилар» деб, энди лутф қиляпсизки, «бу олти ойда ўқисалар, моневъ йўқдир». Бу олти ойлик таътил вақтида, бу зарурий дарсларни ўқиган тақдирда ҳам бу қандай ноинсофликки, олти ой таҳсил пайтида пуллари, истак ва ғайратлари бўла туриб, у бечораларни «Ҳамд»нинг «лом»ини таҳқиқи, «Тааммул» муродининг тайини «Фал-йатааммул»лардан⁵⁴ иборат бўлган пуч ва беҳуда нарсаларни ўқишга мажбур қиладилар. Агар у муллабаччалар зарурий дарсларнинг ўқитилишини талаб қилсалар, бир сўз билан «вақтим йўқ» деб, уларни маъюс қиласизлар. Таътил кунларида пулсиз, ғайрат ва истаксиз «агар хоҳласалар, ўқийдилар», дейсиз! Мен уларнинг номидан айтаманки, ҳозирги таҳсил пайтида ҳам зарурий дарсларни ўрганишни хоҳлаймиз, агар таътил вақтидаги олти ойда ҳам шаҳарда яшаб дарс ўқиб, имомгарчиликка бормасдан, ифтитоҳ пулини топишга вақтимизни бермасак, келгуси таҳсил йилининг бошида бепул ёки Сизнинг ниятингиздагидан озроқ пул билан ҳозир бўлсак, у вақтда, наузибиллаҳ⁵⁵, нафрат ва ғазабдан тўлган кўларингиз, чимирилган қошларингиз қаршисида қандай чидаб ўлтирамиз? «Жувонмарг, оқ қилдим», деб дам-бадам бақириншларингизни қайси тоқат билан эшитамиз?

Энди айтинг-чи, Бухорода аёллар ҳам таҳсил оладиларми ёки йўқ?

Мударрис: Йўқ, аёллар таҳсил кўрмайдилар.

Фаранги: Нега уларни таҳсилдан бебаҳра қолдирганлар? Аёл ақли таълим ва тарбия хусусида эркакдан камроқ бўлмаса керак. Бизнинг ҳакимлардан бири айтадики: «Биз Америка ва Франсиё аёлларининг ихтиролари мушоҳадасини кейин билдикки, аёлнинг

тушуниш даражаси эркакникидан кам эмасдир». Ва Сизларнинг Пайгамбарингиз ҳам буюрдики, «Талаб ул илми фаризатун ала кулли муслимин ва муслиматин», яъни «Илм олиш ҳар бир мусулмон эркак ва аёлга фарздир», Аёлларнинг тарбияти фойдали бўлиб, «Ман жаа бил ҳасанати фалаҳу ашру амсалиҳа», яъни Кимки яхшилик келтирса, унга ўн баробар...» оятининг ҳукмига кўра, яхши амалларга эга бўлишлик вожибдир. Негаки, яхши амаллар, яхши ахлоқсиз мумкин бўлмайди. Яхши ахлоққа кейинроқ эга бўлишлиқ ҳам «Мин баъди муқаддимат-ул вожиб», яъни. «Вожиб бўлган амалларнинг биринчиларидандир». Бирор кимса ҳам тарбиясиз яхши ахлоқ соҳиб бўлмайди. Бизнинг биринчи тарбиямиз оналаримиз тарафидандир, уларнинг ўзлари тарбия кўрмаган бўлсалар, биз ҳам уларнинг ёмон тарбиясидан ҳаминша ёмон ахлоқ эгаси бўламиз. Шу сабабли донолар бизнинг оламни инсоният доирасидан ташқарида, деб биладилар. Юртнинг бахтсизлиги, замнининг содатсизлигидирки, аёллар у ерни таълим ва тарбия шарафидан маҳрум қиладилар.

М у д а р р и с: Ажаб содда одам экансиз. Беҳуда ишларнинг ташвишини қиляпсиз. Аёлларнинг яратилишидаги ҳикмат «таволуд ва таносул» (туғиш ва насл қолдириш)дир. Мен аввалдан арз қилдимки, бизда таҳсил 37 ёшда тамом бўлади. Бу суратда агар аёлларни ҳам таҳсил эттирсак, уни тугатгандан сўнг, ёши 37 га борганда, ҳеч бир эркак уларга рағбат қилмайди ва у вақтда, «силсилан таносул» (кетма-кет насл қолдириш) узилган бўлади.

Ф а р а н г и: Аммо, бу гапингиз, яъни агар аёлларни таҳсил эттирсак, таносул силсиласи узилади, деганингиз ботилдир. Далил шуки, агар Сизнинг ушбу сўзингиз тўғри бўлганда, комил ақл эгаси бўлган, оламнинг низомини Сиздан яхшироқ билган Пайгамбарингиз «Талаб ул илми фаризатун ала кулли муслимин ва муслиматин», яъни, «Илм олиш ҳар бир мусулмон эркак ва аёлга фарздир», демас эди. Аммо, Сизнинг «биздаги таҳсил муддати узун»дир деганингиз, бир таҳсил усулининг подурустлигидирки, бу таҳсилни манъ қилишликни келтириб чиқармайди. Сизнинг бу таҳсил усулингиз мушкул ва нуқсонли экан, бошқа усулни ихтиёр қилингиз.

М у д а р р и с: Фаранги биродар, бўлмайди, асло бўлмайди. Биз осон бўлган таҳсил усулини қабул қилганимизда ҳам яна бўлмайдики, қизларни илм таҳсил учун кўчага чиқариб юборсак. Негаки, эркакларимизни

ахлоқи бузуқдир. Тездан уларнинг таҳсилини фасодга йўлуқтиради.

Фаранги: Бу ҳам ўзингизнинг камчилигингиз. Ахир Сиз уламозсиз. Шаръий ишлар сизга топширилган, амри маъруф, наҳий мункар Сизнинг вазифаиғиз. Нега у бечора эркакларнинг ахлоқини тузатишга киришмайсиз?

Мударрис: Ҳой, бечора фаранги! Сен шарнатни билмайсан. Бизнинг шарнатда амри маъруф ва наҳий мункар фасодни тугатган тақдирда ҳам аслида тўғри бўлмас.

Фаранги: Бу масъала доимо эътино⁵⁶ бўлмаган, бироқ ёлғондир. Амри маъруф, наҳий мункар кабиларни эса бажариш керак. Чунончи, Сизнинг Пайғамбарингиз ҳам буларни бажарган.

Мударрис (*қаттиқ гизабланган ҳолда*): Ай, одам, оғзингни юм! Шаръий масъалалар ҳақида беҳуда гапурма. Магар сен кофиру мен мусулмонман, бу гапларни эшитишга тоқатим йўқ.

Фаранги: Ажаб, мени гапуриш ҳуқуқидан манъ қиласизми? Асло хомуш бўлмайман, айтаманки, «миёйамаш аз уҳда берун»⁵⁷, яъни бу масъала шаръий масъала эмас, балки тўқиб чиқарилган нарсадир.

Мударрис: Хомуш бўл, одобсизлик қилма. Сен кимсанки, бизнинг дини аҳкомимизни «бу тўқилган нарсаси», «бу шаръий эмас», деб айтасан?! Ахир қаердан биласанки, бу шаръий масъала эмаслигини?

Фаранги: Ваҳшат қилмангиз, далил сўранг. Бу масъалани қаерда кўргансиз?

Мударрис: Китобда.

Фаранги: Ислоннинг хароб бўлиш сабаби шудир! Сиз ислом тоифаси умрининг таълифи билан шунчалар машгул бўлгансизларки, натижада ислом динининг ҳақиқатидан фарсаҳларча узоқлашгансиз.

Магар ўн йил аввал саккиз ёшли бола шўхлик қилиб, китобнинг ҳошиясига «мен офтобни туя суратида кўрдим» сўзларини ёзиб қўйгани туфайли, бугун Сизга офтобни ҳақиқий шаклини исбот қилишлик мумкин бўлмай қолди. Масъала Қуръони карим ва Ҳадиси шарифдан равшан бўлаётган вақтда, қўшимча китобга қараб югурмоқ девоналикдир. Қуръони карим возеҳ⁵⁸ усулида айтадики, амри маъруф ва наҳий мункар лозимдирки, бу ишни Пайғамбар бажардилар, саҳобалари бажардилар, фитнадан қўрқмадилар. Сиз ахир уларнинг уммати ва издошларисиз, улардан улуг-

роқ эмасдирсизки, нега йўқ фитнадан қўрқасиз? Шариати аҳмадий асло Сизнинг бу узрингизни қабул қилмас. Ислом тарихида фитна чиқарувчи бўлиб қолдингиз. Пайгамбарингиз бутун араблар тавҳид аҳлига душман бўлган ҳангомда Пайгамбарлиқ даъвосини қилди, халифани аввал, Муҳаммад умматининг энг фазилатлиси Абубакр Сиддиқ хилофот маснадига⁵⁹ ўтирганда ҳар тарафдан араблар иртидодга⁶⁰ тушдилар, яъни диндан қайтдилар. Абубакр Сиддиқ ислом лашкарларининг зайфлигига қарамасдан, комил бир азм билан уларни таслим бўлишга мажбур қилди ва бу қиёсга кўра, Сизнинг салафларингиз асло ҳеч кимдан қўрқмасдан ислом муқтазойидларни, яъни тақозо этилган нарсаларнинг ижросига азму ҳаракат қилдилар. Ҳа, ислом динининг хоҳиши шудир. Сиз айтаётган бу масъала бир неча нафар таъмагир ва инқамлараст⁶¹ мусулмонлар томонидан ўртага қўйилган бўлиб, шариасти аҳмадийга бунинг алоқаси йўқдир. Муллаваҷчаларининг энг кичик бир нафари бесоқол бир болакай туфайли шаҳар катталарини ҳақорат қилишдан қайтарса-ю, уламоларнинг эса, бунчалик иқтидорга эга бўлганларига қарамасдан, амри маъруф ва наҳйи мункар фасод чиқаради, деган гапларини ким қабул қилади?

Булардан ташқари, биз амри маъруф ва наҳйи мункарни кўполлиқ билан амалга оширинг деб, қачон айтдик. Худо сақласин, ҳеч қачон бундай гапни айтмаганмиз ва айтмоқчи ҳам эмасмиз. Минбаъд айтмаймизки, мактаб ва мадрасаларда ахлоқни вайрон қилувчи ошиқона байтлар ва «лом жинси»ни таҳқиқ қилишдек пуч нарсалар билан кўмилиш ўринга, ахлоқ ўргатиб, матбаа очиб, жаридалар воситасида халққа яхши хулқни тарғиб қилинг. Яхши, Сизнинг тамоми араб тилида бўлган 20 йиллик таҳсилингизда, наҳви билмаса ҳам, араб тилида маҳоратга эга бўлишингиз керакми?

М у д а р р и с: Уҳў, биз Бухоро уламоси араб тилини арабларнинг ўзидан ҳам яхшироқ биламиз.

Ф а р а н г и: Шуниси ҳам ганиматдур. Марҳамат қилинг, бир оз биргаликда араб тилида сўзлашиб кўрайлик, мен ҳам бу тилдан хабардорманми ё йўқ?

М у д а р р и с: (Ай худо! Бу ногаҳон балонини қаердан бошимга юбординг? Мени аста-аста расво қилишга яқин қолди.) Биродар, афу этасиз. Биз, Бухоро уламоси, арабча гаплашганини билмаймиз. Бизнинг арабча билишимиз шу меъёрдаки, муллаваҷчалиқ вақтимизда устознинг ёнида ўқиган эдик, арабча дарс китобларини

бир кечада машаққат ютиб, улардан саҳифасинигина мутолаа қила олардик.

Ф а р а н г и: Бай, бай! Сиз Бухоро уламози хўб «арабийдон»⁶² экансиз. Бизнинг болаларимиз уч йил мактабда ўқиб, зарурий хат-саводни чиқаргач, 2--3 тилларни ва диний масъалаларнинг муқаддимаси, ҳукмлари, тарихи, ҳисоб илмини яхши ўрганадилар. Сиз 20 йил арабча таҳсилдан кейин ҳам ҳануз у тилда тақаллум қилишга ожизсиз.

Уфф!.. Абу Али ва Фөробий каби комил фарзандларни етиштириб, бундай кимсасиз ва қора кунда ўтирган шўрлик Бухоро, бегоналарнинг шуҳрати, илму фазилат ноғорасининг шовқинини шарофат деб кўтариб юришга мажбур бўлдингки, бу жаҳолат ва фалокат поясига етиб қолганингдандир, бечора Бухоро!

Жаноби мударрис, ахир инсоф қилинг, бу илмсизлик қачонгача, бу нодонлик қачонгача?! Илм мулк-мамлакат ободлигининг сабабчисидир. Илм миллат тараққийсининг боисидир. Илмдирки, Амриқо ваҳшийларининг қайнашини ушбу даражадаги такомул ва буюклик мартабасига етказган. Илмдирки, Эрон заминида зиёлиларни йўқ қилмоқчи бўлган икки отини таназзул ва зиллат чоҳига қулатган. Илмдирки, бир сиқим инглиз ороли эгаларини Ҳинд, Миср, Белужистон⁶³ ва Арабистоннинг бир қисмига фармон раво қилган, ўруснинг зиёли бўлмаган аҳлини Татар, Қирғиз, Туркистон, Қафқаз мусулмонларига молик қилиб қўйган. Васий⁶⁴ усмонли мамлакатларини парча-парча қилиб, бегоналар қўлига тутқазган магар жаҳл, фаронса таслиси аҳлининг⁶⁵ байроғини то форс муваҳҳидлари⁶⁶ уйининг томига қадар тикиб қўйган магар жаҳл. Токай Сиз мусулмонлар, бу хонумонингизни ёқувчи дарднинг давоси учун бирор тараддуд кўрсатмасдан, қайси чорани излаяпсизлар? Инсоният иқтисосига кўра айтаман: магар Сиз туркистонлиларнинг йўлингиз шу бўлса, яъни, азиз умрининг қимматин 37 йилни музаҳрафот парчаларининг таҳсилга сарф этиб, ўзингизни фойдали илмларнинг шарафидан маҳрум қияпсиз. Бир неча йилдан кейин Туркистонда исломдан ҳеч нарса қолмайди, фақат тарих саҳифаларидагина ушнинг номи қолади, холос! Бу қандай таҳсил?! Инсоф қилинг, «Ломни ҳамдининг жинсияти ва зиёдати лафзин салосини»дан нима матлаб ҳосил бўлмоқда? Афсус, бунга кетган вақтлар учун. Дарин, бунча ҳаракатлар учун! Агар шу ҳаракатни Қуръоний маънолар ва рамзларни дарж ва кашф этмоққа сарф қилиб,

саодат аҳқоми учун ишни йўналтирганингизда эди, ҳозир «Иа аййўҳаннасу коджакум бурҳанумми-р-роббикум ва анзалнаа илайкум нўром-мубийна», «Фааммаллазина аману биллаҳу ва тасиму биҳи фасобудҳилухум фи роҳматиш минҳу ва фазлиш ва йаҳдиҳим илайҳи сиротим-мустақийма», яъни «Эй инсонлар сизларга Парвардигорингиздан ҳужжат келди ва сизларга равшан нурни (яъни Қуръонни) нозил қилдик», «Аммо шундай зотларки, Аллоҳга иймон келтирдилар ва унинг ҳуқумларини маҳкам тутдилар. Бас, тез кунда уларни ўз тарафидан бўлган раҳматга ва фазилатга дохил қилади» ояти каримасининг ҳукмига кўра, бироз-да бўлсин, фазилатларингизни орттириш фурсатига эришган бўлардингиз! Ҳозир ҳам фурсат кетмаган. Тафсир ва Ҳадиснинг таълим ва тааллуми⁶⁷ учун ҳаракат қилиб, Қуръони каримнинг олий сирлари ва ҳукми мутаволийсини⁶⁸ диққат билан кузатинг. Шояд «Ҳаза китабун анзалнааҳу мубаарокан фаттабнуҳу ла аллакум тарҳамун», яъни «Бу китобни (Қуръони каримни) унга (Пайғамбарга) муборак тариқада нозил қилдик, бас, унга тобеъ бўлинглар, шояд раҳм қилинғайсизлар» оятининг равшан ҳидоятига кўра, молингизнинг ҳусрон⁶⁹ ҳолига Худонинг раҳми келиб, ҳисли натижасиз ва фалокатли бўлган бу мазаллат ва асоратдан Сизга нажот берса ва илло, такрор айтаманки, бир неча йилдан кейин Моварауннаҳрда исломни куффорлар залолати остида нобуд ва кўзингизни очгунча, масжидингизни бутхона, фарзандларингизни насроний кўрасизлар.

Бас, қўлдан кетган ислом мамлакатларига назарий ибрат билан қаранг, мусулмонларинг ҳам ғамини еб, фарзандларингиз ҳолига раҳм қилинг.

Мударрис: Жаноби фаранги, Сиз хотиржам бўлинг. Бухоронинг соҳибни бор, унинг ўзи ҳимоя қилади. Биз аминимизки, то Баҳоваддин мазорининг бир гишти боқий экан, рўйи замининг тамом подшоҳлари Бухорони ололмайдилар. Сиз беҳуда ташвиш чекяпсиз.

Фаранги: Бу қандай қўпол хато, бу қандай исломни ёндирувчи ақида?! Баҳоваддин Бухорони ҳимоя қилади? Бу шима дегани? Баҳоваддин?!

Мударрис (Фурсат бермасдан камоли ғазаб билан): Уй, уй... Э одам, оғзингга қара, ислом улуғлари ҳақида беҳуда гап гапирма, сени шундай жазолаб, чеккага сурайки...

Фаранги: Бечора мударрис, Баҳоваддин ҳақида «ёмон» гапирганим учун бу қадар ваҳимага боряпсиз,

йиллардирки, минг Баҳоваддин ва ундан ҳам улуғроқ азизу авлиёлар ислом муҳофазаси учун жон топширган. Ислом ҳуқуқи масиҳий давлатларнинг бебоқ тажовузлари билан поймол бўлмоқда, (бунинг учун) ўзингизни ҳамиятсизлик ва ҳамдилликда айбдор деб биллинг!

Агар Баҳоваддинга нисбатан бўлган бу ҳамдардлик ва тарафдорликни исломга нисбатан ҳам дариг тутмасдан, уч ярим милйўн ислом нуфузи биргаликда қўли қўлга бериб, камоли иттифоқ ва ҳамжиҳатлик билан, оламни тутувчи баланд овоз билан, бутун олам узра исбот қилинганки, «биз, мусулмонлар тоифаси, дини мубинимиз ва муҳтарам диндошларимизни ҳимоя қилишда жону дилдан тайёр бўлиб, то ҳар биримизни сўнги нафасимиз бор экан, бизнинг биргаликдаги жонимиз узра азиз исломга ҳеч ким таарриз қилишга муваффақ бўлолмайди. Шубҳасиз, ўз диндошларимизни қаерда асирлик бўлса, мусулмонлар ҳисобига бўлаётган бу қаро кунлардан халос қилингиз».

М у д а р р и с: Сиз доно одам экансиз, ҳақиқатан биз, мусулмонлар тоифаси, учун иттиҳод ва ошкора ҳаракат зарурат даражасига етган, аммо, таассуфки, иттиҳод бизнинг ўртамызда маҳол, иттиҳодсиз ҳаракат ҳам мутлақ зарарли бўлади.

Ф а р а н г и: Буларнинг барчаси ақидангизнинг суетлигиндандир.

М у д а р р и с: Агар бизнинг бу ҳалокатли хасталигимизнинг иложи бўлса, айтинг?!

Ф а р а н г и: Агар исломий жаридаларнинг мутолаасини ҳаром демасдан, балки гоҳида бўлса ҳам ўқиб борса эдингиз, бугун ислом дардининг иложини мен кофирдан сўрамас эдингиз. Ҳозир нима дардингиз бўлса, унинг иложини бир-бир Сизга шарҳлаб беришлик менинг инсоний бурчимдир. Лекин, аввал мақсадни тамом аниқлаб олишимиз керак.

М у д а р р и с: Ҳақиқатан мақсаддан узоқлашиб кетдик, гап Баҳоваддин ҳақида эди.

Ф а р а н г и: Бале, жаноби мударрис! Мендан Баҳоваддин ҳақида беҳуда гаплар айтаётибди, деб гумон қилманг. Чунки ҳар бир динда шу тариқа улуғ кишилар бўлганлар, улар ўз ҳаётлари давомида дин ва миллатнинг саодати учун хизмат қилгач, жаҳонда яхши ном қолдириб кетганлар. Гап шундаки, Сиз ўз вазифангиз бўлган диний ва дунёвий ишларингизни уларга ҳавола қилиб тинчгина ухламаслигингиз керак, бинобарин, ислом шарияти ҳам бу ақидангизни қабул қилмайди.

Мударри с: Юз марта айтдим-ку, бизнинг диний масъалаларимиздан гапирманг, деб. Яна «Ислом шариати бу ақидангизни қабул қилмайди», деяпсиз. Қандай қилиб қабул қилмас экан? Авлиёларнинг кароматларини тасдиқ этмоқ бизнинг диний масъалаларимиздандир.

Фаранги: Мен авлиёларнинг кароматларини тасдиқ этманг, демаяпман. Айтмоқдаманки, ўз ишларингизни тамоман Баҳоваддинга топшириб қўйиб, ўзингизни таъбаллиқ ва ғайратсизлиқ эшигига урушингиз на шаръан дурустдир, на ақлан.

Мударри с: Нега дуруст эмас?

Фаранги: Албатта, дуруст эмас.

Мударри с: Қайси далилга кўра?

Фаранги: Мен биладиган ўша далилга кўра.

Мударри с: Қаҳ, қаҳ, қаҳ... ҳеч билмайсан, беҳуда лофлар уряпсан!

Фаранги: Биламан, лекин Сиз уларни эшитишга қобил эмассиз!

Мударри с: Мен одам эмасманми?

Фаранги: Билъакс, Сиз одамсиз, аммо одамийлик сифатларидан бири Сизда йўқ.

Мударри с: У нима?

Фаранги: Ҳақ гапни қабул қилмоқ.

Мударри с: Сизнинг гапингизнинг ҳақлиги қаердан маълум?

Фаранги: Айтинг-чи, Аллоҳ улуғми ё Баҳоваддин?

Мударри с: Аллоҳ.

Фаранги: Пайғамбар дономи ё Сиз?

Мударри с: Бу саволларнинг маъносини тушунмаяпман?! Албатта, Пайғамбар доно бўлганлар.

Фаранги: Пайғамбар Сиздан доно экан, у ҳеч бир ишни Баҳоваддиндан улуғроқ бўлган холиқи Аллоҳга ҳавола қилмаган. Ўзлари сафарда ранж, йўл заҳмати, очлик азоби кўриб, ғазотларда қатнашиб, муҳораба⁷⁰ майдонида ҳозир бўлардилар. Қофирлар азиз ислом вужудига ҳар тарафдан зарба бериб турган бир ҳолатда, бу суратдан унинг шариати қачон рози бўлади. Сиз бир гуруҳ осудапараст уламо бу қимматбаҳо гавҳари аҳмадийни қутқармоқни ўйламасдан, билъакс, бу ишни Баҳоваддиннинг вазифаси билан, ўзингиз аҳли аёл билан, камолли осудаликда лазиз таомларнинг тановули билан машғул бўлдингиз. Иккинчидан, Аллоҳ таоло «тужаҳидуна фи сабилиллаҳи биамваликум ва анфусикум заликум хойруллакум ин кувтум

таъламуни», «Ва қотилул-мушрикийна каффатан кама йўқотилуна кум каффатан», «Ва қотилул-лазийна лаа йуминуна биллаҳ», яъни «Аллоҳ йўлида молларингиз ва нафсларингиз билан жиҳод қиласизлар, агар билсаларингиз, маъна бу сизлар учун яхшидир», «Сизларни қатл қилсалар, сиз ҳам мушрикларни бутунлай қатл қилинг», «Аллоҳга иймон келтирмаганларни қатл қилинглар», ояти каримасини ҳидоят қилувчи ва бошқа оятлар ҳам жиҳод ва қитол⁷¹дан мақсад исломни муҳофаза қилиш ниятида айтилган олий қалиматуллоҳдирки, у тирикларга фарз қилинганми ё ўликларга?!

М у д а р р и с: Тирикларга.

Ф а р а н г и: Олий қалиматуллоҳни қўйдук, Аллоҳ таоло равшан тарзда сиз тирикларга амр берган байзойи исломнинг муҳофазасини нега тажоҳул қилиб, ўликларга ҳавола қиляпсиз?

Учинчидан, Пайғамбарнинг вафот замони яқинлашиб қолганда; барча асҳобни жам қилиб, хутба ўқиб: «Эй менинг асҳобларим, мен тириклигимда Аллоҳнинг динига нусрат беришда ихмол⁷² кўрсатмадингиз, менинг риҳлат вақтим етиб келган. Дини мубини ислом ва шоний улуғ Қуръонни Сизга ва сизнинг авлодларингизга ва авлоддан-авлодларга омонат қолдиришман» деганларида, ўша вақтда Пайғамбарни тинглаб турган асҳоблар тирикмидилар ё ўликмидилар?

М у д а р р и с: Тирик.

Ф а р а н г и: Бас, У соҳиби омонатларини тирикларга топширган экан, Сиз нега ўликларга ҳавола қилиб, ўзингизни чеккага тортыпсиз?

Тўртинчидан, улкан Андалус қитъаси 450 йил мусулмон султонларнинг идораси остида уламо ва фузалоннинг кўблиги бўйича мусулмон ўлкаларининг биринчиси эди. Жуда кўб уламон кинром этказиб, бисёр авлиёни изом⁷³ етиштирди. Андак гафлат шумлиги ва андишасизлик оқибатида, Испания насронийларнинг тасарруфинга ўтиб қолди. Бир олам уламо ва авлиёнинг умри ўтган масжид ва мадрасалар бутхона, ўша бутун ислом уруғларининг қабрлари бутпарастлар томонидаш поймол бўлган. Илгарги азон садоси янграган жойларда бугун қўнғироқ овози жараңламақда. Нега у жойнинг авлиёси қабрдан чиқиб, бу ислом ноҳиясини кофирларнинг дастидан халос қилмадилар?! Улар ҳаётлик пайтларида ўз вазифасини битириб, вафотидан сўнгра бу вазифаларга мажбур бўлмаганлиги учун лозим бўлмади. Исломнинг муҳофазаси ўша сарзаминдаги тирикларнинг иши эди.

Тириклар ўз вазифаларини адо қилишда гафлатга тушдилар, кўрадиганини кўрдилар, гафлат уйқуси ва андишасизлик билан жаҳонни мунаввар қилувчи шарияти гарройи аҳмадий қуёшининг саодати нурини бу маъмур ўлкадан шу қадар узоқлаштирдиларки, бугун у ерда бир мусулмон масжиди тугул мусулмоннинг ўзи ҳам топилмайди.

Бешинчидан, Ҳинд ва Мисрга ибрат назарини солинг. Бу муқаддас ислом замини инглизларнинг босқинчилик тажовузлари билан поймол бўлган ва ҳануз у ерларда ўтган авлиёлардан бирортаси инглизни даф этмоқ учун бирор каромат кўрсатмаяпти.

Нега кўрсатмаяпти?⁷⁴

Уларнинг вазифаси эмас.

Қайси далилга кўра?

Мен айтган далилга кўра.

Олтинчидан, Сиздан сўрайман: Баҳоваддин улурми ё Пайғамбарнинг амакиваччасими?

М у д а р р и с: Пайғамбарнинг амакиваччаси.

Ф а р а н г и: Бир неча йилдирки, Русия давлати Самарқандни эгаллаган,⁷⁵ бу зулм у ерлик мусулмонлар учун ачинарлик эмасми? Айтишларича, ўруслар у ерда фахш ишларига йўл очган, бошараф аёл ва қизлар, агар хоҳласалар, у ерга бориб ўтирадилар. Бу ишни ҳеч ким манъ қилолмайди? Ҳам айтмоқдаларки, уламо ўрус законига мувофиқ бўлмаган ҳар қандай шаръий масъалани ижро этишда ожиздирлар. Яна айтмоқдаларки, Самарқанд уламоси ўрусларнинг байрам кунинда табрик учун черковга бориб ўтирадилар. Буларнинг ҳар бири ислом вужудига берилган катта зарба эмасми?

Нега Пайғамбарнинг амакиваччалари ётган Шохизинда ўрусларни у ердан даф қилмаяпти? Бу уларнинг вазифаси эмасми?

Бале, вазифалари эмас.

Қайси далилга кўра?

Боя айтган далилимга кўра.

Еттинчидан, (узоққа бормаилик) Бухоронинг ўзини ўруслар эгаллаганларми ё йўқми? Агар эгалламаган бўлсалар, ҳар кун император томонидан амирга ё консулдан қушбеяга келадиган янги бир таклифнинг босси нима? Шояд бу ҳукумлар дўстонадир, деб айтсангиз, мен ҳам камол одоб билан Сизга дейманки, нега буни муқобили сифатинда амирдан ҳам ўрус давлатига бирор таклиф бўлмаяпти?

Агар ўруслар Бухорони эгаллаган бўлсалар, нега бунга Баҳоваддин йўл қўйиб берди?

Бу уларнинг вазифалари эмасмиди?

Бале, вазифаси эмасди.

Қайси далилга кўра?

Боя айтган далилимга кўра.

Мударрис: Тўғриси шуки, бизнинг ҳеч қайсимиз ўрус давлатининг бизнинг ҳукуматимиз билан муносабати қандайлигини билмаймиз. Фақат мен шу қадар биламанки, марҳум подшоҳимиз амир Музаффарнинг мағлубиятидан кейин, ўрус давлати билан бизнинг ҳукуматимизни асло йўқ қилмаслик ҳақида дўстона бир битим тузилган.

Фаранги: Жаноби мударрис! Бухоро илгарилари тугал мустақил ва икки миллий нуфузи бўлган бир давлат эди. Амир Музаффарнинг мағлубиятидан кейин хонлик тантанаси амирликка, истиқлол дабдабаси васалликка ўзгарди, раият нуфузи уч баравар, ер майдони эса ўн баравар тушиб кетди. Уша кундан то шу дамгача ажлабийларнинг қўли Сиз ноҳонлик саҳроси уйқучиларнинг гафлати дастёрлигида бу ярим тугатилган амирликни ҳам тушқун ҳолга келтириб қўйдик, унинг вужуди назарларда мавҳумлик мужассамаси⁷⁶ каби жилваланмоқда. Агар яна бир оз муддат эски гафлатингизни давом эттирсангиз, дин ва миллатингизнинг ғамини емасангиз, шараф ва номусингизнинг муҳофазасини ўйламасангиз, меҳрибон она Ватанингизнинг ҳуқуқини унутсангиз, жаҳонгир Темур бобонгизнинг шайли ва иззатига хиёнат қилсангиз, бу мужассамани ваҳималар донрасидан ҳам чиқариб ташлаб, ном-нишонсиз, шарафсиз, иззатсиз роҳат уйида азалабад ухляяжаксиз!

Мударрис: Биродар, мени ваҳимага қўйдингиз. Сўзларингизнинг ҳайбатидан жоним тан қолибидан чиқиб, парвоз этиб кетишига оз қолди. Азбароиб худо, айтнинг, бизнинг иложимиз нима? Бу дарди бедавоннинг чораси қайси? Қаерга борайлик? Шима қилайлик? Қайси тупроқни бошимизга сочайлик? Қачон бу фалокат ҳолатидан ва истиқбол мушкулликларидан димоғимизга халос бўлишлик бўйи этиб келади.

Фаранги: Сабр қилинг, айтаман.

Мударрис: Жуда сабрим қолмади, айтнинг.

Фаранги: Агар талаб қилмаганингизда ҳам айттардим. Энди бу қадар талаб этар экансиз, албатта, айтаман.

М у д а р р и с: Тез-да айтинг!

Ф а р а н г и: Айтаман, аммо...

М у д а р р и с: Азбаройи «аммо»нингизни қўйиб ту-
риб, муддаони баён қилинг!

Ф а р а н г и: Жаноби мударрис! Албатта, бунинг
иложини Сизга айтаман бироқ, қўрқаманки, қабул қил-
масиз.

М у д а р р и с: Сиз дарди бедавойимизни айтасиз-у,
биз қабул қилмас эканмизми?!

Ф а р а н г и: Иложингиз шуки, жадид мактабларини
очингиз. Бу музаҳрафотни, яъни «Ломи ҳамдинг жин-
сияти ва энёдатул лафзи салоси»нинг ўрини серман-
фаат, натижаси тез ҳосил бўладиган илмларни таҳсил
қилишга алмаштирингиз. Пайғамбарингиз халифасининг
пойтахти бўлган Истанбул. бугунда янги илмларнинг
кўблиги ва санъатининг тараққийси билан машҳурдир.
Муаллимларни жалб қилиб ҳаракат қилингларки, то
сизлар ҳам ундан намуна олиб, бирор нарсалик бўлинг-
лар. Насоролар шулар туфайли ислом устидан ғалаба
қозонганлар.

М у д а р р и с: Бай, бай, бай! Энди тушундимки, се-
нинг мақсадинг нима эканини... Энди билдим, ислом учун
бунчалик кужонишларинг ёлғон экан. Энди англадимки,
Бухоро тўғрисида қилган дўстликларингнинг асли йўқ
экан. Бизни алдамоқчимисан? Билгинки, сенинг фириб
вақтинг ўтди. Бизни гумроҳ қилмоқчи бўлган дўстла-
рингнинг пардаси кўбдан бери йиртилган.

Ф а р а н г и: Бу нима дегани? Мен нима дедимки,
бундай танбеҳга сазовор бўлсам? Нима ҳимоятдирки,
жадид мактабининг номини эшитишингиз билан бун-
дай совуқ қараяпсиз? Хўб, менга айтинг-чи, жадид
мактабини қачон, қаерда кўргансиз? Бу серфойда илм-
лар манбаи ҳақида нима эшитгансиз? Агар ҳақиқатни
айтсангиз, мен ўз томонимдан айтилган танбеҳ — дўқ-
пўнса сўзларга тавба қилиб, Сиздан узр сўрайман.

М у д а р р и с: Бечора! Менинг ваҳшатимдан қўрқ-
линг. Бу-сен айтган жадид мактаблари бизнинг Бухо-
рода ҳам очилган эди, бир йилча давом қилди ...лекки
бизнинг уламон бузрукворлар ишнинг ҳақиқатини билиб
қолиб, мазкур мактабларни тезда беркитдилар.

Ф а р а н г и (ўта ажабланган ҳолда): Мударрис,
очиқроқ гапиринг, яъни бу жадид мактабини Сизнинг
Бухоронгизда очган эдилар-у, уламолар қўймадиларми?

М у д а р р и с: Ҳа, ҳа!... Бу мактабни бизнинг диндор,

шариатпараст уламоимиз анинг ҳақиқатини англаб қолгандан кейин беркитдилар.

Ф а р а н г и: Илтимос қиламан, менга ҳам тушунтиринг, бу мактабнинг ҳақиқати нима эканки, уламонигиз бу қадар фойдали мактабни манъ қилдилар?!?

М у д а р р и с: Ҳой, нодон, яна фойдали мактаб дейсан. Гумон қиласанки, мен ҳали сенинг фирибингга алданяйманми? Мендан эшит, бу мактаб бир неча йил ичида бизнинг болаларимизни ҳам кофир қилиб қўйди.

Ф а р а н г и: Ажаб далилсиз даъвои ўртага қўйдингиз.

М у д а р р и с: Нега далилсиз? Минг далилимиз бор?

Ф а р а н г и: Хўб, аввало, марҳамат қилиб айтинг-чи, бу мактаб Сизнинг болаларингизни кофир қилиб қўйувчи эканини қаердан билдингиз.

М у д а р р и с: Сен Бухоро уламосини кўрмагансан ва билмайсанки, улар гоят улуғ зотлар бўлиб, ҳар қайсиси минг нафар талабага дарс айтурлар. Отларининг бўйинга беш сир⁷⁷ олтун тақарлар. Бизнинг уламон ҳазратимиз сафойи ботин билан анинг маъносини кашф қилган бўлсалар, бу олтинлар жонз эмасми?

Ф а р а н г и: Бечора мударрис! Менинг Бухоро уламосини аҳволини билмаслигимни бекорга гумон қилиб, хато қиласиз. Бандангиз хўб хабардорманки, таҳсил давомида кундузлари кўчама-кўча бачаларнинг кетидан югурадилар, кечалари эса ҳужраларнинг бурчакларида анвойи мускурот ичимликлар ичадилар. Ўзининг инсонлик шарафларини хатм қилиб, озгина муоҳаз учун қози уйининг остонасида туфроқ ялаб, қози ё раис бўлганларда бечора, бадбахт ранятнинг молу жонини ўз оталари авлодларга қолдирган вақф сингари тасарруф қилардилар. Агар мударрисни бузруг ё муфти бўлсалар, ўз ватанидан оворан ғариб бўлиб келган муллаваччаларнинг қонини «ифтитоҳ» ва «совғалиқ» номи билан ичарлар. Бу жамоадан қандай кашфу каромат умид қиласиз. Айтасизки, уларнинг ҳар бири минг нафар талабага дарс айтарлар — муқаррардир⁷⁸. Бироқ, айтинг-чи, қандай дарс айтадилар, ўша минг нафар бечорага қайси илмдан таълим берадиларки, бу илмининг дунёдами ё охиратда фойдаси бор? Бунинг ўрнига у ғариблар йигирма йил давомида ўз молларини сотиб, устоз ҳазратларига пешкаш (совғалиқ) қиладилар. «Ломни ҳамднинг жинсияти», «зиёдати лафзи сулус», «қубҳу ҳусни замири маштаъмала»⁷⁹дан бошқа нима ўқийдилар? Мазкур музаҳрафотнинг таълимидан кейин

ҳам уларнинг дини ва дунёсига нима фойда етади, аммо «отларнинг бўйига беш сир олтин осадилар», деб айтганингиз, бу маъжусийлар, афъол ва атворнинг каромат оламига нима дахли бор?

Мударрис (камоли ваҳшат билан): Ай, беҳради доништагўй (эси паст донишманд!) Сен бизнинг уламони маъжус дейсанми?

Фаранги: Ҳаргиз, ҳаргиз... мен уламонигиз ҳақида бундай адабсизликни ўйламайман, лекин айтаманки, аларнинг бу одати кароматларининг далили бўлмас. Бунга илова шуки, бу одатга шариятингиз ҳам ҳеч вақт йўл қўймайди.

Мударрис: Нега йўл қўймас экан? Бу ишлар илм пазати, илм пазатининг шариятда маъмур бўлиши яхшидир.

Фаранги: Ажаб шаръий масъалани ўртага қўйдигиз. Сиз, бухороликлар, нафсга алданиб, ўз дини мубиниғизнинг аҳкомлари ҳақиқатидан ҳам гофилсиз. Пайгамбарингиз бутун умри давомида заруратсиз отга минмаган. Сизга қаердан етдики, отнинг гарданига «беш сир» олтин осмоқ ва олдинда бир неча мулозимларнинг югуриши. Ахир, ўз мазҳабингизнинг уламоси ва улуғларининг аҳволи тарихидан ибрат назари олингиз. Уларнинг ҳаёти қай равишда кечган, атворлари қандай бўлганини ўрнанингиз,* токи «илм ул-яқин»⁸⁰, Сизга маълум бўлсинки, бу Сизнинг равишингиз эмас. Магар маъжусийлик шўъбаларидан бу номашруъ васфларнинг бутун васфи қай виждон билан кашфу кароматни даъво қиларлар?

Мударрис: Хўб, кашфу кароматни қўйдук, бинобарин, бизга бунини мударрислик мансабига сарафроз бўлган, усули жадидага хўб диққат қилган муътабар уламолардан бир нафари тушунтириб қўйди.

Фаранги: Бинобарин, мен ҳам Сизнинг уламонигиз бу «кизи маҳз»ни⁸¹ далилсиз қабул қилганларидан жуда таассуфдаман. Менинг вазифам Сиздан далили истифосор талаб этмакликдир, бироқ мақсадим Сизни гафлат уйқусидан уйғотмак бўлгани учун, бундай фойдали усули жадидани ҳаром деб, арбоби ислоҳни кофир атаган ул жаноби мударриснинг аҳволини очик кўрсатишим керак. Хўб, марҳамат қилинг, ул зоти муҳтарам Бухоро аҳлиданми ё хорижий?

Мударрис: Хорижий.

Фаранги: Усмонли раиятиданми ё Эронданми?

Мударрис: Ўрус раияти.

Ф а р а н г и: Қайси тоифасидан эканлар?

М у д а р р и с: Тотор тоифасидан.

Ф а р а н г и: Уннинг таржимаи аҳволини биласизми? Бошқача ибора билан айтганда, бу киши ўз миллати ва мамлакатига қанчалар буюк хиёнат қилганини биласизми?

М у д а р р и с: Йўқ.

Ф а р а н г и: Бу шахс ўз ватандошларининг диний ва дунёвий ишларида бағоят буюк хиёнат қилгандирки, бугун ҳиссиёт соҳибни бўлган ҳар бир тоторнинг лаънатларига учрамоқда.

М у д а р р и с: Яна бизнинг улаомимизга бадгўйлик қилишни бошлаяпсан?

Ф а р а н г и: Бадгўйлик қилмаяпман, ҳақни гапиряпман. Айтмишларки, ҳақни яширмаслик лозим. У шахс хиёнаткор кишидир, ҳеч қачон, ҳеч бир мусулмон ҳақида ёмонлиқни дариг тутмаган, бугун ҳам сизларни жаҳид мактабини манъ қилишга қўзғаб қўйиб, шу ва-сила ила мусулмонларга зарба бериб, ислом душманлари олдида ўзини тинчликсевар қилиб кўрсатмоқчидир. Агар истасангиз, ул шахсни ўз миллати ва Ватанига раво кўрган зарарларни шу онда бирма-бир айтиб ўтаман.

М у д а р р и с: Йўқ, керак эмас! Негаки, мен у мударриснинг аввалги ҳолларини билмайман. Бинобарин, Сизнинг сўзларингизни тасдиқ қила олмайман. Лекин ҳар бир оқил наздида бухороли бир мударриснинг хиёнаткор бўлиши маҳол кўринади.

Ф а р а н г и: Жим туринг, чалкаштирманг. Баъзида саводсизни охунд қилиб қўйишган бир шаҳарда, бир мударрисни хиёнаткорга чиқарилса, бунинг нима фарқи бор? Нимаси маҳол бўлди?

М у д а р р и с: Маҳол, демаяпман. Айтиманки, олим ва диндор бир мударрис қайси виждон билан дин душманларига ёрдам учун ўз миллати ва Ватанига хиёнатни ва Бухоро мусулмонларига зарарни раво кўради.

Ф а р а н г и: Мударрисни олим диндор деб васф қилмоқ ботилдир. Чунки бир охунди талабга жавоб бермаган бир мамлакатда қандайдир бир мударрис авло⁸² йўлда бўлмайди. Диндорликка қачон етсин?! Иккинчидан, қайси виждон билан қабул бўлишини сўрайсиз. Қулоқ солинг, қайси виждон билан «Фалон аълам жузкашликка хиёнат қилди, фалон муфти рибо (пора)еди, фалон муфти фалон бесоқол бачага шарм-

сизларча ҳаракат қилди, бу мударрис ҳам ислом ола-мига хиёнат қилишликни қабул қилди», деб айтасиз?

Мударрис: Булар билан жадид мактаби масъа-ласини исбот қила олмайсиз. Негаки, Бухоро уламоси, балки бутун аҳли Бухоро бу жадид мактабнинг ҳаром эканлигида бир фикрга келганлар.

Фаранги: Бир жамоанинг далилсиз ва ҳужжатсиз бир амри хусусида бир фикрга келишлиги девоналикдир. Улар бирор нарсани талаб қилмайдиларки, бунга ҳам ҳеч қандай эътибори йўқдир. Макка кофирлари ҳазрати Набини тақзиб қилмоқ⁸³ учун бирлашмаганларми, на-соролар зоти илоҳийни таслис қилиш⁸⁴ учун ҳам бир-лашмаганларми? Улар бирлашганликларининг аҳамия-ти бўлмаганидек, Сизнинг бир фикрга келганликларин-гининг ҳам аҳамияти йўқдир. Бир фикрда жамъ бў-лишлик ақлий ва нақлий бурҳонлар (ҳужжатлар) би-лан бўлиши лозим, гумон ва интизоъ⁸⁵ билан эмас.

Мударрис: Ай, одам, сен мадраса кўрмаган, биз-нинг илмларимизни ўқимаган бўлсанг, бу гаплар билан нима ишнинг бор? Ҳазрати Наби буюрадилар: «На таж-тамъу умматъалаз-залалат», яъни «Умматим залолат-га жамъ бўлолмайди (ҳамма бараварига залолатга бор-майди)», вақтики, жамъ бўлган эканлар, бошқа гапга ўрин йўқ.

Фаранги: Бале, бале! Азбаройи ҳалол, бино-барин, жадид мактабнинг лозим эканлигига шу Ҳадис кифоя қилади. Узингиз биласизки, Муҳаммад уммати танҳо Сиз эмас, балки қаерда мусулмон бўлса, Ул жанобнинг умматидир. Ҳинд, афғон, усмонли, араб, тотор, эрон мусулмонлари иттифоқ билан бу мактаб-нинг зарур эканлигига иқрордирлар. Сиз эса бу суратда никор қилмоқдасиз. Гарчи ҳамжиҳатлик бўлмаса-да, назар солнинг, аксарият қайси тарафни ёқлайди?

Мударрис: Бизнинг назаримизда, вақтида собит бўлдики, бу мактаб ҳаромдир, энди бу гапларнинг фой-даси йўқ.

Фаранги: Қайси далил билан собит бўлди?

Мударрис: Бу мактаб болаларимизни кофир қи-либ қўяётганидан.

Фаранги: Худди шу ўрнида, мен айтаман ва бутун ислом олами ҳам айтмоқдадирки, бу мактаб болаларин-гини кофир қилмайди, балки ватанпарвар, боодоб, ком-мил мусулмон қилади.

Мударрис: Йўқ, йўқ! Бу мактаб болаларимизни кофир қилиб қўйиши муқаррар.

Ф а р а н г и: Худо ҳаққи, агар қиёматгача ҳам Сиздан далил сўрасам, «Фалоний деди»дан бошқа далилингиз йўқ. Шунга қарамай, сўраш мумкинки, Сизнинг шахрингизда бир йил давом этган бу мактабда билдингизми, нима дарслар берилар экан?

М у д а р р и с: Бале, билдик! Бир йиллик ўқув дарслари тугагач, имтиҳон топширадилар. Баъзи уламо, мен ҳам улар жумласидан эдимки, мажлисда ҳозир бўлдик. Форсий хат-саводдан ҳамда ахлоқий, тарихий, диний масъалаларнинг муқаддимоти, ҳисоб ва жуғрофиядан имтиҳон топширдилар, ҳақиқатан жуда таҳсинга лойиқ имтиҳон бўлди.

Ф а р а н г и: Уша вақт у болалардан бирортаси куфромуз калима ё нафратангиз ҳаракат содир қилдиларми?

М у д а р р и с: Йўқ, йўқ! Болалар у мажлисда жуда одобли ва мусулмон кўридилар.

Ф а р а н г и: Уша мактаб китоблардан бирорта куфр калима ёзилганини кўрдирдингизми?

М у д а р р и с: Йўқ, бинобарин, у ердаги бутун китоблар фойдали, вожиб ут-таълим эди⁸⁶.

Ф а р а н г и: Уша болалардан бирортаси мактабдан ташқарида мусулмонларнинг нафратига сабаб бўладиган бирор сўз айтганини эшитдингизми?

М у д а р р и с: Асло, бунга илова, эски мактаб болалари каби ўйинларни хуш кўрмасдан, нафрат қилардилар.

Ф а р а н г и: Бу мактаб болалари таҳорат ва намозда еустлик қилдиларми? Ё уларнинг таҳорат ва намозлари бошқачамиди?

М у д а р р и с: Ҳаргиз бундай эмас эди, бинобарин, бу болалар таҳорат ва намознинг барча рукиларига амал қилиб, катталардан яхшироқ ҳаракат қилардилар.

Ф а р а н г и: Илтимос қиламан, ҳазилини қўйиб туринг. Етти яшар боланинг етмиш ёшли кишидан таҳорат ва намозни қондалироқ адо этишига қандай ишониш мумкин?

М у д а р р и с: Мен айтган хусуслар ростдир, ҳазили йўқ. Негаки, бизнинг катталарнинг аксарияти саводсиздирлар. Аларнинг саводлилари ҳам Хўжа Ҳофиз ва Навоийнинг икки-уч ғазалидан бошқа нарса билмайди. Бу болалар диний масъалалардан воқифдирлар. Шунинг учун аларнинг таҳорат ва намози катталарникидан қондалироқ бўлди.

Фаранги: У мактабнинг муаллими кофирмиди ё номаълум бир шахс?

Мударрис: Билъакс, уларнинг муаллими мусулмон ва мутадаийин шахс бўлиб, Бухоро фозилларийнинг бири эди.

Фаранги: Бас, Сиз ўзингиз иқрор бўлган бутун яхшиликларга қарамасдан, бу мактаб болаларингизни кофир қилиб қўяётганини қаердан билдингиз?

Мударрис: Яна мунозаранинг аввалига қайтдинг. Мен бу мактабни яхши, демадим. Бинобарин, мақсадим шуки, хийла ва макр майдонида гўё иблисдан сабоқ олаётган бу нобакор жадидлар болаларимизни кофир қилмоқ учун, яхшилик билан марғуб бир услубни амалга оширганлар. Аввало, болаларга машруъ илмлардан таълим бериб, ўзларини бизга хайрихоҳ қилиб кўрсатмоқдалар. Ўша муфтига ўхшаб уларга алдансак, ўша заҳоти болаларимизни кофир қилмоқлик сари асл мақсадларини бошлайдилар.

Фаранги: Ажабо, наҳотки бир нафар муфти ҳам усули жадиданинг тарафдори бўлган бўлса?

Мударрис: Ҳа, ўзининг бир ўглини ўша мактабга берган.

Фаранги: У муфти яхши олимми? Ё Бухоронинг одатдаги муфтиларидан?

Мударрис: Уҳў, у бисёр мулладир. Бошқа катта муллаларга ўхшаб илмда танҳо бўлиб, мантиқ ё наҳв, ё каломдагина эмас, балки бутун масъалаларни хоҳ диний, хоҳ мантиқий, хоҳ эътиқодий, хоҳ фалсафий бўлсин, тўла эгаллаган. Бундан ташқари, мутадаийин ва ислом жонкуярларидан ҳамдир.

Фаранги: Ҳали, жаноб, Сиз нўғай мударриснинг хиёлати ҳақида айтмиш эдингизки, у қайси виждон билан хиёлат йўлини қабул қилди, деб. Ўз айтганингизга кўра, олим ва мутадаийин бўлган бу киши ҳақида ҳам, у ўз ўглининг ҳам мусулмонлар жамоасининг кофир бўлишлнннга қайси виждон билан рози бўлди, деб нега ўйламадингиз?

Мударрис: У муфти бу мактабнинг ҳақиқатини билмади.

Фаранги: Нима бўлдики, «зараба зайд»нинг таркибини билмаган⁸⁷ бир мажҳул мударрис унинг ҳақиқатини билиб, мактабни ҳаром деб ҳукм қилса-ю, машҳур олим ва мутадаийин бир муфти унинг ҳақиқатини билмасдан, бу мактабга рухсат ҳукмини берса? Ҳўб,

билдингизми, бу мактаб неча йилдан кейин болаларингизни кофир қилиб қўяркан?

Мударрис: Ҳа, тўрт йилдан кейин.

Фаранги: Бу мактабнинг прўграммининг биласизми?

Мударрис: Прўграм нима? Менга мусулмонча гапиринг?!

Фаранги: Хўб, мактаби жадид дарсларининг фикрининг биласизми?

Мударрис: Мен қачон бу ношаръий ишни кўрибманки, билайини?!

Фаранги: Усули жадидани харом деган Сизнинг бошқа бир уламоингиз мунн биладирми ё йўқ?

Мударрис: Ажаб ақлсиз экансан. Бир одам бир жадид мактаби очди, бошқа бир одам айтдики, бу мактаб харомдир, уламо ҳам мунн қабул қилиб, мундай мактабни беркитдилар. Дунёда бундай усули жадиди мактаби борлигини билармидики, унинг китобларини билсинлар.

Фаранги: Магар сизнинг уламонингиз Аллоҳ таборак таоло юборган мана бу «Вала такулу ламма тасифу ас-сунат кумул кизба ҳаза ҳалалун ва ҳаза харом», яъни «Тилларингиз бу ҳалол ва харом деб сифатлаётган бўлсалар ҳам ёлгон айтманг» ояти каримасининг мазмунидан гофилмикки, бир тариқа билиб, таҳқиқ қилмасдан, бир ажнабий одамнинг гапига қараб бир нарсани харом десалар? Агар сиз ҳақиқатан илм арбоби бўлиб, бир кимсага фосид гаразингиз бўлмаса, албатта, умумислом олами лозим билиб қабул қилган нарсани Сиз ҳам қабул қилиб, бу пуч таассуб ва бемаза мухолифатлардан қайтинг ё таҳқиқ қилинг, токи эртага қиёматда Ҳақиқат қозисининг ҳукмидан шарманда бўлмангиз. Ҳозир бу мактабнинг зарарсизлиги ҳақида аввалгилардан қувватлироқ бир далилга эгаман.

Мударрис: Гапиринг.

Фаранги: Бундай мактабни Истанбул, Бағдод, Миср, Ҳинд, Нўгўйстон ва Кафказда очилганига анча бўлди. Ҳалигача улардан бирортаси кофир бўлмаган, балки мусулмончилик ва илмда комил даражага етганлар. Мулоҳаза қилиб кўринг, насронийлар бутун димматларини ислом динини рад қилишга қаратган шу вақтда, шариаги муҳаммадияга қарши кунига бир неча жилд китоб ижод ва нашр қилинмоқда. Истанбул, Ҳинд, Миср уламоси соатма-соат уларнинг китобларига раддия ёзишга киришганлар. Кунма-кун уларнинг тўпланган муллалари билан мунозаралар қилиб, аларни мағлуб

этмоқда. Бухоро уламосидан бирортаси насронийларни рад қилиш сифати билан ҳатто бирортасини махтаб ёзганини ҳалигача эшитмадим. Бу йил 1328 да Афғонда ва Пайғамбарингизнинг шаҳарлари бўлмиш Мадина мунавварада бундай мактабни очганлар. Хусусан, Мадинада бу мактабни шарифанинг очилиши катта байрам бўлди. Сиз қаердан олиб гапиряпсиз? Ҳеч ким «бу мактаб ҳаромдир, болаларимизни кофир қилиб қўяди», демади.

Мударрис: Бу жадид мактаби кофир қилишдан ташқари бир неча вазҳдан ҳам ҳаромдир.

Фаранги: Жуда яхши, ҳозирнинг ўзида иқроф бўлдингизки, жадид мактаби болаларингизни кофир қилмаган.

Мударрис: Магар девона бўлибманки, мундай иқроф қилайин. Албатта, жадид мактаби болаларимизни тўрт йилдан кейин кофир қилур.

Фаранги: Қайси далилга кўра?

Мударрис: Далилнинг нима кераги бор. Нўғай мударрис айтдилар...

Фаранги: Бу нўғай одамнинг гапидан бошқа ҳужжатингиз борми ё йўқми?

Мударрис: Йўқ.

Фаранги: Ажабо, фитнаангиз ва хиёнаткорлиги ҳаммага маълум бўлиб турган ажнабий бир кимса ўз маншатиинг таъмини учун ёлғон гап тарқатса-ю, Сиз эътибор берсангиз. Ахир мен ҳиссий шохидлар келтирмақдаманки, нега қабул қилмайсиз? Масалан, мен айтаянманки, бу мактаб анчадан бери Истанбул, Миср, Бағдод, Нўғайистон ва Қафказда жорийдир. Ҳануз кимсани кофир қилгани йўқ, балки уларнинг ҳаммаси аввалгидан олимроқ, мутадаийинроқ ва ватанпарварроқ бўлганлар. Демак, тўрт йилда болаларни кофир қилади, деган нўғай одамнинг гапи ёлғон эканлиги маълум бўляпти. Бундай мактабни бу йил Афғонистон ва Мадина мунавварада очдилар, ҳеч ким, ҳеч нарса демади. Демак, нўғай одамнинг гапи фориб эди. Ҳозир ўзингиз Ҳиндистонни кўрдингиз, инсоф юзасидан айтнинг-чи, шарпати муҳаммадийя ҳукмларига бу ерлик одамлар собитқадамроқми ё бухоролилар?

Мударрис: Ҳиндистонлилар бухоролиларга қараганда мусулмонроқ экан.

Фаранги: Бу ерлик мусулмонлар орасида бирор кимса Аллоҳнинг бирлигини ё Ҳазрат Муҳаммаднинг Пайғамбарлигини ва ё Қуръон ҳақиқатини ҳамда шарҳ-

ат аҳкомларидан бирор ҳукми инкор қилганини кўрдигизми ё эшитдигизми?

Мударрис: Йўқ, йўқ! Асло, бу ерликлар хўб комил мусулмон эканлар.

Фаранги: Пигирма йилдирки, мактаби жадидда бу заминда жорий қилинғандир. Ўз айтганларингизга кўра, алардан бирортаси қофир қилмаган экан, ҳали ҳам ўша нўғай мударриснинг ёлғон гапидан шубҳангиз қолдими?

Мударрис: Жадид мактаби болаларимизни қофир қилмайди, деб фараз қилайлик, бироқ бошқа бир неча сабаблар билан ҳам у ҳаромдир.

Фаранги: Ҳаром бўлишлик, бошқа масъала. Ҳозирги менинг тақриротимдан сўнг ҳам ўша фасодчи, нўғайнинг гапини тасдиқлашга мажолнингиз борми ё йўқми?

Мударрис: Хўб, Сизнинг тақриротингиздан билдимки, ҳақиқатан, бу мактаб болаларни қофир қилмас экан. Аммо бир оз шубҳам бор.

Фаранги: У нима экан?

Мударрис: Ўша нўғай мударрис нима учун бекордан-бекор бу бенаф ёлғонни гапирди.

Фаранги: Бу гапни аввало даф қилган эдим, ахир, бир кўни у кимсанинг миллат хоини эканлиги собиғ бўлади-ку! Демак, у ёлғонни ўз орқасидан гапирмайди, бундай манфаатсиз ҳам эмас.

Мударрис: Тўғри, аммо мулла бир мусулмон қайси виждон билан ислом зарари учун иш тутади?

Фаранги: Уфф, неча марта айтдим, аксар муллаларингизнинг виждони йўқ. Қайси виждон билан фалон аълам жузкашликка хиёнат қилди, фалон муфти фоиз олди, фалон муфти бесоқол бачага нобоп ҳаракат қилди. Бу мударрис ҳам аҳли куфр тарафидан ислом зарари учун иш қилди. Энди нега гапиряписиз? Жадид мактаби болаларингизни қофир қилиб қўямаслигини тушуниб етдингизми?

Мударрис: Ҳа.

Фаранги: Бу ёлғон гапни нўғай одам ислом душманлари тарафидан туриб ёйганини фаҳмладигизми?

Мударрис: Ҳа.

Фаранги: Хўб, мактаб ҳақида не дейсиз?

Мударрис: Бу мактаб ҳаромдир.

Фаранги: Қайси далилга кўра?

Мударрис: Минг далилмиз бор.

Фаранги: Жуда яхши. Аввал бутун далилларингизни бир-бир айтиб чиқсангиз, сўнг мен жавоб берсам,

масъала равшанлашмаяпти... Яхшией, бу далилларни битта-битта айтсангиз, таҳқиқ қилсак.

М у д а р р и с: Биринчи далил шуки, бу мактабда болалар курсида ўтирадилар.

Ф а р а н г и: Жуда яхши, бундан нима чиқади?

М у д а р р и с: Сен шарнатни билмайсан. Пайғамбар «Ман ташаббаҳа қовман фаҳума минҳум», деб буюрганлар, яъни «Кимки бирор қавмга ўзини ўхшатса, бас, у ўша қавмдандир». Курсида ўтирмақ ўриснинг ишидир. Агар бизнинг болалар ҳам курсида ўтирсалар, ўрисларга ўхшаб қоладилар, демакки, ўрис бўладилар.

Ф а р а н г и: Борақаллоҳ, ҳазрати муҳаддис ўша ҳадисни айтган кимса мазкур ҳадисни ҳам айтганлар; «Ман қола ла илаҳа иллаллоҳу лайаҳдулун-нард», яъни «Кимки калиман тавҳидни айтса, дўзахга кирмайди». Агар биринчи ҳадиснинг мавзуси Сиз айтганингизча бўлса, бу икки ҳадис бир-бирига зид тушмоқда. Бир ҳадисни аҳо-аждоларингиздан эшитасиз, лекин ҳадис китобларига боқиб таҳқиқ қилмайсиз. Муҳаддисни киром мазкур ҳадисни шу тариқа шарҳлайдилар: «Ман ташаббаҳо қовман муҳаббатан лаҳум, майлан ала динниҳум фаҳума минҳум», яъни «Кимки бирор қавмга муҳаббати юзасидан ўхшаса, у ўша қавмдандир». Иккинчидан, агар кофир бўлмоқ учун бу қадар ўхшашлик кифоя қилса, Сизнинг уламонгиз отининг боши ва бўйинларига тилла ва кумушлар осмоқдалар. Бунинг ўзи мажусий одатидир. Улар ҳам мажусий бўлишлари керак.

Учунчидан, Худованди карим Сизнинг кўз ва қулоқларингизни ўрисларнинг кўз ва қулоғи каби яратди. Бундан динингизга нима зарар етди?

Тўртинчидан, курсида ўтиришни ўрислар бини қилмаганлар, балки курсида ўтирган биринчи кимса саҳобанинг улуғларидан Муовия бинни Абу Суфён⁸⁹ эди.

Бешинчидан, бирор марта ўз виждонингизга мурожаат этинг. Олам ва одамларнинг халлоқи тарафидан улуғ фариштаи воситасида яратилмишларнинг энг фазилатлиси бўлмиш Расулиллоҳга нозил бўлган Қуръонни нега ҳар ким ҳар ерда ва хас-хашак устида ўқиса мусулмону ва кимки камоли эҳтиром билан курсида ўтириб ўқиса кофирдир?

Олтинчидан, агар болаларнинг курсида ўтиргани учун бир ислом мактабини беркитсангиз, нега ўрис мактабини очик қолдирансиз. У ерда ҳам курсида ўтирадилар ҳамда ўрис тилини ўрганадилар.

Ёттинчидан, амирлик райятининг қонини ичаётган зино, уламоси ейдиган рибо, талаба ҳуқуқиға хиёнат, мусулмонлар ўртасида нифоқ, мулласи мускирот ичимлиги истеъмол қиладиган, бойлар закот ва намозни тарк қилган ва аксар таъқиқ қилинган ишлар билан машғул бўлаётган бир мамлакатда (исломни) ҳеч ким ҳалигача манъ қилмаган ва қилмайди. Қандай қилиб фойдали бир мактабни курсида ўтириш баҳонаси билан манъ қилсалар? Агар уламонигиз ҳақиқий уламо бўлсалар, «варосат ул-анбиё»⁹⁰, «ка анбиён бани Исроил»⁹¹ бўлишлари керак. Бас; Худованди карим «ва маллоҳу йурийду зулман лил-олабийн», «валлоҳу лайахдилок-маз-золимийн», яъни «Аллоҳ тамоми оламга зулмни хоҳлагувчи эмас», «ваҳоланки, Аллоҳ золим қавмларни ҳидоят қилмайди», ояти карималарига кўра, зулдан қайтарар экан, нима учун Бухорода кенг тарқалган зулмнинг асосини очиб ташлашга ҳаракат қилмаяптилар? Зулм учқун ва фалон ҳокимнинг истибодни улкан... қитъасини беҳад ёндирганига қарамасдан, бугун 20.000 Муҳаммад уммати у ердан қўшни мамлакатларга ҳижрат қилганлар. Ҳеч ким Сизга нима бўляпти, нега ўз Ватанингизни тарк этиярсиз, хонумонигиз хароблигининг бойиси ким, деб сўрамади. Балки золим бир шахсни...нинг давлатхоҳи қилиб қўйдилар. Фалон қозининг ситами... маъмур мамлакатини хароб қилган. Аллоҳ яратган осойиш асосини юлиб ташлаб, олиму мутадаийин жаноби эшон номн билан... дорилҳукумани унга топширдилар. Субҳоналлоҳ, Марвда...нинг истибодидан қочганлардан бири билан мулоқат қилганим ва унинг ҳижратишнинг сабабини сўраганим ҳануз ёдимдан кетмайди. У деди: «Соҳибжамол хотиним бор эди. Ҳокимимизнинг катта ўғли муни эшитиб, нафс ва шаҳват кўйида хотинини унинг олдига жўнатишимни мендан талаб қилди. Мен унамадим. Ҳар қанча ширин ваъдалар ва даҳшатли таҳдидлар билан талаб қилган бўлсалар-да, мен кўнмадим. Ночор мени қўйиб юбордилар, лекин тўрт кундан кейин жаҳаннам муваккиллари-дек ҳоким ясовули келиб, дасту гарданимга ўғирлик тўхматини осиб, мени олиб кетди. Ҳоким ҳам менга гуё унинг бандилигидан бир печа бор қочгани учун сўроқ-саволсиз ҳибсга олинган, деб қаради. Зиндонда бир муддат ётганимдан кейин мажбуран ҳокимга икки минг танга, унинг одамларига минг танга ҳадя қилиб халос бўлдим, бир оз осойиш умиди билан уйга шошилдим. Уйга етиб келгач, ҳайҳот, кўрдимки, эшик очик,

на аёлимдан хабар бор, на амвол ва асбобимдан асар, девона бўлиб ҳар томонга югурдим. Ҳамсояларимдан бири айтиб берди. Мени ҳибсга олишгандан сўнг, ҳоқимнинг худодан кўрқмас ўғли хотинимга одам юборган. У бечора ғариба кўрқувдан бировга маълум қилиш ўрнига йиғлаган ва у золим бўлса, гоят ғазабланиб, уйумнинг ашёларига эгалик қилибди. Буни эшитиб, у сарзаминда ортиқ яшашга тоқат қилолмасдан, бошқа бир қишлоқдан аёлимни топиб, уйимни бир оз оқчага сотиб, шу тарафга келдим». Ажабо! Бу бечоралар наҳотки инсон эмаслар, магар Муҳаммаднинг умматлари эмасми улар? Магар Аллоҳ адолатни буларнинг осойиши учун қурмадими? Магар шариасти аҳмадий уларнинг истироҳати учун зулмни наҳий⁹² этмадими? Қамоли иймон билан айтаманки, бу кун Бухоронинг ҳар бир гўшасида минг турли зулм жафо мавжуд, буларнинг энг осони мазкур ҳидоятдир: инсон ҳар қанча бағри тош, ваҳший, бераҳм бўлса ҳам, аёғдан йиқилаёзган бу миллатнинг хароб ҳолини кўтаришга мадад қилмаслиги мумкин эмас. Бале, ўрислар ғалабасининг боиси шулардан мужассамдир. Бухородек маъмур ва обод бир заминини дунёнинг энг хароб еридан ҳам хароброқ қилган шу зулмдир: агар ҳаммол ва мешкобдан тортиб то Бухоронинг улуғ аёнларигача сўрасак, алаалиттифоқ ислом душмани бўлган ўрис ҳукуматини бу диёнатсиз муслмонлардан кўра таржеҳ қиладилар. Агар уламонингиз чин уламо бўлсалар, илоҳий амрларни ижро этиш хаёлини қилсалар, Аллоҳнинг номи билан ҳоли қолган майдонга чиқсинлар, исломни тараққий эттирсинлар. Бу тонфа Муҳаммад умматини зулм юки остидан халос этиб, ислом динини кофирларнинг тасаллутидан қутқарсинлар ё нажот берсинлар: йўл қўймасинларки, бир нафар ҳоким на худодир, на пайғамбар, на авлиё, на малонка, на унинг тўрт кўзи бор, на саккиз оёғи, на диний илмларни биладилар, на мухтасар снёсий фаиларни ва на зарурий хат-саводлари бор?! Раиятнинг шарафли кишиларидан бирини зиндонбанд қилди, хотинини олиб қочди, мол-мулкнинг талон ҳолга келтирди.

Мударрис: Бу уламоларнинг вазифаси эмас, амирнинг ишидир. Уламонинг не ҳалди борки, амирнинг қаршисига бирор гап қилсинлар.

Ф а р а н г и: Хато гапиряписиз, муборақ амири олий ҳазратнинг раъйи ҳаргиз ҳеч важҳдан бу тамом зулмларга ва раияткашликка розилик бермайди. Зоти Ҳумоюн бу ишда шу қадар танҳодирки, инсонийлик тақозо-

сизга кўра, ҳар раиятнинг аҳволини ўз кўзи бирла кузатиб тура олмайди, шунга кўра, бир шахсни муайян бир жамоага ҳоким номи билан юбориб, байт ул-мол ҳуқуқини улардан бажаришликни талаб қилади, шунинг учун у раият аҳволи ва ҳокимлар интизомини қўриқлай олмас. Ҳоким ўзи ишонган уламодан икки нафарини қози ва ранс тайин этиб, ўзига йўлдош қилади, улардан ҳеч бири ҳоким ҳаракатларининг назоратчиси бўлиб, у ғайри машруъ бирор амрни содир этган заҳоти уни ҳайдаш учун арз қилолмайди. Бу икки нафар уламо ҳазрати ҳокимнинг ҳар бир номашруъ амри туғул, уни хунхўрлик йўлидан ҳам қайтара олмайди: бу уч нафар инсоният душманининг жафо ўқларидан яраланган раиятнинг уйқусини кўтаришга ҳеч кас ботинмас. (Улар) ҳазрат подшоҳга арз қиладиларки, аҳволи осойишталик бешигида беланган; фалакзада мазлумларнинг исласи арши аълодаги сокинларнинг қулоғини қар қиларкан, улар кундан-кун ортиб бораётган абад ул-давлат дуосидан бошқа ишлари йўқдир, деб хабар қилади. Агар баъзан ўша мазлумлардан бир нечтаси бизнинг ҳам подшоҳимиз бор, подшоҳимиз одил ва мушфиқдир, бориб арзи ҳол қилайлик, шояд бизни бу дўзах моликининг набиралари азобидан халос қилса, деган мулоҳаза билан ҳазрати Ҳумоюн даргоҳига келсалар, истибдодпеша бўрилар подшоҳ олий ҳазратнинг атрофини маҳкам ўраб олганларки, ундан ўтишининг иложи йўқ. Агар раиятнинг аризаси тақдим этилса ҳам, уларнинг назаридан ўтиб, Ҳумоюннинг мутолаасига етиб бормоғи маҳолдир. Бинобарин, аларнинг аризасини ярим йўлда йиртиб ташлаб, «ёлгон ёзгани» учун амирнинг номидан бир шаллоқ уриб, яна ўз жойига қайтарарлар: бечора раиятнинг ҳоли аввалги кунидан ҳам сиёҳроқ бўлиб қайтиши аниқдир. Энди айтнингчи, амир олий ҳазратнинг бу ўртада гуноҳи нима? Қарши ҳокимлигига ўтирган Тўра хўжа 1327-йилда (милодий 1909 й. —Х. Б.) қозиларнинг зулмини ҳазрати амир (марҳум)га арз қилди: Ҳумоюн дастхати содир бўлдики, қози ўз мўлозим, хизматкор ва ранслари билан вазифасини бўшатсинлар. Аммо бадбахтликни қарангки, ҳеч ким мазкур дастхатнинг ижросини жойига қўймайди. Агар сиз уламо ҳам ҳокимларнинг зулмини зоти Ҳумоюнга эшиттириб, золим ҳокимлар подшоҳ олий ҳазратнинг номини ёмонотлиқ қилмоқдалар деб арз қилсаларингиз, золимлар салтанати «Ва ма лиз-залимийна мин ансар», яъни «Золимларга ёрдам берувчилар йўқдир», ояти

каримасига кўра. Сизнинг арзингизни поймол қилмайди, албатта. Сизнинг гапларингизни қабул қилади, аммо начораки, Сиз, Бухоро уламоси, ҳамшиша нафсоний ҳаваслар билан машғул бўлиб, ислом тараққиёти ва илоҳий ҳукмларнинг ижросини ҳаёлга ҳам келтирмагансиз...

Воқеъан, масъаладан узоқлашдик. Бу мактабнинг ҳаром эканлигига Сизнинг бошқа далилингиз борми?

Мударрис: Агар бу мактаб Бухорода ўн йил давом этса, бутун мадрасалар хароб бўлиб, таҳсили дарс барҳам топади.

Фаранги: Бу гапдан мақсудингиз «илм Бухородан кўтарилди», демак бўлса, буни бошқа ибора билан, «бу мактаб аҳли илм таҳсилни куфр ё гуноҳ биладилар», деб айтиш мумкинки, бунинг ўзи ботилдир. Зеро, юқорида айтдим: бу мактаб Ҳинд, Бағдод, Миср, Кафказ, Қозонда бир неча йиллардан бери жорийдир ва бу мамлакатларнинг аҳолиси Бухоро мардумидан бир неча бор илмлюроқдирлар. Ўзингизнинг иқрорингизга кўра, Ҳинд аҳли Бухоро мардумидан илмлюроқ ва мутадаийинроқдир. Агар айтсангизки, «бухоролилар мубтало бўлган мазкур дарс ўқитиш равиши барҳам топиб, ўрнига бошқа бир равиш шойеъ бўлади»⁹³, деб. Бундан ислом оламига нима зарар? Матлабимизни муфассалроқ баён қилайлик. Ўз иқрорингизга кўра, таҳсили қадимнинг равиши шул тариқадир: бола етти ёшлигида мактабга бориб, ўн йил ўқиб, форсий хат-савод чиқариб, ундан сўнг машаққатлар чекиб, ҳар не топса устоз ҳазратларига тақдим қилиб, йигирма йил таҳсил қилади. Бу муддатда «жинсияти ломи ҳамд» «зиёдати лафзи салоса»дан бошқа ҳеч нарсани билмасдан тугатади. Ҳатто йигирма йиллик таҳсил тамоман араб тилида бўлгани ҳолда, ҳануз у тилда тақаллум қилишга ожиздирлар. Хатми таҳсилдан сўнг бориб исломга хизмат қилиб, мардумни рост йўлга ҳидоят қилиш ўрнига у ўз инсонлик шарафини озгина «муаҳаз» учун жинсдошларининг кўзи ўнгиде поймол қилади. Бир мударрислик мансаби учун бир саводсиз қозининг уйини «каъбан муаззама» ва дарбонларини⁹⁴ «малонкан раҳмат» деб танисин.

Таҳсили жаҳиданинг равиши шуки, болани олти ёшлигидан мактабга юборадилар, у ўн тўққиз ёшида олим, мутадаийни, ватанпарвар, диндўст, миллатпараст, сиддиқ, одил, тамом исломий амрларга мутиъ, бутун инсоний шартларга муштамал бир шахс бўлади. Демак, мактаби қадим ва мадрасалардаги усули қадим билан

бирга ўттиз йил, таҳсили жадида муддати эса ўн уч йилдир. Таҳсили қадимнинг кайфияти: талаба аввало ўн йил қоронғу хона андуҳини чекиб, зиндон гўшаларига жуда ўхшаш бўлган заҳ ҳавода, ё ҳайвонлар яшайдиган жойларга ўхшаш ўринларда ўтириб, «малак улмавт» (ўлим фаритаси) бир муаллимдан калтак ва ҳақоратлар қўшилиб, ҳар куни икки сабоқ оладилар. У ҳам «ўқи» ва «ўт» тариқиди, унга ҳеч ким парво қилдиришмайдики, кечаги сабоқ ўзлаштирилдими, бугунги сабоқ тушунарли бўлдими ё йўқ?

Таҳсили жадиднинг кайфияти: болалар фараҳбахш, ҳамма бисоти муҳайё, кенг иморат ва ҳифзи сиҳат (гигиена) қондаларига мувофиқ бўлган бир хонада Эрам боғларининг ўртасида, жаннат қасрига ўхшаб жилваланаётган мактабга келиб, фаришта каби хушфеъл, хушсўймо муаллимларидан бир кунда уч дарс имтиҳон шарти билан пешонасини тириштирмай, ҳар дарс ўртасида чорак соат танаффус қилиш усули билан таълим оладилар.

Таҳсили қадимнинг фойдаси: талаба таҳсил давомида қўлини ишга урмайди, кўп вақтларини камоли қашшоқлик ва қарздорлик билан ўтказадилар. Қашшоқлик иллоти туфайли хотун ҳам ололмайди. 37 ёшдан то 40 ёш орасига мадрасани хатм қилгандан кейин, ақлаи уч йил «муаҳаз» талабида дарбадар кезинадилар. Равшандирки, аксар мардум умрининг замони қирқ ёшдир: шундай қилиб, кўпинча, хатм қилувчилар хотун олмоқ тугул, қарзини адо ҳам қилолмасдан ўлиб кетадилар: Шу туфайли ҳам мусулмонлар ўртасида насл камаймоқда, бир неча мусулмон ўз шарнатларига хилоф равишда мардумнинг ҳаққини бўйинида олиб кетадилар.

Таҳсили жадиднинг фойдаси: бойларнинг болалари пулли мактабларда, бечораларники пулсиз мактабларда камоли бсудалик билан таҳсил олиб, хатмдан сўнг мударрислик, сипоҳийлик, тижорат, ҳунармандлик, кимдир деҳқончилик, умуман, хоҳлаган ишга дарҳол қийналмасдан киришиб олиб, ўз вазифаларини уддалай оладилар.

Таҳсили қадимда муддат узоқлиги учун аёлларни илм олиш шарафидан маҳрум этиб, «Талабул илму фаризатун ала кулли муслимин ва муслиматин», яъни «Илм олиш ҳар бир мусулмон эркак ва аёлга фарздир» ҳадиси шарифига риоя қилмайди.

Таҳсили жадидада қизни олти ёшлигида мактабга берадилар, агар хоҳласалар, ўн саккиз, аксарият ўн тўрт

йил ўқитиб, тафсирхон ва ҳадисхон олима қилиб, куёв-га берадилар. Ҳозир маълум бўлдики, қаерда жадид таҳсилни ўн йил давом этса, албатта, таҳсили қадим барҳам топади, аммо бу исломга зарар эмас, беҳад фойдалидир.

М у д а р р и с: Нега исломга зарар эмас? Бизнинг мужтаҳидлар, олимлар, ота-боболаримиздан қолган таҳсил орадан кўтарилиб, унинг ўрнига кофирларнинг ихтироси бўлган янги усул юзага келмоқда.

Ф а р а н г и: Аввало, жадид мактаби кофирларнинг ихтироси эмас, кофирларнинг ихтироси бўлган тақдирда ҳам мусулмонларнинг бугунги ҳолатида гоят фойдали бўлгани учун ихтиёр қилсангиз, дунёнинг қаери вайрон бўлади?

М у д а р р и с: Дунёнинг ҳеч қаери вайрон бўлмайди. Агар бу усули жадидаги усули қадимдан афзал кўрсак, «таржеҳи куфр бар ислом», яъни исломнинг ўрнига куфрни танлаш лозим келади.

Ф а р а н г и: Чунончи, усули жадида кофирларнинг ихтироси бўлмаганидек, Сизнинг таҳсил усулингиз ҳам ислом улуғлари ва мужтаҳидларининг таҳсили эмасдирки, «таржеҳи куфр бар ислом» лозим келса: фараз қилайлик, Сизнинг таҳсилингиз ислом улуғлари ва мужтаҳидларининг таҳсили бўлган, бугун ундан осонроқ ва фойдалироқ бир усул топдингиз, буни қабул қилсангиз, исломга нима зарар етади?

Масалан, оталаримиз, улуғларимиз, мужтаҳидларимиз ҳажга хизмат қилишдан аввал, от ёки эшак миниб, олти ой давомида Бухородан Бағдодгача борар эди. У ердан елканли кемага ўтириб, бир йил давомида Маккага етиб, ҳаж қилиб, Бухорога келгунча уч йилу бир неча ой ўтарди. Ҳозир кофирлар ўт-ароба ва оташ-кемалар қурганлар. Ҳамма бир бор ўз дини улуғларининг ҳаж қилиш тарзини тарк этиб, кофирлар очган йўлдан 25 кун муддатда Маккага бориб етдилар: на динингиз қўлдан кетди, на дунё вайрон бўлди, балки Бухородан қадимда йиғирма киши Қабба зиёратига зўрага етиб борган бўлса, ҳозир йилга минг киши ҳажга бормоқда.

Таҳсил масъаласи ҳам шундайдир: эски усулда бутун аёллар илм олиш шарафидан маҳрум бўляпти, эркакларнинг аксари хат-саводсиз ҳаёт кечирмоқдалар. Ҳар асрда бир ёки иккита улуғ олимгина етишяпти, усули жадидага кўра, осонлик билан аёллар ҳам, эр-каклар ҳам олим бўладилар.

Чунончи, Қуръони каримни Пайғамбар ва унинг асҳоблари замонда қўйнинг терисига кўфий хат билан ёзардилар. Ҳозир асрлар ўтмоқдаки, қулайлиқ учун қоғозга насх хати билан ёзилтилар. Хануз осмон узунлиб ерға тушгани йўқ. Таҳсил масъаласи ҳам шундай-дир. Шарнати аҳмадийнинг асоси тавҳили амал⁹⁵ бирла Парвардигорнинг розилиги билан бўлади. Ҳақ таоло айтадики: «Иуридуллаҳу ан йухаффиға анкум ва холақол инсана заифа», «Иуридуллаҳу бикум ул-йусро вала йуриду бикум ул-йусро», яъни «Аллоҳ таоло Сизларга енгилликни хоҳлайди, машаққатни эмас», «Аллоҳ таоло Сизларга енгиллик хоҳлайди, ваҳоланки, инсонни заиф яратгандир».

Мударрис: Бошқа далилимиз шуки, жадидлар алифбони 25 ҳарф қилганлар, бу бизнинг мазҳабда дуруст эмас, жадидлар кофирдирлар.

Фаранги: Алифбон форсийни 25 ҳарф қилганларми ё алифбон арабийними?

Мударрис: Алифбонинг форсий, арабийси йўқ. Болалар мактабда ўқийдиган ўша алифбони.

Фаранги: Жаноби мударрис! Сиз ҳам воқиф бўлишингиз керакки, инсоният бирор маъно ифодалаш учун такаллумга муҳтож бўлган вақтда азбаройи ўша ифодаларининг сақланишлиги учун ҳам шу қадар таҳрирға эҳтиёжлари бор эди. Бас, ҳар қавм азбаройи ҳар бир нав товушни ёзиш учун бирор шакл вазъ⁹⁶ қилдилар. Масалан, такаллум вақтида оғизларида 29 тарзи садо чиқадиган араблар 29 шакл, гаплашганида оғизларидан 25 ҳарф чиқадиган форслар 25 шаклни ёзмоқ учун тайин қилдиларки, биз у шаклларни «алифбо» деб атаيمиз. Бу тақрирдан уч нарсани тушунган бўлишингиз керак. Биринчиси шуки, ҳар миллатнинг ўз тилига мувофиқ алифбоси бор, иккинчиси — алифбон арабий 29 ҳарф, алифбон форсий 25 ҳарфдир, учинчидан — ҳар қавмнинг алифбоси ўз тилларига тобеъдир, дин ва мазҳабга алоқаси йўқдир. Жадид мактабида алифбон форсийни алоҳида, алифбон арабийни алоҳида таълим берадиларки, шу тарздадир:

Алифбон форсий

ا ب پ ت ج ح خ د ذ ر ز س ش غ ف ك گ ل م ن و ه ل ا ي

Алифбон арабий

Охиригача шу тартибда

ا ب ت ث ج ...

Бу тақрирдан билдингизки, жадид мактабида алиф-бони камайтирмаганлар, балки алифбон форсийни алоҳида, алифбон арабийни алоҳида ўргатганлар. Токи бола катта бўлгандан сўнг, дарс ўқиб мударрис бўлиб ҳаж йўлида бир фаранги олдида ўз тилининг алифбосини бошқа бир тил алифбосидан фарқ қилишдан ожиз қолмасин. Бас, бечора жадидлар кофир ҳам бўлмаганлар. Алиф-бони 25 ҳарф қилиб қўйганини қабул қилган тақдирда ҳам, қандай қилиб, Сиз Бухоро уламоси Худоваиди карим кўбгина оятлар билан фарз қилган жиҳот ва байзойи исломнинг муҳофазаси масъаласидан танбаллик ва роҳатпарастлик билан кўз юмдингиз, рибо, нусаввасга монеъ қилишдан ташоҳул қилиб, маҳзари шаръийда қонуний васиқалар билан муомала қилдингиз, вақфларни шаръий ижозатсиз олди-сотдига чиқардингиз, Туркистон ислом миллатларини, ислом подшоҳларининг кавзан тасарруфидан чиқариб ташладингиз? Азиз исломни — залил, ғолиб исломни — мағлуб, жузъи олувчи исломни — жузъя берувчи қилдингиз. Қаҳр қуввати билан кофирни титратган исломни анвойи тазалзулга дучор қилдингиз.

«Аслуха сабитун фил-арзи ва фаръуха фис-самаъ», яъни «Ислом шариятининг асли [томири] етти қават ерда мустаҳкамдир, унинг шоҳлари осмонда» бўлган исломни йўқ бўлиш ҳолатига етказиб қўйдингиз, меҳрибон она-Ватанни бегоналарнинг оғушига ташладингиз, бироқ кофир бўлмадингиз. Энди жадидлар алиф-бодан тўрт ҳарфни камайтирганлари учун кофир бўлдиларми?

Ай, рафлатзадалар! Токайгача тажоҳул? Қачонгача худписандлик? Исломни ғариб кунга солдингиз, исломни кимсасизлик ҳолига келтириб қўйдингиз, бир оз ҳушингизга келинг. Етар танбаллик, етар худписандлик, етар ваҳшийлик! Бир оз мулоҳаза юритиб қаранг, Сизнинг вужудингиздан исломнинг латиф пайкарига нима зарбалар етмаган, шаръий матини муҳаммадий бошига Сизнинг ваҳшатингиз воситасида нима балолар ёлмаган? Ай, беҳабарлик водийсининг гумроҳлари, магар қисқа муддатда Арабистондан тортиб, то Ҳинд, Чин, Тотористон, Туркистон, Рум, Эрон ва Андалусни маданият нури билан равшан этган бу ислом эмасмиди? Баҳодирлар тарафдорлари ва жасур ҳимоячиларнинг ҳайбатидан замин у замонни титратган магар ислом эмасмиди? Исломнинг иззати, шукуҳи, давлати ва шавкати бор эди. Ислом азамат ва устунликка эга эди.

Ислом қудратли ва забардаст эди. Фаранса қалъаларини титратган Андалус султонларининг тўн садолари ва ўрис калиса (черков)ларини зиру забар этган Темурий суворийларининг туёқ ларзалари ислом туфайли эди. Эрон ва усмонли султонларини Фарангистондан қўлини баланд қилган, ўн саккиз буюк подшоҳини ҳамишалиқ Ҳиндистоннинг тождори қилган ислом эди. Ай, мусулмонлиқ ҳақиқатидан беҳабарлар, исломнинг қувваи ғайбийасига ким барҳам берганини ўйлаганми-сиз?

Ислом маданияти қани? Илмга нима бўлди? Жасур ҳимоячилари қайга кетдилар? Уларнинг баҳодир тарафкашларига нима бўлдики, ислом тарафдорлигини тамоман тарк этдилар? Иззат ва шарафини ким ғасб этди? Давлат ва шавкати ким яксон қилди? Нима бўлдики, улар баҳодирлик ва ғолиблиқни қўлдан бердилар? Нега қудрат ва забардастлиги нобуд қилинди? Андалус заминидан фотимий султонларининг номини, ҳинд тупроқларидан тождор подшоҳларнинг асарини ким йўқ қилди? Қайси тасаллут қўли усмонли ва Эрон подшоҳларини заиф ва тазалзул кунига солиб қўйди? Темур набираларининг гарданига ўриснинг итоат арқонини ким боғлаб қўйди?

Камоли итмиёнон билан⁹⁷ айта оламанки, буларни Сиз қилдингиз. Ҳа, ислом азиматининг бартараф этилиши, ислом давлатининг заволи, диннинг яксон бўлишга йўлиқиши — ҳаммаси Сиз туфайлидир. Эртага исломнинг барбод бўлиши ҳам Сиз сабабли бўлади. Зеро, агар Сиз тараққий ва маданият эшикларини Муҳаммад умматларининг юзига ёймаганингизда, агар Сиз ваҳшийлик бисотини буларнинг орасига ёймаганингизда, агар Сиз ҳарб асбобини шамширу эгри камон ва етмиш яшар мафлук⁹⁸ сарбозлар билан чекланиб, «Фаманеътада алайкум фаътадуъ алайхи бимисли маътада алайкум», яъни «Бас, кимки Сизларга тажовуз қилган бўлса, Сиз ҳам уларга шундай тажовуз қилинг» ояти каримасининг мазмунича, бир оз мулоҳаза қилмай, тўп, милтиқ, бўмба, динамит ва бошқалар ясашни ва илми низом⁹⁹ таҳсилни ҳаром демаганингизда, агар Сиз «Ваътасиму биҳабиллаҳи жамъийн ва ла тафарруқу», «Иннамал мўъминунна ихватун фаслау байна ахавайкум», яъни «Жам бўлган ҳолатда Аллоҳнинг ипидан тугинлар ва ажралманг», «Албатта, тамоми мўминлар бир-бирлариға биродардирлар, бас, бир-бирларининг салоҳиятға келтиринглар» номаи шарифаси-

нинг топширигидан кўз юмиб, кучли ва бирлашган уммати Муҳаммадийни шна, сунний, зайдий, ваҳҳобий номин билан фирқа-фирқа қилиб, бирини бирига душман қилиб қўймаганингизда, агар Сиз Қуръонни қарим амрларининг аксариятини шаҳватпараст ҳавоий нафсингизга фидо этмаганингизда, агар Сиз миллат ҳуқуқини гасб қилувчиларга тамаллук¹⁰⁰ билан муованат этмаганингизда, албатта, ислом бугунги ҳолга тушмасди. Агар ислом учун ҳозир нажот йўли мавжуд бўлса, у ҳам ушбу жадид мактабидир. Иблиснинг дасиса дўкониди¹⁰¹ тўқилган бир неча ёлғоннинг асосий сабабини қабул этсангиз, токи буни ҳам ёпиб қўйиб, ислом номини Туркистон саҳифаларидан ўчириб ташласинлар.

Инсоф шунчამики, Сиз ислом вужудига зарба берувчи бўлдингиз ва шундай бўлмоқдасиз?! «Аййавму нахтиму ала афваҳиҳим ва тукаллимунна айдиҳим ва ташҳаду аржулуҳум бима кану яқсибун», яъни «Қиёмат кунда уларнинг оғизларини муҳрлаймиз, ниманки қилган бўлсалар [бу ҳақда] қўллари гапирди ва оёқлари гувоҳлик беради». Анинг хосиятларидан бир лавҳа бўлган қиёмат кун, агар Аллоҳнинг расули Сиздан юз ўгириб: «Эй душманлар ва менинг пурли шарнатимнинг бадхоҳлари, Аллоҳдан қўрқмадингиз, менинг бугунги мулоқотимни мулоҳаза қилмадингиз. Сизга омонат топширилган шарнатли матинимга¹⁰² хиёнат қилдингиз. Бу қавий¹⁰³ диним асосининг тамҳиди учун қилган меҳнатларимни зое этдингиз: борнинг, эй шарнат ҳуқуқининг хонилари, эй, Аллоҳ амрининг ўрилари, «Ҳазихи жаҳаннам ул-лати кунтум таъадун», яъни «Сизлар қўрқитилган дўзах мана шудир», — деса, шармандаликдан бошқа нима узрингиз бўлади? Аллоҳнинг азобига гирифтор бўлишдан бошқа, бошингизга қайси тупроқни сочасиз? Уйлаб кўринг, Сизнинг салоҳингиз бунда эмаски, «Фаҳқум байнаҳнаси вала татабаъ ул-ҳава», яъни «(Пайгамбарга) Одамлар орасида ҳукм қилинг. Ҳавоий нафсга тобеъ бўлишлигини тарк этиб, шахсий ғаразларни оёқ ости қилиб, илм талабига тарғиб қилиб, ҳақиқатан ходими диний мубинни ислом бўлган бечора таҳсил тариқини осонлаштирувчи ва мусулмонлар тараққиётининг сабаби бўлган жадид мактабларини очишга ёрдам кўрсатяйсизми?

М у д а р р и с: Пўқ. Мамлакатимизда бу мактабни ҳаргиз очмаймиз.

Ф а р а н г и: Нима сабабдан?

Мударрис: Зеро, бу мактаб харом бўлмаган тақдирда ҳам бидъатдир.

Фаранги: Ҳа, бидъатдир, аммо бидъат икки хил бўлади: бидъати ҳасана¹⁰⁴, бидъати саййина¹⁰⁵. Масалан, Қуръонни қоғозга насх хати билан ёзмоқ, оташ арава ва ўт-кемада ҳажга бормоқ, мадраса бино қилиб, вақф тайин этмоқ бидъати ҳасанадир. Муайян вазифалиги (маоши) бўла туриб, ғариб муллаваччалардан дарс ҳақи сифатида пул олмоқ, отининг гарданини тилла тақинчоқлар билан зийнатламоқ, бахмал, фаранги анжомлар, кимхоб киймоқ, сайр кунларида катта салла-лар билан, узуп-узун тасбеҳлар билан ўрус аёлларининг ўйинхоналарига кирмоқ бидъати саййинадир. Мусулмонлар тўп ва милтиқ ясашни билишлари керак. Нега? Чунки, бу бидъати ҳасанадир. Қайси далилга кўра? Шу далилга кўраки, бутун исломнинг муҳофазаси тўхтаб қолган.

Уламо ифтиҳо олмасинлар. Нега? Чунки бидъати саййинадир. Қайси далилга кўра? Шу далилга кўраки, ислом буюкларидан ҳеч бири муайян вазифалиги (маоши) бўла туриб дарс ҳақи олмаганлар.

Мусулмонлар жадид мактабини очмоғи керак! Нега? Чунки бидъати ҳасанадир. Қайси далилга кўра? Бир қанча далилга кўра. Биринчи: Сизларнинг мактаб ва мадрасангиз таҳсил усули ғоят узоқдир, шу сабабдан бечора аёллар улар учун ҳам фарзи айн бўлган илм ва ирфон шарафини қўлга киритишдан маҳрум қолмоқдалар. Иккинчи: улар илмсиз қолмоқдалар, ҳар [бир] илмсиз тарбиясиз бўлгани каби, улар ҳам тарбиясиз бўлиб қоладилар. Маълумдирки, ким тарбиясизнинг қўлида катта бўлса, у тарбиясиз ўсади. Бинобарин, Сиз ҳаммангиз тарбиясиз қолмоқдасиз, чунончи, қолгансиз ҳам. Учинчи: Сиз насронийлар устингиздан ғалаба қилиб, номингизни олам саҳифаларидан ўчириб юборишга восита бўлган илмларни таҳсил олмоғингиз лозим. Агар бу илмларни ҳозирги дарсларингизга қўшиб усули қадим билан ўқисангиз, олтинчи йилда хатм қилишингизга тўғри келади, бунинг эса фойдаси йўқ. Агар ҳозирги дарсларни тарк этиб, фақат жадид илмларни ўқисангиз, бу ҳам маҳолдирки, зеро, дарсларнинг аксари диний илмлардирки, уларни тарк қилиб бўлмайди. Демак, таҳсилингиз учун янги бир усул топингки, ҳам қадимги илмлар, ҳам янги фанларни камоли осойиш билан ўн икки йил давомида ўн саккиз ёшда хатм қилиб, ундан сўнг ислом муҳофазасининг асбобини ҳозирламоққа ки-

ришинг. Демак, собит бўлдики, усули жадида шунга кўра бидъатни ҳасанадир ва жоиздир, лозим ва вожиб ҳамдир.

Булардан қатъи назар, кўрайлик-чи, Худованди карим қитол ва жиҳодни кўпгина оятлар билан нега фарз қилди экан?

Ҳифзи ислом¹⁰⁶ ва илқойи калиматуллоҳини¹⁰⁷ қўяйлик, бироқ байзойи исломнинг муҳофазаси бугунги мусулмонлар учун ҳам фарзми ё йўқ?

М у д а р р и с: Албатта, фарздир.

Ф а р а н г и: Фараз қилайлик, насроний давлатлар исломни парчаламоқ учун бирдан ҳужум қилиб қолсалар, чораси нима?

М у д а р р и с: Маълумдир, ул вақт мудофаа барча мусулмонлар учун фарз бўлади.

Ф а р а н г и: Насроний давлатлар ҳарбий аскар, словли ҳарб қуроллари тўп, милтиқ, динамит, бўмба сингарни, лашкарни сафарбар этмоқ учун эса, кема ва бронепоездларга эга. Мусулмонларнинг ҳам мазкур асбобга энг мукаммал тарзда эга бўлиши лозимми? Ё уларнинг муқобилида ўзининг номунтазам лашкарини таёқ, пичоқ, ҳанжару эгри шамшир, тийри камон билан қуролланиб, от аробаларда йўлга тушиб, ҳеч қандай қаршилиқсиз ўзини кофирларга мағлуб ва исломнинг йўқ бўлишига маҳкум этадиларми?

М у д а р р и с: Албатта, лозимдирки, аҳли ислом ҳам янги ҳарбий қуроолларга эга бўлсин, зероки, булардан ташқаридан мудофаа бўлмайди.

Ф а р а н г и: Қарорингизнинг изоҳларидан маълум бўлишича, мусулмон кишиларига бу вожибдир. Бироқ ҳозирга насроний давлатларидаги каби, тараққиётни қўлга киритишга машғул бўляптими?

М у д а р р и с: Ҳа, бинобарин, насроний давлатларидан ҳам ўз мавқеини зиёдароқ мустаҳкамламоқ вожибдир.

Ф а р а н г и: Муддао равшанроқ бўлсин. Масалан: жумладан, тараққиёт асрида насроний давлатлари ўзларининг ҳифзи шарафи учун, номусини ҳимоя қилмоқ учун, нуфузнинг ортиши, сарватнинг таъминини ва ўз тинчлиги учун ўртага чиқаргани тўп ва милтиқдир. Мусулмонлар ҳам мазкур мақсадлар мулоҳазасига кўра, тўп ва милтиққа эга бўлмоғи вожибми?

М у д а р р и с: Албатта, вожибдир.

Ф а р а н г и: Мусулмонлар ҳам тўп ва милтиқларни насроний давлатлари ясаган йўл билан ясадиларми

ё аввалдан ўзи янгича тўп ва милтиқ ихтиро қилганларми?

М у д а р р и с: Агар мумкин бўлса, аввалдан насронийларнинг молидан яхшироқ қилиб, ўзига янги тўп ва милтиқ ясамоғи лозим.

Ф а р а н г и: Насроний давлатлари ишлаётган қуроляроғлари одамнинг бир неча минг йиллик илм ва ижтиҳодининг¹⁰⁸ натижасидир. Асрлар ўтмоқдаки, ҳануз бирор нафар мусулмон улардан бирор намунасини ясаганини эшитмадик. Ва амниэмизки, бундан кейин ҳам ясамасалар керак. Магар вақти етдики, ҳозирги кунда таҳсил билан умумни комилликка етказса.

Ҳозир нима деяписиз, мусулмонлар ҳам тўп ва милтиқни фаранг ҳақимларининг илму фанлари орқали ясашлари керакми ё мусулмонлар ўртасида ҳам янги ихтиро зоҳир бўлгунча мунтазир ўтирсиларми?

М у д а р р и с: Доими илтизом ҳалокатни тақозо этганидек, ўз дини ва Ватанининг муҳофазаси асбобиини ҳозирги илму фанлар билан тезроқ тартиб беришлари керак мусулмонларнинг.

Ф а р а н г и: Бас, ўзингизнинг иқроқингиз билан аҳли исломга жадид мактабини очиш ва ҳозирги замонавий фанларнинг таҳсили вожибдир. Кимки буни маъъ этиш учун қалқса, шарнатга мункир, исломга душман, маҳбуби Ватан хоини бўлиб, дунё ва охиратда ҳазрати Ҳақ таолога мағзуб ва мақҳур¹⁰⁹ бўлади.

М у д а р р и с: Нақадар бисёрроқ гапирсанг, шу қадар бемаънироқ бўляпти. Қуръони каримнинг ҳукмига кўра, муҳарраф ва мансух¹¹⁰ бўлган насроний китобларидан биз учун таълим бериш дуруст эмас, бу гапларнинг билан уларнинг таҳсилини бизга вожиб қилмоқчимсан?

Ф а р а н г и: Қани айтинг, нега яна қочипсиз? Хато қиласиз. Қуръонингизнинг ҳукмига кўра, муҳарраф ва мансух бўлган у китоблар Ишжил, Таврот, Забур бўлиб, бизнинг диний китобларимиздир. Уларнинг ҳеч бирида тўп ва милтиқ ясалиши ҳақида бирор сатр мавжуд эмас. Мен Сиз вожиби таҳсил деяётган бу илмлар шундайки, уларнинг асосини насронийлар мусулмон ҳақимларининг асарларидан олган. Булар дин ва миллатга даҳли бўлмаган иқтисодий фанлардир. Бу илмларни Сиз ҳам таҳсил кўрсангиз телеграф сими тортасиз, оташ ароба қурасиз. Ингирма кунда юз минг сарбозни бу дунёдан унинг бошқа чеккасига етказасиз, Қуръоннинг асрорини тушунасиз, Ватанингизни бегоналар-

нинг дастидан халос этасиз. Ҳифзи ислом ва илқойи калиматуллоҳ учун тўп ва милтиқ ясангиз. Мулкдорлик, усули тижорат, зироатни ўрганиб ўз мамлакатингизни обод қилинг, ўз миллатингизни асорат занжиридан халос қиласиз. Исломни аввалги ҳолатига келтирасиз. Виждонимга қасамки, исломнинг боқийлиги бугунга боғлиқ. Агар бу илмларнинг таҳсилдан яна ҳам чекинсангиз, ортиқ юз йил ислом номини Туркистон саҳифаларида сақламоғингиз маҳолдир.

М у д а р р и с: Тоқай бу бўлмағур илмларнинг манфаатидан оғзингни тўлдирасан? Магар хотирламайсани, мусулмон султонлари Амир Темур Бухорий¹¹¹, Маҳмуд Ғазнавий, Нодиршоҳ Эронийларнинг тараққиёт замонлари биз эга бўлиб турган мана шу мадраса, мана шу мактаб, шу мулкдорлик усулида бутун оламни олганлар, уларнинг ҳеч қайсиниси сенинг бу бўлмағур илмларингни на ўқиған, на эшитған?

Ф а р а н г и: Қайси замони айтяпсиз? Бу подшоҳларнинг тараққиёт замони қачон бўлған? Қани аларнинг тараққиёти? Улар эгаллаган оламлар қаёққа кетди. Амир Темур Бухоро ҳодисаларининг ахбори бир кечада Ҳиндга етиб боради, деб қачон гумон қилған? Бир нафар одам йўлнинг икки минг қадамидан бир соатда эллик кишини тортиб кетиши Нодиршоҳнинг хотирдан ўтганми? Амир Темур замонида Бухородан Ҳиндгача лашкар тортиб бориш муддати бир йил эди, ҳозир йнгирма кундир. Бу подшоҳлардан ҳар бири Ҳиндни Чинга қадар қабзайи тасарруфиға олганиға шубҳа йўқ, лекин улар ўтиши билан ўша шаҳарлар ҳам аввалги ҳолатига қайтган, уларнинг тараққиёти муваққат, ўша шахсларнинггина ҳаётига боғлиқ эди. Оврупа давлатларининг тараққиёти эса доимийдир, зеро ўша вақтда мусулмон подшоҳларининг салтанати ўз раёинга тобеъ бўлған. Бугун Оврупа султонларининг раёини ушбу илмларга тобеъдир.

М у д а р р и с: Менинг гапим буларда эмас, балки айтаманки, ичунин, собиқ ислом подшоҳлари замонида ушбу мактаб, мадраса, илмлар тараққий этиб, бошқа давлатлардан устун келдилар. Ҳозир ҳам ушбу дастгоҳимиз билан Оврупа давлатлари каби тўп, милтиқ ва аскар тўплаб, тараққий этишимиз мумкиндир.

Ф а р а н г и: Ислом подшоҳларининг тараққиёт замонини бу вақтга тенглаштираманг... Сарбозларингиз низомсиз эди, ҳатто насронийлардан ҳам низомсизроқ, илмларингизнинг донраси чеклаёган, таҳсил усулингиз

мушкул эди. Насронийларда эса, шу қадар ҳам йўқ эди. Бинобарин, подшоҳларингиз насроний давлатлари устидан ғолиб келиб, илқойи калиматуллоҳга муваффақ бўлганлар. Лекин аста-секин кофирлар бу қадар мағлубиятга тан бермай, сайъ ва тараддуд йўлига тушиб, ислом уламосининг китобларини Бағдод ва Андалусдан жамлаб, уларнинг асронини таҳқиқ қилишга тушдилар ва салтанат асосини Қуръонингиз аҳкомига кўра белгилаб, «Ва ман йўтал-ҳикмата фақат утийа ҳайран каспра», яъни «Қимгаки ҳикмат ато қилган бўлса, батаҳқиқ унга кўб яхшиликлар ато қилингандир», «Утлубул-илма валав бис-син» — «Илми Чиндан бўлса ҳам изланг» ҳукмига кўра, бутун илму ҳикматни қўлга киритиб, аслаҳани табдил этиб, яъни шамширу найзани тўп, милтиқ, бўмба қилиб, аскарни низом остига олиб, оташ ароба ва ўт-кемага миндириб, шу васила билан исломий ҳукуматлардан устун келдилар ва мусулмонларнинг аксарини маҳкум ва барбод, баъзиларини мағлуб ва яқсон қилдилар. Агар ҳозир Сиз ҳам таассубни бир тарафга қўйиб, мунтазам жадид мактабларини очиб, олам тараққиётини асоси бўлган ушбу илмларни [нг] таҳсилни олсангиз, фабиҳалмурод¹¹² бўлади. Ва аксинча, агар мактабларингиз таҳсил усулингиз, мулкдорлик равишингиз шу бўлса, фарангилар каби аскарга эга бўлишлик тугул, буғга ҳам эга бўлишингиз маҳолдир.

М у д а р р и с: Сиз хийла донишманд одам экансиз. Воқеан, бизнинг Ватан ва миллатимизни дардларини топиб, илсжини ҳам яхши баён қилдингиз. Зотан, бизнинг ҳам «биринчи нажот йўли илмдир» хусусида мухлифатимиз йўқ. Бизнинг иштибоҳимиз жадид мактаби ва замонавий илмларнинг таҳсили эдики, буни ҳам камоли яхшилик билан юксак эканини кўрсатдингиз. Сиз жаноб мусоҳабатидан кўп масрур бўлдим. Энди бизга рухсат.

Ф а р а н г и: Хайр, Аллоҳга омонат!

Х о т и м а

Ушбу ўрнида қаламни бухороиларни меҳрибон отаси, олий ҳазрат ҳам миллатпаноҳ подшоҳ «ваффақа-ҳуллоҳу битаъйид ил-ислом»¹¹³га қаратиб, арз қиламизки: Эй, ҳазрати Қирднокор (Аллоҳ) томонидан муқаддас мусулмонлар жамоасининг молик риқоби қилиб қўйилган Зот! Исломия салтанатининг заифлиғи меҳ-

рибон қалбингга, очиқ ва бадиятан давримизнинг авлиёсига маълумдирки, бугун ё эрта дини исломнинг душманлари биз мусулмон халқини қаро асирлик кунига дучор қиладилар. Вазифан аввали дини исломга хусумат бўлган бу разишлар яқин замонларда биздан динимизни тарк қилишни талаб қиладилар. Имомимизни пўпга, азимимизни қўнғироққа, масжидимизни черковга алмаштирмоқдан бошқа чора қолмас. Ахир муборак фикрингиз ишнинг бу томонига ҳам машгул қилиб кўрин, бу ҳолда биз бечораларнинг иложимиз нима бўлади? Бизнинг халоскоримиз ким? Бизнинг ожиз қўлимиздан тугиб, бу бало гирдобидан ким қутқара олади? Бизнинг изтиробли нолаларимизни дилсўзлик қулоғи билан ким эшитади? Бу кун зоти муқаддаси ҳумоюп, меҳрибон отамиз, хуш фармонлар чиқаргувчимиз, оқил подшоҳга эга эканлигимизнинг ўзи бизнинг энг яхши фурсатимиз эмасми? Ушбу ҳумоюп вужудингнинг бақоси нажотимизнинг энг буюк василаларидан эмасми? Ҳошо... виждон билан қарасам, сенинг муборак вужудинг билан қасам ичаманки, агар бирор фурсат лозим бўлса, бирор қутилиш йўли кўринса, биз уни хоҳлаймиз, бас, нега ва қайси хотиржамлик билан янги келган меҳмон каби осуда ўтирибмиз? Токи, бу фурсат ҳам қўлдан кетмасин. Агар раият ҳаракат қилмасалар, айб эмас, улар ғофилдирларки, оламнинг тараққиётидан хабарлари йўқ. Аммо сен, зоти муборак, барча тараққиёт асроридан нуқтама-нуқта огоҳдирсан!

Эй, Бухоро миллатининг меҳрибон отаси! Раият ҳолига тушуниб раҳм қилгин, муборак вужудингга Ҳақ таоло тарафидан топширилган Муҳаммаднинг нурли шарнатига хизмат қилиб, йиқилган миллатингнинг нурли филкларига ва маориф тараққиётининг тавсиясига иқдом қил.¹¹⁴ Ҳа, «чанин кунанд бузургон чу кард бояд кор» («улуғлардан бирор иш лозим бўлса, шундай қиладилар»).

Иккинчидан, барча азиз ватандошлар, муҳтарам диндош биродарлар! Сизларга хитоб қилиб камоли одоб билан айтаманки, биродарлар, жуда кўб кунларини ва хийла фурсатни ғафлатда ва танбалликда ўтқаряпмиз. Бас, энди! Ҳозир ғафлат вақти эмас. Ҳар қайсингизга маълумдирки, насронийлар ҳар тарафдан исломга ҳужум уюштириб, ҳар соат бизни нобуд қилмоқ учун, динимизни йўқ қилиш учун баҳоналарни қўлга киритмоқдалар. Ўзингиз инсоф қилинг, ким руҳсат бердики, бундай бало сели атрофимизни ўраб олган бир пайтда,

осудалик билан ўтириб, ҳеч вақт, ҳеч ваҳддан қўлоёқни ҳаракатга солмайлик, токи кофирлар бизни нобуд этиб, динимизни орадан кўтариб, муқаддас Ватанимизни, бир қанча муддат нозпарвар оғушида парварини қилган обод юртимизни поймол этмасинлар, нега уларга қарши ҳаракат қиляпмиз. Агар сиз иккилансангиз, тараддудсизлигингиз боиси «ислом очиқ диндир ва Аллоҳ унинг қўриқчиси» бўлса, мен ҳам сизнинг ақидаларингизга шерикман, бироқ айтаманки, Аллоҳ диннинг қўриқчиси ва носиридир, аммо у сизнинг ҳаракатингизга боғлиқ. Агар Сиз ҳам азиз жонингизни қўлга олиб, нусрат учун кўтарилмасангиз, аниқдирки, Сиз на мусулмондирсиз, на Аллоҳ Сизга нусрат этар! Аллоҳ ва унинг Расули бизга жиҳодни фарз қилганларининг далили билан, агар бизнинг унга ўтиришимизни ҳам Аллоҳ нусрат қилар экан, нега унинг Пайғамбари иззат нафси билан ғазотга борганлар, ҳамма асҳобларини нега кишанга тутганлар. Узоққа бормайлик, агар меннинг ақидам рост бўлмаса, нега ҳозирга қадар нусрат қилмаган?! Агар Сизнинг тараддудсизлигингизнинг сабаби «кулли ёвмин батар», яъни «кундан кун баттар бўлади»,¹¹⁵ ёлгон ҳадиси бўлса, бу пайғамбарнинг ўз ҳадиси эмас, балки сохта жумладир, ёлгон муҳокамадирки, Сизнинг танбал, шикампараст уламоингиз уни ўз осудалиги учун иблис дастёрлигига тўқиганлар. Тошу васила билан ҳақиқатбин кўзингизни боғлаб, ҳавоин нафсингизга мувофиқ яшамоқдасиз. Бале, танбал уламолар шу қадар ҳам танбалдирларки, форсча «батар» («бадтар»нинг қисқаргани) калмасини арабчадан нотўғри талқин қилиб, ўз ёлгон муддаолари учун буни халос йўли сифатида тузганлар¹¹⁵. Биродарлар, ислом қадимдан тараққий қилган. Шиманки, қўлга киритган бўлсалар, бу мусулмонлар сайъ-ҳаракатининг баракоти билан эди. У пайт жузья¹¹⁶ олар эди, мусулмонларнинг танбаллиги ва гайратсизлиги билан бу кун у жузья беради. Ҳа!

Кофирлар жамияти бизнинг паршонлигимиздандир.

Бутхоналарнинг ободлиги бизнинг вайронлигимиздандир.

Зотан, ислом аслида қандай бўлса, ҳозир ҳам шундайдир.

Қандай айб бўлса, бизнинг мусулмонларимиздандир.

Ислом бизнинг динимиздир, ислом бизнинг шарафимиз, ислом бизнинг саодатимиздир. Ислом бизнинг сарафрозлигимиз боиси, ислом осойишталигимиз сабаб-

чисидир. Исломни бизга Пайғамбаримиз омонат топширганлар. Бухоро бизнинг муқаддас ватанимиздир, Бухоро бизнинг меҳрибон онамиздир, Бухоро бизнинг нашъу намо жойимиз, Бухоро бизнинг саждагоҳимиздир, Бухоро бизнинг азиз маъшуқимиздир, Бухоро бизнинг жонимиз-ла баробар маҳбубимиздир, Бухоро биздандир, биз Бухородан. Бас, бу қадар ғафлат ва танбаллик, беҳабарлик ва жоҳилликда ўтирганимиз. Бу дини мубинимизнинг нобуд бўлишини, бу муқаддас ватанимизнинг поймол этилишини камоли шарафсизлик билан қабул қилганимизни на шарият, на урф-одат қабул қилмайди. Балки, олам оқиллари, жаҳон жамият-бандлари бизни лаънат қилиб, инсоният йўлидан четда ҳисобламоқдалар. Биродарлар! Бироз ҳушингизни йинг. Инсон ер юзидаги маҳлуқларнинг энг шарафлисидир. Инсоннинг бошқа маҳлуқотдан шарафи шундаки, инсон тараққиёт ва таназзулга қобилдир, бошқа ҳайвонларда эса бу йўқ. Ҳакимлар инсон тараққиёти ва таназзули учун уч оламни ажратганлар: ҳайвонот олами, жамодот¹¹⁷ олами ва инсоният олами. Қимки ўз инсонлик даражасини бу муайян ҳолатга маҳкамлаб қўйса, ҳайвонот оламига дохилдир, бошқа ибора билан айтганда, ҳайвондир. Қимки инсонлик даражасини муқаррарлик мақомида таназзул қилса, жамодот оламига дохилдир, яъни жамоддир. Қимки ўз инсонлик даражасини асл ҳолатидан тараққий қилдирса, бу унинг инсонлик оламига киришидир. Ҳакимлар уни **ИНСОН** деб атаганлар. Аҳир, инсоф қилнинг, кофирлар тараққий қилсалар, биз нега таназзулда?! Кофирлар бутун олам оқилларининг наздида ўз номини **ИНСОН** ёздирсалар, биз нега жамод?! Кофирлар камоли давлатмандлик ва осудалик билан ҳаёт кечирсалар-у, биз нега гадойликка рози?!

Уялмайсизми, ҳар куни насронийлар оташ ароба, ўт-кема ва телеграф симлари каби минг тур ҳунарлар зоҳир қилмоқдалар, бизнинг саноатимиз сайр аравача ва сопол офтобалар билан четланмоқда. Тфу, бу қадар қаро кунимизга, эшигу девордан ҳам ҳижолат чекмоғимиз лозим. Насронийларнинг энг кичик амирлари ҳам бир лак доимий сарбозга эга бўлган бир пайтда, биз ўн минг ўғрини атрофимизга тўплаб,¹¹⁸ болаларимизнинг ўйинчоғи қилиб қўйганмиз. Эй, менинг бу китобчанинг ўқувчилари! Агар динга, Ватанга, молга, жонга, авлодга муҳаббатингиз бўлса, агар диннинг халос бўлиши, шариятнинг ривожини, Ватан ободлиғини, авлоднинг тинчлигини, яхши ном қолдиришининг чорасини хоҳласан-

ғиз, сизнинг иложингиз, аввало, касби маорифдир. Қобилиятлиларни таҳсил учун ўқишга юборинг. Қобилиятли сустроғини Бухорода янги мунтазам мактабларни очиб топширинглар. Иккинчидан, исломдаги ҳамма фирқалар иттифоқи, яъни кимки «Ла илаҳа иллоҳу Муҳаммадун расулulloх» калимасини айтса, қайси мазҳабда бўлса ҳам, мусулмон деб билинг, аниқроқ айтсам, шиа ва суннийлар ихтилофини орадан кўтаринг. Сизни ушбу важҳ ила муҳолиф қилиб ажратётганлар ислом хонларидир. Уларнинг фирбларингиз учраманглар! «Биллоҳу валлоҳу», яъни «Аллоҳ номи билан қасам!», на замонавий илмларнинг таҳсили ҳаромдир, на ислом иттифоқи! «Вас-саламуъ-ала мин табая ал-ҳуда!» — «Ҳидоят йўлига тобеъ бўлганларга салом бўлсин!»

ҲИЯД САҲЕҲИ БАЁНОТИ

Бундан бир неча вақт муқаддам-бухороли бир киши билан учрашиб қолиб, бу шаҳарнинг қанақа эканлигин сўраган эдим. У шунчалиқ мақтов сўзларини айтган эдики¹, ўша пайтдан бошлаб бу шаҳар зиёратига боришни кўнгулга тугуб қўйгандим. Бу йил, ниҳоят, ниятимга етдим. Бухоро сафарига отландим. Шаҳарга киргунга қадар бутун йўл давомида ҳикоя қилишга арзигулик воқеага шоҳид бўлмадим. Бухорода бўлиб, неча ойлар давомида Бухоро шаҳри ва бухоролиларнинг аҳволи-руҳиясини ўргандим. Уларнинг қарийб барча ишларидан огоҳ бўлдим.

Улуғ бир таассуф билан айтиш мумкинки, бухоролилар фақатгина исломнинг умумий емирилишига «ҳисса» қўшмаганлар, балки ислом оламининг айрим қавм-қабилаларини ҳам рафлат оламга тортмишлар!

Саёҳатимиз тафсилин баён қилишдан аввал. Бухоро ва бухоролилар хусусинда ўзумда пайдо бўлган фикримни қисқача билдириб, ҳурматли ўқувчиларимизни мухтасар равишда аларнинг аҳволидан бохабар қилишни зарур, деб биламан. Бухоро аҳолисининг жамъи уч тонфадир: уламо, умаро ва фуқаро. Бу ўринда аларнинг ҳар бири хусусинда алоҳида-алоҳида зикр этиб ўтамиз. У л а м о: Маълумунгизки, Бухоро қадимдан гоёт доно ва зукко бўлиб етишган фузало аҳлини тарбиялаб, вояга етказган. Ҳар кун бир Абу Али, Форобий, Муҳаммад ибн Исмоил Бухорий ва Улуғбек кабиларни жаҳонга ҳада этиб, шу тариқ ўзининг шарафли доврўғини жа-

ҳон халқларининг қулоқларига зирак қилиб таққан. Аммо мана икки юз йилдирки, ўзининг илмий қимматини йўқотмиш. Мирзажон Шерозийнинг² келиши билан Бухоро уламолари «зиёдати лафзи салосин» маънисини таҳқиқ этишдек нафъсиз ишга берилиб, адашмишлар. Туркистонлиларнинг қўбчилиги айни шунда таҳсил кўрганлари боис бухоролиларга эргашиб, улар ҳам жаҳолат ва гафлат ботқоғига ботмишлар. Алал-оқибат маданият осмонининг порлоқ юлдузи, инсоният китобининг нурли саҳифаси бўлмиш Туркистонни дўсту душман олдида эшитиш ва гапуриш бобида уятлиқ бир ҳолга етказмишлар, ҳалокатга мубтало этмишлар.

Бухоро руҳонийларидан энг мўътабар мақомга эга бўлмиш бир жамоа кишилари бугунги кунда ҳақиқий илмдан мутлақ хабарсиз қолмишлар. Ингирма йил таҳсил олиб, яна ингирма йил дарс бериб, андин сўнгра муфтийлик мансабига эришганлар, яна арабча китоблар мутолаасида қийналмишлар, ўзларининг форсий фикҳ китобларини афзал билиб, ояти карималарни қандай истасалар, шундай тафсир қилмишлар. Ҳадислар тўқиб чиқармишлар. Масалан, ўрни билан шунини ҳам таъкидлаймизки, ўзлари чексиз гуноҳларни содир этганлари ҳолда ҳеч нарсани кўрмагандек, яна бечора авомни гуноҳи сагира³ учун «кофир» атаб, тепкиламмишлар. Бу жамоа ҳар тарафдан Бухоро вақфларини қилғучининг шартларига зид равишда иштаҳа билан кемирмишлар, бошқа тарафдан эса, фойдали илмнинг номини ҳам эшитмаган мискин аҳолининг бор-йўғини шогирдлиқ йўли билан ўзларига таслим қилмишлар.

Умаро: Бу даҳшат тўла жамоа онгсизлик ваҳждан бахтга эришган тўдалар ёрдами билан бир-бирларини қувиб, ҳукмронлик отиға мингач, бечораю бадбахт халқнинг моли ва жонини, ирзу⁴ номус ва шарафини шафқатсизларча поймол этмишлар. Бу «салоҳиятли» (!) ҳокимлар тўдаси ҳеч бир замонда ҳеч кимнинг ҳурмат-этиборига сазовор бўлмаган икки тонфадан тузилмишлар. Биринчи, жоҳил ҳокимзодалар бўлиб, оталарининг ҳукмронлиги даврида фиқҳу фужур ва бемаъниларча маишатга берилиб, барча инсоний фазилатлардан, ҳатто зарурий хат-саводдан ҳам бебаҳра қолмишлар. Бошқа бир тонфа аттор ва боққоллар бўлиб, ҳар икки дунёнинг саодатидан имкон борича баҳрамандлик нстамишлар ҳамда илму фазл таҳсилини инсоний фазилатлардан биладиларки, ҳаммалари бирлашиб,

турлича йўллар билан ҳокимликнинг олий мартабасига етмишлар.

Ушбу «азизлар» мактаб кўрмаганлар, ҳокимлик қонуниятларини эшитмаганлар, маъмурий идоранинг ахлоқ қондаларни билмамишлар. «Миллат қандай юксалади, мамлакат қайси йўл билан бойийди, давлатнинг хазинасини қандай тўлдириш мумкин» каби масъалалар аларнинг хаёлларига келмамиш. «Муайян ҳокими мансабдорнинг халқ олдидаги вазифаси недан иборат, халқнинг ҳокимга нисбатан ҳуқуқи қай даражали» каби андишаларни ҳеч қачон эшитмаганлар. Аммо бирор бир вилоят ҳокимлигига тайинлансалар борми, ўшал ер ҳокимлигини дўзах оловининг бароти ёхуд босқинчилик манбаи деб билмишлар. Алал-оқибат ўзларига қарашли кишилари ва бор дўстлари билан бало лашкари мисол ушбу ерга қўнуб, бадбахт аҳолининг моллини нафслари истаганча оладилар-да, подшоҳ хазинасига эса инсофлари етканча топширадилар. Ҳеч бир кас улардан бу дарёсимон ғоратчилик ва томчидай топшириш сабабини суриштирмайди.

Ф у қ а р о. Бу бечораларда айб йўқ, улар ҳар ишга қодирдирлар. Бироқ айблари шундаки, буни ўзлари ҳам билмайдилар. Энди уларнинг асл аҳволини асарнинг моҳиятига боғлаб, арзимизни бошлашни маъқул билдик.

Б о ш л а н ғ и ч

Когонда вагондан тушиб, юкларимни бир фойтуига ортгач, Бухороини шарифга йўл олдим. Йўлда божхона назоратидан ўтдим. Шаҳар дарвозасига бориб, арава тўхтади. Сўрадим:

— Нима гап?

Бир киши жавоб берди:

— Қўёш ботганидан сўнг тўрт соат вақт ўтган. Шунинг учун шаҳар дарвозасини беркитмишлар.

Аравадан тушдим. Кўрдимки, шаҳарга киролмаган кишилар бир кишининг атрофига тўпланишиб, унга ёлбормоқда эдилар. У қўполлик билан бир нарсалар деб тўнгишлар. Шу пайт «йўл бернинг» деган овозни эшитдим. Миршаблар одамларни ҳайдаб четга суришди. Дарвозани очдилар: Олдинги икки-уч аравадаги арманлар ичкарига олингач, дарвозани яна беркитдилар. Дарбондан сўрадим:

— Биродар, арманиларга-ку ҳеч нима демай рухсат бердинг, биз мусулмонларнинг айбимиз нима?

Дарбон жавоб бермай, бошқа тарафга қараб кетди. Шу пайт яна: «Йўл беринг»,— деган товуш эшитилди. Одамларни кетга суриб, дарвозани очдилар. Эмди яхудий тўла бир неча аравалар шаҳарга киритилди. Бундан жуда изтироб чекиб, баланд овозда: «Ёраб, Муҳаммад умматларнинг гуноҳи нима?»—деб қичқирдим.

Истараликгина, чеҳрасидан нур ва ақл ёғилиб турган бир йиғит орқамдан келиб: «Жаҳолат!»— деди.

Бу орада яна шаҳар дарвозасини очдилар. Бояги арманилардан бири ичкаридан чиқиб, баланд овозда киминдир (ниманидир) чақирди. Шунда бир ит чопиб келиб, эгасининг этагини искаб, гиғишиди. Маълум бўлдики, у бояги арманининг ити бўлиб, дарвозанинг ташқарисда қолган экан. Итнинг эгаси унутган нарсасини эслаб, ярим йўлдан итни олиб келиш учун қайтибди. Ит ҳам армани билан ичкарига киргач, шаҳар дарвозасини яна ёпдилар. Эмди бу ерда қолишга тоқатим қолмади, бурчакдаги бир чойхонага қўнуб, тонгача донг қотиб ухладим. Эрталаб турганимда атрофимда жуда кўб одамлар ҳам ухлаб ётардилар. Демак, бу кеч ҳеч кимни шаҳар ичкарисига қўйишмабди. Таҳорат олиб, намоз ўқуб бўлганимдан кейин, юкларимни бошқа бир аравага ортиб, аравакашдан илтимос қилдим:

— Бу шаҳарга биринчи бор келишим, баланд-пастини билмайман, мени бирор карвонсаройга олиб борсангиз.

У: «Жуда яхши»,—деб, йўлга тушди. Бозорнинг ўртасига келганда аравамиз тўхтаб қолди. Манзилга етибмиз деб ўйлаб, тушмоқчи бўлдим.

Аравакаш: «Ҳали етмадик»,— деди.

— Бўлмаса, нега тўхтадинг?

— Қаршимиздан ҳам арава келяпти.

Фойтундан тушиб, икки-уч арава ва фойтун билан юзма-юз бўлиб тўхтаб қолганимизни кўрдим. Йўл жуда тор, ўтиш мушкул эди.

Аравакашдан сўрадим:

— Нима қилиш керак?

— Бир томондаги аравалар тисарилиб, пича кенгроқ жойга бориб туришлари керак.

Мен: Биз билан юзма-юз келганлар нега орқага тисарилиб турмайдилар?

Аравакаш: Ор қиладилар.

Мен: Бўлмаса, сиз тисарилиб туринг.

Аравакаш: Нима, бизда орият йўқми?

Мен: Сизда ҳам, уларда ҳам орият бор, бироқ биз нима қилайлик?

Аравакаш: Бир пас ўтириб туринг.

Шу пайт ғала-ғовур бошланиб кетди. Нима бўлса бўлди, деб аравакашни шу ерда қолдириб, олдинга юрдим. Қарасам, икки аравакаш юзма-юз келиб қолишган. Қабиҳ сўзлар билан бир-бирини ҳақорат қилмоқдалар. Баногоҳ улардан бири аравакашдан тушиб, қамчисини кўтариб беригининг бошига туширди. У ҳам аравакашдан тушиб, наригининг юзига икки мушт қўйиб кетди. Бошқа аравакашлар ҳар тарафдан буларга ёрдамга келишди. Ҳаял ўтмай, «ушла», «қўйма», «ушладингми?», «ур!» деган товушлар ҳаммаёқни босиб кетди. Томошабинлар жанжалчиларни бўш келмасликка ундаб бақирар эдилар. Енимдаги бир кишидан сўрадим:

— Биродар, ҳокимият одамлари йўқмикин, уларни ажратса?

У киши менинг гапимдан ажабланиб, деди:

— Ҳокимият одамларининг булар билан нима иши бор? «Ҳокимият одамлариники бу ишга аралашмас экан, ўзумни нари олай» деб, аравакашга бориб ўтиришни ўйлаб, орқамга қайтдим. Бироқ бетартиб оломон йўлни тўсиб қўйган эди. Қўб машаққатлар тортиб бир дўконнинг суфасига бордим-да, жанжалнинг тугашини шу ерда кутдим. Одамлар орага тушиб, жанжалчиларни ажратдилар. Енгилган томон аравакашларни чорраҳагача қайтариб, йўл берадиган бўлди. Биз бошқа йўл топиб, улардан ўтиб кетдик.

Ниҳоят, аравакашлар бир карвонсарой олдида тўхтади. Саройдон юкларини тушириб, мени бир қоронғу ҳужрага бошлаб кирди. Нарсаларини ҳужрада қолдириб, шаҳарни томоша қилиш учун чиқдим. Бу шаҳарда ҳеч кимни танимаганим учун зерика бошладим. Икки-уч кун чидаб, сўнг саройдонни чақириб, дедим:

— Менга бирор қизиқроқ диққаттортар жойни айтсангиз, бориб вақтинни ҳушласам.

У: «Ҳавзи Девонбегига⁵ бординг», — деб, йўлни ҳам кўрсатиб берди. Бориб кўрдимки, ҳовуз жуда катта экан. Унинг атрофида сартарошлик дўконлари. Одамлар чойхонада йиртиқ гиламлар устида чой ичиб ўтирар эди. Мен ҳам у ерда ўтирдим. Ҳовузнинг қибла томонида кенг бир майдон, майдонда баланд ва катта бир маҳит қад тиклаган эди. Бухоро аҳолисининг кўбчилиги

намозни шу мачитда ўқир эканлар. Намозхонларнинг кўли шу ҳовузда таҳорат олар эканлар.

Ҳовуз атрофидаги суфалардан бирида бир пас ўтирдим. Бухоро муллаларидан икки киши келиб ёнимга чўкди. Афти-ангоримдан мусофирлигимни билиб, қараб-қараб қўйдилар. Ёлғизлиқ жонимга тегди. «Булар билан бир суҳбат қурай» деб, яқин бориб, салом бердим. Улар алик олиб, бир виёла чой узатишди. Чойни ичдим, улар сўрадилар:

— Сиз қаердан?

— Ҳиндустондан.

Улар яна ўз суҳбатига тортилишди. Узлари билан бўлиб, мени эсларидан чиқаришди чоғи, мен ўзумни эслатиб, сўрадим:

— Анчадан бери кузатиб турибман: одамлар катта мешларда ҳовуздан сув олиб кетиб, яна бўшатиб келадилар. Бунча сувни қаерга ташир эканлар?

Мулла: Хонадонларига олиб борадилар.

Мен: Нима учун?

Мулла: Ичиш учун.

Мен: Ҳали сизлар ҳам шу ҳовуздан сув ичасизларми?

Мулла бир аччиқ билан сўради: Бу сувга нима қилибди?

Мен: Бунинг соғлиққа катта зиёни бор.

Мулла: «Ва жаалина диниал маъи кулъя шайъин хай», яъни «Ҳар бир тирик жонини сувдан яратдик», дейди Курони карим⁶. Сувнинг инсон соғлиғига фойдаси бор, наники зарари бўлса?...

Мен: Албатта, сув инсон учун зарарли эмас. Аммо бу ҳовузнинг суви ҳеч-да сув эмас, балчиқ ва ифлосдир.

Мулла: Нега ҳаммаси ифлос бўлар экан?

Мен: Қаранг, кўнчилик ҳовузда таҳорат оладилар, оғиз ва бурунларини чайдилар, лой оёқларини ювадилар. Агар сартарошлик, чойхона, каллапаз ва балиқ-пазларнинг ҳам чиқиндиларининг ҳисобини олсак, ҳар кун бу ҳовузга ярим ман⁷ ифлос тушар-ов.

Мулла: Бу билан нима демоқчисиз? Бу ҳовуздан сув ичмайликми?

Мен: Сув ичманглар, демайман. Бу ҳовузда таҳорат олманглар, бурун ва оёқларингни ювманглар, ахлат ва чиқиндиларни бунга тащламанглар демоқчиман. Чунки ичадиган сув тоза бўлиши керак.

Шу вақт азон айтилди. Мен ҳам мачитга кириб, намоз ўқидим. Намоздан сўнг карвонсарой томонга юр-

дим. Йўлда бир йигит келиб, салом берди. Бу ўша мен шаҳар ташқарисида учратган йигит эди. Таниб, алиқ олдим.

Айтди: Мулла билан ҳовуз тўғрисидағи баҳсингиздан қониқиб, мамнун бўлдим.

Айтдим: Ташаккур. Банда⁸ бу юртда мусофирман, ҳеч кимни билмайман. Агар малол келмаса менкига келиб кетиб турсангиз.

Айтди: Таклифингизни розилик билан қабул қилдим, қаерга тушдингиз?

Мен яшаб турган манзилимни айтдим. Хайрлашдик, йигит кетди. Қайтиб келгач, саройбондан «бу шаҳарда яна қизиқроқ бошқа жой борми?» деб сўрадим.

Айтди: Эртага сешанба. Ҳазрат Баҳоваддин мозорига боринг.

Тунни ўз ҳужрамда ўтказдим. Тонгда ташқариға чиқмоқчи бўлганимда, эшик тақиллади.

Айтдим: Марҳамат кираверинг.

Кечаги йигит бир шериги билан келиб экан.

Айтди: Сизни уйимизга олиб кетмоқчиман.

Айтдим: Бандангиз бу тонг Ҳазрат Баҳоваддин мозорини ихтиёр қилиб эдим. Бирга бўлсангиз, кўб яхши бўлур эди.

Айтди: Албатта, борурмиз. Аммо жаноблари, бундан кейин бундай карвонсаройларда турмасликлари лозим. Уйимнинг тўри сизга таслим. Юкларингизни дўстимга берайлик, уйга олиб бориб қўяди. Биз биргалашиб Ҳазрат Баҳоваддин зиёратига борурмиз.

Айтдим: Жуда яхши.

Юкларимни шеригига топшириб, янги дўстим билан кўчага чиқиб, аравага миндик. Манзилга етиб, яна бир оз пиёда ҳам юриб, кенг бир саҳнга чиқдик. У ерда янги қурилган минор бор экан. Мачит майдонидан ўтиб, зиёратгоҳ эшигидан кириб, шуларни кўрдик: кенг саҳи, ўртада Баҳоваддиннинг қабри бўлиб, одамлар уни зиёрат қилар, бир-бир, икки-икки кишилашиб унга таъзим қилар эдилар. Мен ҳам зиёратга тутиндим. Баъзи жойларда икки-уч қўчқор шохини кўрдим, бошқа жойларда от думи қилидан ялов ясаб, осиб қўйган эканлар. Хожалар қишлоқлардан келган зиёратчиларнинг ёқасидан ушлаб, «Пирингни зиёрат қил» деб, ўша шохларни ўптирар ва шу йўл билан пул олар эдилар. Мўъмин қишлоқилар бу шохларни астойдил ўпар, ялов қилларини кўзларига сурар эдилар. Шу вақт хожалардан бири от қилидан ясалган яловни олиб, «Зиёрат қил!» деди-да,

юзимга суркади. Ғазабим келиб, унинг қулоғи тагига бир мушт туширдим ва ўтиб кетдим. Кузатишимча, қабр зиёратидан қайтган ҳар мўъмин бошини мазорнинг байроғи кўтарилган чўпга теккизиб, уни ўпар, кўзларига сурар ва йиғлаганча беш дақиқа чўпдан бошини олмас, мисоли шу чўпга ўзининг паришон рўзғоридан шикоят қилиб, ҳожат чиқармоқчидек эди. Ташқариға чиқдим. Дўстимнинг таклифи билан чойхонага кирдик, ўтирдик. Икки-уч бухороли келиб, бизнинг сўрига ўтирдилар. Бирга чой ичдик. Улардан бири менга қараб, айтди:

— Ушбу файзли мазорни қандай топдингиз?

Мен: Нақшбанд ҳазратларининг мазори туфайли бу жой ғоят файзли ва эҳтиромга лойиқ. Фақат унинг зиёратида қалбимни қоронғулик босди.

У киши: Нима қоронғулик?

Мен: Ана у қабр устига кўтарилган чўб нима?

У киши: Бу мазорнинг байроғи.

Мен: Баҳоваддиннинг ўзидан қолганми?

У киши: Йўқ... бу чўб муқаддас қабрларнинг аломатидир. Уни ора-сирада янгилаб туришади. Баҳоваддинга буни даҳли йўқ...

Мен: У ҳолда нега мўъминлар бу чўбга сажда ва тавалло қиладилар?

У киши: Сажда қилмайдилар, фақат бошларини қўйиб, ҳожатларини сўрайдилар.

Мен: Шунинг ўзи сажда эмасми?

У киши: Сажда қилиш, бироқ бу ибодатдаги сажда эмас, шунчаки ҳурмат юзасидан таъзим қилишдир. Бунинг гуноҳлик жойи йўқ.

Мен: Унда насронийларни нега кофир атайсизлар?

У киши: Улар бутга сиғинувчилардир.

Мен: Йўқ, улар бутга сиғинувчилар эмас, улар китоб аҳлидирлар. Ҳазрати Масиҳ умматидирлар.

У киши: Улар бутга ўхшаган бир нимарсага сиғинадирлар.

Мен: У нимарса?

У киши: Чўнтагидан қалам ва қоғоз чиқариб, қоғозга хоч расмини чизди ва деди:

— Мана бу!

Мен: Бу ниманинг сурати эканини биласизми?

У киши: Бутнинг сурати.

Мен: Бутун дунёда ҳеч бир аҳмоқ топилмайдик, бир маънисиз шаклга худо деб сиғинса. Насронийларнинг таълимоти барча жойда маълумдирки, бу шаклга улар ҳеч ҳам худо номини бермамышлар. Сиз бут деб

айтган бу сурат хоч шакли бўлиб, насронийларнинг эътиқодига кўра, у Исо пайғамбар танига теккани учун табаррук бўлган. Шунинг учун насронийларнинг бир тоифаси унга таъзим қиладилар. Ибодат учун эмас, шунчаки ҳурмат юзасидан таъзим этадилар. Макка кофирлари ҳам мусулмонликдан аввал бутин худо деб билар эдилар, гўёки ўша бутлар қиёмат қойимда уларни асрар эмиш. Чунончи «Ҳа улан шуфъа уна индаллаҳи», яъни «Булар Аллоҳнинг олдида бизларнинг шафоат қилгучиларимиздирлар» ояти бу маънининг далилидир. Ғоят ҳайратланарли жойи шундаки, сизлар бошқаларни хочга сажда қилганлари учун кофир деб атайсиз, ўзингиз бўлса мозордаги ялов чўпларига сажда қилиб, ҳожатингиз иложини Баҳоваддиндан сўрайсиз ва яна ўзингизни мусулмон деб айтасиз.

Тарсам нараси ба Қаъба, ай аъробни,
Қ-ян раҳ ке ту мерави ба Туркистон аст.

Яъни: Эй мусофир, мен кўрқаманки сен Қаъбага етолмайсан. Сенинг бу юрган йўлинг -- Туркистон йўлидир.

Сажда қилиш эса, уни таъзим деб атасалар ҳам, ибодат деб атасалар ҳам, бизнинг шариятимизда Аллоҳдан бошқасига жоиз эмас. Сизга ислом тарихидан озгина арз айтсам: Муҳаммад Пайғамбар ҳазратлари Макка кофирларининг муруватсизликларидан хафа бўлган вақтларида ўз яқинларига Ҳабашга йўл олишларини буюрди. Саксон накки эркак ва йнгирма бир аёл йўлга тушиб, Ҳабашга етдилар. Нажоший⁹ ислом муҳожирларининг ўз мулкига келганларидан хабар топиб, уларни ҳузурига чорлади. Муҳожирлар Нажоший ҳузурига кирдилар, бироқ унга сажда қилмадилар. Дарбор аҳли уларнинг бу ҳаракатларидан ҳайрон қолиб, сўрадилар:

— Биз одатимиз бўйича ўз подшоҳимизга таъзим ва саждалар қиламиз. Сизлар нега бундай қилмадинглар?

Ҳазрат Алининг биродари Жаъфар бинни Абу Толиб уларнинг орасида бўлиб, бундай жавоб берди:

— Биз Аллоҳ таолодан бошқа ҳеч кимга сажда қилмаймиз. Пайғамбаримиз бизни кишиларга сажда қилишдан маън этмишлар ва Худованддан ўзгага сажда этмаслигимизни амр этганлар.

Нажоший Жаъфарнинг бу жавобидан қониқиб айтди:

— Аллоҳ номи билан айтаманки, мен учун Аллоҳдан ўзгага сажда қилмайдиганлар энг қадрли кишилардир.

У киши: Сиз Ҳазрат Баҳоваддин ҳаққиға ҳурмат-сизлик қиляпсиз.

Мен: Аллоҳ асрасин, банда ҳеч вақт авлиёлар ҳаққиға одобсизлик қилмадим ва қилмаймен ҳам. Мен Ҳазрат Баҳоваддин ёмон одам эди ва одамлар ҳам унинг зиёратига келмасдилар, деб айтмайман. Пайғамбаримиз Ҳазрат: «Қабристонни зиёрат қилингиз, у сизга охира-ни эслатади»,— деб буюрганлар. Албатта, мазорларни зиёрат қилиш, агар ўлим ва қиёматни эслаш учун бўлса, бу яхши ишдир. Аммо масъала шуки, зиёратни бутпарастлик даражасига етказмаслик жониз. Инсоф қилниг: Ҳазрат мазоротида номоз ўқийсиз, мазор яловининг чўпига сажда қиласиз, ҳожатларингизни Баҳоваддиндан сўрайсиз. Бугун Бухорои шарифда кимса йўқки, «Е Аллоҳ!» ўрнига «Е Баҳоваддин!» деса. Бу ишларнинг ҳеч бири шариятда жониз эмас. Мана қаранг, Ҳазрат Пайғамбаримиз нимади буюрганлар: «Қоталаллоҳу-л-йаҳўда иттаҳозў қубуро анбийаъихим масжид», яъни Аллоҳ таоло яҳудийларни қатл этади, улар Пайғамбарларининг қабрларини мачит қилиб олганлар! Биз Ҳазрат Баҳоваддинни яхши кўрамиз, унга эҳтиром қиламиз, зиёратларига келамиз, аммо бу муҳаббатимиз, эҳтиром ва зиёратимиз бизни шарият қонунларидан чиқариб, баҳоваддинпарастликка олиб келмасин.

Шу вақт биз ўтирган чойхона рўнарасига бир киши келиб, йўлнинг ўртасида тушунарсиз шева билан баланд овозда байт ўқиб, ҳамманинг диққатини ўзиға тортди. Дўстимдан сўрадим:

— Бу ким?...

Дўстим: Маддоҳ. Вонз ҳам дейишади.

Мен: Ҳа... Вонзлар яхши кишилар бўладилар, мусулмонларни Ҳақ йўлиға даъват қиладилар. Унинг айтганларига қулоқ солиш керак.

Дўстим кулиб айтди:

— Магар ундай бўлса, қулоқ солиниг!

Маддоҳ кулгили оҳангда қиссасини бошлади. Аммо қанақа қисса денг? Бу унинг маймунона ҳаракатларидан ҳам кулгилироқ. Бу қиссани ўқимоқчи бўлсангиз, бирон бир китобдан тополмайсиз: бўш, бемаъни, ёлғон, кулгили. Масалан, бундай деб айтарди:

— Ҳазрат Али бир наъра тортишда ўн олти фарсаҳ ерни ларзаға солди... У ювиқсиз гумроҳни белбоғидан кўтариб, осмонға ирғитган эди, у халойиқ кўз ўнгидан

буткул йўқолди. Бир соатдан кейин осмондан шалоб-
лаб тушди. Яна қўл узатиб белбоғидан олдилар. Боши
узра айлантириб ерга чунонам урдиларки, у сурма
сингари уқаланиб кетди.

Содда одамлар ушбу сафсаталарни эшитиб, Ҳазрат
Алини ўзларича тасаввур қилиб, ғолиб табассум билан
унга таҳсин ва офаринлар бағишлар эдилар. Тўсатдан
бу маддоҳ ўз ҳикоясини ярмида тўхтатиб, Эрон торчи-
ларининг ўйинчиси¹⁰ каби жазавада ётиб-туриб, турли
қилиқлар бошлади, ўзини ерга урди, югурди, қийқир-
ди, чапак қилди, кўкракларига муштлади, саллаларини
ерга отиб урди. Бу ҳолни кўриб, уни чиндан «ақлдан
озди», деб юбордим.

Дўстим айтди: Пул истаяпти.

Мен: Ҳали қиссаси тугагани йўқ-ку?

Дўстим: Тўғри, агар қиссани тугатиб сўраса, ҳеч
ким бермайди-да. Шунинг учун қиссанинг энг қизиқ
жойида тўхтаб, пул сўрайди.

Ўринмдан турдим. Дўстим ҳам менга эргашди. Қол-
ган вақтимизни атрофни томоша қилиш билан ўткар-
дик. Кечаси хожалардан бирининг уйида тунадик. Эр-
талаб вақтли туриб, шаҳар томошасига чиқдик. Ара-
валар бекатига келдик. Унг томондаги чойхоналардан
ҳар хил овозлар қулоққа чалинди. Дўстимдан сўрадим:
Нима гап?

Дўстим: Ҳофизлар ғазал ўқишаяпти.

Мен: Бориб кўрайлик.

Дўстим: Кўришга арзинмайди.

Мен: Нима бўлса ҳам, кўрмасдан кетиб бўлмайди,
дедим.

Дўстим ноилож ортимдан эргашди. Беш-олти қадам
босганимни биламан, нимани кўрдим, деиш? Ҳайҳот!
Бу шарафли жаннатнинг ёнида жаҳаннам дарвозалари
очилмиш. Бу муқаддас мазорнинг ёнида Лут қавми-
нинг разолати¹¹ кўкармиш! Одамлар чойхона ўртасида
беш-ўн кишилик давра тузиб, ўртада ёш болакайни
ўтиргизган. У кўҳликкина бола уятчанлик билан ёд
олган икки-уч байтини айтиб беради. Атрофдагилар-
нинг ҳар бири худди иблисдек унинг атрофини ўраб
олиб, ўзларининг шаҳват тўла нигоҳларини бечорага
қадаган эдилар!!! Ушбу ваҳима ва куфр томошадан
бутун вужудимни титроқ босди. Девоналарча ҳаракат
оёқ-қўлимни босди. Узимча айтар эдим: «Ё Муҳаммад!
Агар мумкин бўлса, тикка (қабрингдан) тургин! Эй,
маданият тузукларининг ношири, ушбу ваҳшийларнинг

ҳаракатига бир назар сол! Эй, оламни халқ этганининг мусаллаҳ ҳомийси!¹² Е буларни тарбиялашининг бирор чорасини топ, ё Лут қавми каби ер остидан уларга жой кўрсат! Бу шармсиз шармандаларининг ифлос вужуди Қуръони каримнинг обрӯ-эътиборига путур етказишларига йўл қўйма!»

Дўстим қўлимдан туртиб, «Кетайлик» деди.

Таклифга қўшилиб йўлга тушдим. Биз фойтунга ўтириб, дўстимнинг уйига келдик. Кечам жуда потинч кечди. Тонгда дўстим уйғотди. Номоз ўқуб, таом тано-вул қилдик. Дўстим сўради:

— Бугун қаёққа боришни мўлжаллаяпсиз?

Мен: Агар фурсатингиз бўлса, мадрасалар зиёратига борсак. Дўстим таклифимни қабул қилди. Қийиниб ташқарига чиқдик. Катта бир мадрасага етиб ичкарига кирдик. Бу олий мадрасалардан эди. Дўстимдан мадраса хусусида сўзлаб беришларини сўрадим:

Айтди: Буни Кўкалдош мадрасаси дейдилар. Бир юз қирқ ҳужраси бор. Дарсхона, кутубхона, масжид ва умумий ошхонаси ҳам бор. Йиллик вақф пули бир юз эллик минг танга бўлиб, ҳар йили унинг минг тангаси кутубхонага берилади. Йигирма тўрт минг тангани мударрис олади. Қолган қисми эса имом, сўфи, фаррош, мешкоб, сартарош ва ҳужра эгалари ўртасида тақсимланади.

Ташқарига чиқдик. Қаршимизда яна бир мадраса юксалган. Дўстим айтди: Бунисини «Девонбеги мадрасаси» атайдилар. Етмиш беш ҳужраси, Кўкалдош мадрасаси сингари умумий ошхонаси, масжид ва дарсхоналари бор. Йиллик вақфи бир юз эллик минг тангани ташкил қилади. Ушбу маблағдан йигирма тўрт минги мударрисга тегади. Қолганини эса муаззин, фаррош, мешкоб, сартарош ва ҳужра соҳиблари бўлиб оладилар.

Дўстимнинг бу сўзларидан қувониб:

— Алҳамдулиллоҳ, Бухоро бу важҳдан ўзининг шарафини тўла ҳимоя қилган экан,— дедим.

Дўстим таъсирланиб, сўзларим жароҳатини янгилагандек, ғамгин нигоҳини менга қадади-да:

— Оҳ... кошки! — деб қўйди. Катта машаққат билан ўзини босди.

Мен яна қувончимни яширолмай дедим:

— Ҳақиқатан шундай олий мадрасалар ва катта миқдордаги вақфларга эга бўлишлик ҳар бир мулкнинг шарафлик ва саодатлик белгисидир. Бухороликларнинг

юксак толеъи ва Бухорога таҳсил учун келадиган талабаларнинг хушбахтлигидир.

Дўстим бу сўзларни эшитиб яна паришон ҳолга тушди ва ўз ҳолини сездирмаслик учун қўлимдан тутиб, тушкун руҳда:

— Кетдик, — деди.

Уч-тўрт соат шаҳар бозорини тамоша қилдик. Бу шаҳарнинг дўконлари эскича услубда қурилган. Айрим расталарда ғарб услубича қурилган бир-икки дўкон ҳам кўзга ташланади. Бу ўлканинг тижорати маданиятли, ривожланган мамлакатлар тижорати каби тараққий этмаган бўлса-да, аммо ҳапуз умуман аҳолининг қўлидан чиқмаган. Агар ислоҳ қилсалар, Бухоро аҳолиси жуда катта давлат ва бойлик эгаси бўлишлари мумкин. Эронга муносабатдаги каби маънисиз такаллуфлар бу мулкда камдир. Илло, бесоқол болаларга нисбатан таъзим ва эҳтиромни ҳам бандалик даражасига етказмишлар. Агар йўлларида бирон бесоқол бола ўтадиган бўлса, атрофни таъзим ила букилган гавдалар ўраб олади ва уни давраларидан ҳаёсиз сўзлару оҳ-воҳлар билан кузатадилар. Абу Али ва Форобий фарзандлари учун нақадар пасткашлик бу!!! Дўстим мени ушбу шармсизлик мусобақаси аро олиб ўтиб, яна икки-уч мадрасаларни энёрат қилишга ёрдам берди.

Кун ботарга яқин уйга қайтдик, хуфтон намозигача дам олдик. Менинг таърифимни дўстимдан эшитган икки киши бир маҳалда кириб келди. Танишганимиздан сўнг бирпас суҳбат қурдик. Дўстимга айтдим:

— Сизнинг илтифотингиз баракатн туфайли айрим мадрасаларни тамоша қилиб, жуда мамнун бўлдим.

Дўстим: Албатта, сизни мамнун этиш бандангизни бурчидир. Агар истасангиз, эртага ҳам мадрасаларни тамоша қиламиз.

Мен: Барака топинг. Сиздан умидим ҳам шу эди. Аммо Бухоронинг барча мадрасалари хусусинда олдиндан бир оз маълумот берсангиз жуда мамнун бўлар эдим.

Дўстим чой қуйилган пиёласини ерга қўйиб, ҳикоясини бошлади:

— Бухорода икки юзга яқин мадраса бўлиб, улар уч тоифага бўлинади: олий, ўрта, қуйи.

Олий тоифага қўйидагилар киради:

Мадрасаларнинг номи	Ўиллик вақфи
1. Қўқалдош	150 000 танга
2. Жаъфархўжа	250 000 танга
3. Жўйбор	130 000 «—»
4. Мирн Араб	150 000 «—»
5. Муҳаммад Али Ҳожи	150 000 «—»
6. Турсунжон	140 000 «—»
7. Девонбеги	150 000 «—»
8. Говкушон	190 000 «—»
9. Абулазизхон (икки мадраса)	120 000 «—»
10. Мирзо Улуғбек	60 000 «—»
11. Калобод	80 000 «—»
12. Хожа Порсо	50 000 «—»
13. Иброҳим Охунд	40 000 «—»
14. Фатҳуллоҳ Қушбеги	80 000 «—»
15. Биби Халифа	50 000 «—»
16. Халифа Ниёзқул	55 000 «—»
17. Мулла Муҳаммад Шариф	60 000 «—»
18. Фарибия	40 000 «—»
19. Хиёбон	60 000 «—»
20. Жўйборча	60 000 «—»
21. Абдуллоҳ	50 000 танга
22. Модарихон	40 000 «—»
23. Асирий	40 000 «—»
24. Хожаниҳол	50 000 «—»
25. Шодимбий	40 000 «—»
26. Дорушишифо	40 000 «—»
27. Чорбакр	70 000 «—»
28. Бадалбек	40 000 «—»
29. Хожа Давлат	120 000 «—»
30. Мискин	60 000 «—»
31. Домулло Шер	40 000 «—»
32. Дўстчехра Окоси	40 000 «—»
33. Нақиб	120 000 «—»
Жами:	2 815 000 «—»

Ўрта тоифа (мадрасалари) қўйидагилар:

1. Ҳизр	25 000 танга
2. Афғон	15 000 танга
3. Раҳмонқул	30 000 «—»

4. Уткур Қушбеги	25 000	«—»
5. Хусайнбой	30 000	«—»
6. Олимжон	20 000	«—»
7. Атолиқ	25 000	«—»
8. Исмоилхўжа	30 000	«—»
9. Модари хони хурд	30 000	«—»
10. Рашид	25 000	«—»
11. Ғозиён	25 000	«—»
12. Ғарибонн чок	30 000	«—»
13. Чучук ойим	25 000	«—»
14. Шарофатбону	30 000	«—»
15. Нақибн хурд	25 000	«—»
16. Чубинн калон	30 000	«—»
17. Болон ҳавз	30 000	«—»
18. Миржон Али	30 000	«—»
19. Аскарбий	30 000	«—»
20. Садрбий	25 000	«—»
21. Эски Бадалбек	25 000	«—»
22. Қўнғирот ҳофизи	35 000	«—»
23. Искандархон	35 000	«—»
24. Чорбаққолий	22 000	«—»
25. Сартарош	30 000	«—»
26. Мирзо Фузайл	25 000	«—»
27. Тўпчибоши	20 000	«—»
28. Сайид Камол	22 000	«—»
29. Абдушукурбой	20 000	«—»
30. Карбос	24 000	«—»
31. Чуқур	30 000	«—»
32. Қози Латиф	18 000	«—»
33. Бадриддин	16 000	«—»
34. Пушаймон	22 000	«—»
35. Эрназар	35 000	«—»
36. Домулло Ҳасан	15 000	«—»
37. Эшони пир	16 000	«—»
38. Миркамол	14 000	«—»
39. Жўрабек	12 000	«—»
Жами	961 000	танга

Қуйи тонфага мансуб мадрасалар юздан ортуқ бўлиб, уларнинг вақфи минг тангадан ўн минг тангагачадир. Бу мадрасаларнинг умумий вақф миқдори 500 минг тангага етади.

Бухорода уч юзта қуйи мактаб ва ўн битта кутубхона бор.

Кутубхоналар мана булар:

Кутубхонанинг номи	Уларнинг йиллик вақфи
1. Жаъфархўжа	18 000 танга
2. Говкушон	5 000 «—»
3. Хожаниҳол	8 000 «—»
4. Кўкалдош	1 000 «—»
5. Абдулазизхон	2 000 «—»
6. Мирзо Улуғбек	800 «—»
7. Бадалбек	800 «—»
8. Дор уш-шифо	3 000 «—»
9. Бозори гўсфанд	1 500 «—»
10. Болои ҳавз	1 600 «—»
11. Жўйбор	1 400 «—»
Жами:	43 100 танга

Бухорода йигирмадан ортуқ йирик ва кичик умумий ошхоналар бор. Йирик ошхоналар: ҳар бирининг йиллик вақфи ўн мингдан қирқ минг тангагача. Кичик ошхоналар: ҳар бирининг йиллик вақфи эса тўрт мингдан тўққиз минг тангагачадир.

Булардан ташқари, беш ё олтита қорихона ва қирққа яқин таҳоратхона ҳам бор. Уларнинг ҳар бири учун кўб миқдорда йиллик вақф тайинланган.

Ҳикоя шу ерга етгач, дўстим тўсатдан жим бўлиб қолди. Мен ушбу тафсилдан мамнун бўлиб, Бухоро ва бухоролиларни мақташ инъида бошимни кўтардим. Бироқ, таассуфки, мен ҳам ноилож сукут қилишга мажбур бўлдим, чунки дўстимни жуда қаттиқ ҳаяжонга тушган, юзи алам ва ғазабдан қизарган, кўзларида олов чақнаган ҳолда кўрдим. У ўн дақиқа сукутдан сўнг бирдан «ух» тортиб, айтди:

— Оламга тўрт юз олимни берган Бухоройи шариф шунчалик мустаҳкам илмий қувватга эга бўла туриб, эмди... оҳ! Буюк бадбахтлик билан иқрор бўламанки, ҳозир бу маърифат қуёшининг осмони, бу инсоният оламининг жаннати, бу фозиллар дунёсининг маъмур хонадони, бу маърифат оламининг дарсхонаси тараққиёт учун барча имкон ва воситаларга эга бўлса ҳамки, жаҳолатнинг асл макони, хорлик занжирининг асирлигича қоляпти. Тириклик учун барча зарур ашёларга эга бўлишига қарамай, ёқасини ажал панжасига топширмиш!

Во ажаб! Нега? Бас, шунинг учунки, юқоридаги барча хайрли масканлар, ҳисобсиз маблағлар халқ

мулкни таловчи бир тўда разолатпеша худобехабарларнинг жаҳолат уйига айланиб, икки-уч ўз қорнини ўйлайдиган инсофсиз кимсаларнинг фасод тўла қозонини қайнатишдан бошқа нарсага ярамаса, бировнинг оғирини енгил қилмаса, улардан халққа қандай наф? Бизнинг оталаримиз «Хал йаставиллазийна йаъламуна валлазийна ла йаъламуна»¹³ юксак ҳикматининг илм олишдаги аҳамияти ва даражасини тушуниб етиб, икки юз мадраса, ҳар мадрасада эса ўнтадан ўн бештагача ҳужралар қурганлар. Мударрис ва шогирдларнинг кундалик харжларини ҳисобга олган ҳолда, йилига тўрт миллиўн тангадан ортуқ вақф пули ажратганлар. Бу билан ҳам кифояланмай, илм толибларининг таҳсилини тўла таъминлаш учун ўн битта кутубхона қурдириб, ўз давридаги жами китобларни шу ерда тўпламишлар. Илму урфоннинг кундалик тараққиётини инobatга олиб, ҳар йили китоб ва турли мажмуалар чоп қилиш учун қирқ минг танга вақф ажратмишлар. Шарқият илмига алоҳида аҳамият бермишлар. Мадрасалар билан қониқмай, беш ё олти қироатхона қуриб, уларнинг ҳам йиллик вақфини тайинламишлар. Биз — бу ҳиммат эгаларининг азиз фарзандлари эса, шунчалик бахтли шароитга қарамай, бадбахт, жоҳил ва мискин қолдик. Мадрасамиз бор, кутубхонамиз бор, аммо юртимизда Тафсир ва Ҳадиснинг бир саҳифасини, ҳатто бир байтини ҳам араб тилида хатосиз ўқиб, комил равиш билан тушунтирувчи биронта алломага эга эмасмиз! Оҳ, ё раб! Шараф соҳиби бўлмиш бир қавм учун қанчалар хўрлик!...

Шу пайт дўстим ҳам тўлқинланиб кетиб, кўз ёши қилиб олди. Йиғлаганини мен билмаслигим учун бир оз сукут қилиб, икки дақиқадан сўнг титроқ ва йиғламсираган овоз билан сўзини давом қилдирди:

— Ҳа, икки юзта мадрасамиз бор. Уларнинг ҳаммаси тўрт миллиўн тангага яқин вақфга эгалар. Фақат бу вақфларнинг ҳаммаси иккига бўлуниб, бир қисми «ҳаққи ул-тадрис»¹⁴ номи билан дарс берувчиларнинг «ҳамият» чўнтагига киради. Иккинчи қисмини эса, ҳужраларга қараб тақсимлаганлари учун, ҳеч шубҳаланмай, бечора муллабаччаларнинг ҳалол ҳақларига десак бўлар. Бадбахтликни кўрингки, ушбу ҳужраларни ҳам муфтилар, мударрислар ва бошқа давлатманд уламолар ўзларининг мулкларига айлантиришган. Зеро, муллабаччаларнинг вақф пулларини ҳам ўзларига олганлар. Ҳатто ҳужраларни ҳам ўн мингдан қирқ минг тангагача нархда сотмишлар.

Уларнинг қиладиган саховатлари шундаки, толиб ижара пулини тўламаса ҳам унинг шу ҳужрада яшашига рози бўлурлар. Бироқ савоб ниятида эмас, балки бу бир неча бор фойда қилишни кўзлаб қилинган ишдир. Биринчидан, уларнинг ҳужрасида яшовчи муллабачча ҳамма вақт ҳаммол сингари хожасининг хизматида бўлиши шарт. Иккинчидан, ҳужра эгаларининг олим ва жоҳилликларидаан қатъи назар, улардан дарс олишлари лозим. Бу эса уларнинг «шоғирдим бор, дарс бераман», дейишларига асос бўлади ва каттароқ мадрасаларга мударрислик қилишлари учун йўл очиб беради. Учинчидан, ўша фақир муллабачча «устоз ҳазратлари ҳужрани бошқа кимсага бермасин», деган мулоҳаза билан ифтитоҳ пулини¹⁵ кўброқ бериб, гоҳида совға шаклида турли нарсаларни ҳужра эгасига тақдим қилади.

Тўғри, кутубхонамиз бор, бироқ китоб қани? Ҳамма китобларни ўша тоифа уламолар уйларига элтиб, ўз мулкларига айлантирганлар. Муайян вақф пулига эга китоблардан бўшаган кутубхонанинг ўринларини мударрисликка муносиб қози ва муфтийларнинг ўғилларига топширишлар. Ҳазрат махдум ушбу кутубхоналарнинг вақфини ўзлаштириб, иморатини бир бечора муллабаччага беради. Бу ҳам икки шарт билан: биринчиси, муллабачча кечаю кундуз эшони махдум хизматида ҳозир у нозир бўлиши лозим, иккинчидан, жанобларни бора-бора бу махдумни ҳам «дарс берадилар» баҳонаси билан мударрисликка кўтармоқчилар.

Уч юзга яқин қўйи мактабимиз бор, аммо буларнинг бари саводсиз муаллимларнинг разолатхонасига айланмиш. Оҳ, ё раб! Қандай ажиб тилсимлар бу мулкнинг аҳволи! Бугун дунёдаги мулкдорлар ўғрилиқ, бадхулқлик, разолат ва ғарибликни йўқ қилиш учун мактаблар очадилар, магар шаҳарларида бирор бир мактаб очилгудек бўлса, дўшларининг осмонга отадилар. Бизда эса, уч юздан ортуқ қўйи мактаб бўла туриб, болаларимиз ўғрилиқ, бадхулқлик, разолат ва ғарибликка маҳкумдир.

Қорихоналаримиз ҳам бор, аммо бутун бир Бухорода бирор бир киши «Аллоҳ» деган калиман жалилани «Аввоҳ» ёки «Аблоҳ» демасин¹⁶. Ахир, саодатимизни талон-тарож қилган, истиқболимизни бало оловининг ўртасига ташлаган бу уламо жамоаси бизга қандай таълим берадилар? Ф и қ ҳ д а н: ҳар ким таҳорат пайтида чап қўли билан оғзига сув олиб ичса, ёхуд таҳо-

ратда ўнг оёқдан бошламаса етмиш минг йил дўзах оловида ёнмиш. Ҳар ким илм аҳлига икки марта салом бермаса, кофир саналмиш. Ҳар ким олим кишини оёғи теккан кўчадан юрса, ҳисобсиз ва азобсиз жаннатга йўл олмиш... Ақоидлардан: тўртинчи осмонда етмиш бошли, ҳар бошида етмиш минг оғиз, ҳар оғзида етмиш минг тили ва тилининг ҳар бири етмиш минг лугатда сўзлашувчи малоика мавжуд.

Худобеҳабар! Сен Бухорода туриб Самарқанд аҳволдан беҳабарсан-у, тўртинчи осмондан қандай қилиб ҳабар берасан?!

Ҳайҳот!... Ислом дини қаерда-ю, бу музаҳрофот¹⁷ қаерда?! Эй, бечора миллат! Буларнинг ҳаммаси мажбуран шаръий қилинган ҳуқуқлар бўлиб, сен ҳозир ана шу зўравонлар — қонингни сўрувчи, хону монингни поймол қилувчи, шараф ва номусинг бунёдига ўт қўювчи кишилар тарафдорсанки, ҳали ҳам буни тушунмайсан! Наинки тушуниш, билъакс, бу масалани англаб етган, аҳволингни жиддий суратда ислоҳ қилишга ҳаракат қилаётган, ўзининг кўб маблағларини эл равнақи учун сарфлашга интилаётган бир донишманд жамоани¹⁸ кофирлар қаторига қўшасан. Таассуф, таассуф!

Дўстим суҳбат асносида ичолмай қолган пиёладаги чойни олиб ичди ва жуда узоқ сукутга чўмди. Билдимки, эмди сўз навбати менга етганди. Ҳар тугул, бу бечорага тасалли берай деган ният билан сўз бошладим:

— Ҳақиқатдан ҳам Бухоро ва бухороликлар ҳоли жуда ачинарли бўлиб, воқеан, бу худписанд уламоларнинг ишлари бу миллатнинг таназуулига сабаб бўлган. Аммо, бироқар, бундан жудаям қайғуга ботманг. Фақат сизнинг уламонингиз эмас, ислом оламидаги барча уламолар ҳам сўнги уч юз йил ичида шунга ўхшаш хиёнатларга йўл қўймоқдалар. Қуни кечагина усмонли, татар, Эрон ва Ҳиндустон уламолари ҳам, сизнинг уламонингиз сингарин, ўзларининг мазлум халқининг қонини ичиб келдилар. Фақат бу миллатлар сиздан олдинроқ ушбу ҳақиқатдан огоҳ топиб, имкон борича бу уламоларнинг томиринга болта уришга интилиб, қисқа вақт ичида миллатпарвар уламоларни қорни йўгон уламолардан фарқлаб, биринчиларини бошларига тож қилиб, иккинчиларини эса оёқ остига олмиш. Илоҳий қонуни будир: магар бирор бир қавм ўзининг ишларини Аллоҳ фармойиши асосида олиб бормас экан, ўзининг шахсий ҳаётини шараф, саодат ва фароғат ҳамда буюклик билан боқадам ўтказмас экан, тинч ва осойишталик йў-

лидаги ниятларини йўққа чиқариб, кибр ва ғурур водийсига қадам қўяр экан, Ҳақ ва адолат йўлидан чиқар экан, ўша, заҳоти шон ва шарафлиги ер билан яксон бўлиб, осойишталиги заҳматга, буюклиги эса хорликка айланиши муқаррардир. Чунончи, «Иннал-арзо йарисуҳа ибадуллаҳи-с-салиҳин»¹⁹ ояти каримаси бу муддаога далилдир. Аммо осойиш ва саодат нашъасига мағлуб бўлган, кибр ва ғурур водийсига қадам қўйган вақтларида Ҳақ ва адолатнинг тўғри йўлидан қайтганда уларнинг шарафлиқ ҳоллари шарафсизликқа, осойишлари заҳматга, буюклиги эса мазаллатга айланажак. Чунончи, «Инналаҳа ла йўғайирру ма би қавмин ҳатта йўғайирру ма би анфу сихим», яъни «Албатта, Аллоҳ таоло бу қавми ўзгартирмайди, ҳатто ўз нафсларидаги нарсаларни ўзгартирмагунларича» ояти жалиласи бу маънонинг ҳужжатиридир. Ва қачонки, бу адашувчилар фалокат ва ожизлик юкидан «дод» солиб, ғафлат уйқусидан уйғониб, ўзларининг саодатларини барқарор этиш йўлида сайъ-ҳаракат қилсалар, Ҳазрат борий таоло²⁰ уларнинг дардларига қайта даво ато этиб, келган неъматларини қайтариб берур. Бунинг масрур жиҳати шундаки, бугун сиз ва сизга ўхшамаш доно, закий, ҳамиятли ва фикрли ёшлар етишиб чиқибди. Шунинг ўзи бухороликларнинг уйғониши учун катта бир далилдир.

Ҳаммага маълумдирки, ҳар бир миллат тараққийси учун асосий сабаб илмдир. Сизнинг илмингиз йўқ, аммо тўла ифтихор билан айтаманки, бугун илм олиш учун сизнинг шаҳрингизда барча шарт-шароит муҳайёдир. Масалан, бир жоҳил кишининг олим бўлиши учун уч нарсга лозим келур: пул, мадраса, саъю амал. Сизнинг Бухорода мадраса ҳам, пул ҳам бор, чулки бу вақфларнинг барчаси илм олиш учун вужудга келтирилган, саъю амал — нитилиш ҳам мавжуд, зеро Бухоро аҳли илм таҳсилга муҳаббатлидир. Фақат шунини айтиш лозимки, сизнинг дарс бериш ва дарс олиш тартибларингиз ёмон, мадрасаларнинг вақфи эса ҳисобсиздир. Ҳар иккисини ҳам тузатиш осон. Тўла ишонч билан айтаманки, бир одил, ҳур фикрли амир²¹ ва тадбиркор, худодан қўрқувчи вазир бўлса²², бу ишларнинг ҳаммасини ислоҳ этса бўлур.

Ҳақиқатан ҳам шукр қилишингиз мумкин, зеро бир одил подшоҳ ва бир доно вазир Бухоро мадрасаларининг ислоҳи учун бел боғласалар, ўша кун Бухорода

элликта олий, бир юз элликта ўрта мадраса ва уч юзу олтмишта қуйи мактаб очилгани муқаррардир.

Дўстим заҳарханда қилиб айтди:

— Сиз бу миллат ҳақида қанчалик илиқ фикр айтманг, мен у ҳақда шунчалик ёмон фикрдаман. Сиз бу миллатга қанчалик умид билан боқсангиз, мен шунчалик умидсизланаман. Бу шундай миллатки, ҳақини гонат қилсалар, ўзига ана шу яғмогарлар оёғига бош қўйишни фазилат деб билади. Фано қудуғига бошларини билан ботиб турсалар-да, ўзларининг ҳалоскорларини кофирлар деб атайдилар. Улардан нимани умид қилиш мумкин, қайси келажакни улардан кутиш жоиз?!

Мен: Бас, сўзламанг, нималар деяйсиз? Худо ҳақки, сизнинг бу сўзларингиз миллатингизга зарар етказадиган хиёнаткор талончиларнинг хунрезлигидан ҳам баттарроқдир. Сизнинг сабр қилмоқдан, бардош бермоқдан бошқа чорангиз йўқ. Сабр ва бардошдан бошқа нарсаси бўлмаган миллатнинг ҳамма нарсаси бўлиши мумкин ва сабру бардошдан бошқа ҳамма нарсаси бўлган миллат ҳеч нарсасиз улардан маҳрум қилиши мумкин. Бир одамнинг бардоши буюк бир миллатни ислоҳ қилишга қодир. Ислохчилар тоифаси учун бардошдан бўлак асл қуроли йўқ. Сабрсизлик заҳри қотилдирки, ҳар бир миллатнинг танглайига тушса, димоғидан тутун бўлиб чиқади... Бизнинг бу суҳбатимиз сизни жуда безовта қилди. Бошқа мавзуда суҳбат қилсак, яхши бўлар эди.

Биз яшаб турган бу дунё жуда қадим ва кўбни кўрган. Масалан, бугун бизни ўз ихтиролари билан, янги-янги ҳунарлари билан ҳайратда қолдираётган Оврупа-нинг аҳволи ўрта асрларнинг бошларида ҳозирги аҳволимиздан ҳам беш баттар эди. Аҳолни жоҳил ва мазлум, ҳоким ва руҳонийлари эса фожира ва зolim эдилар. Руҳонийлари жуда кўб ерга эга бўлишиб, ҳар бирларининг ўз байроқлари бор, боз устига пул ҳам зарб этар эдилар. Айримларининг мулклари эса бутун бир вилоят ерларича келарди. Ҳукумат кишилари уларнинг ерларига кириб, солиқ ололмаганлар. Гуноҳ иш қилган қотил қочиб, уларнинг ерларига кирса, миршаблар уни олиб кетишга иложсиз эдилар. Гуноҳларини пул ва ер эвазига кечириб юборганлар. Ким руҳонийларга ёмон муносабатда бўлса ёхуд уларни ҳақорат қилса, уни килисога²³ киришдан маҳрум этиб: «Ўлуғларнинг бизга берган ҳуқуқига биноан, уни килиссодан маҳрум этдик. Бундан кейин шаҳар, қишлоқ, дала ва ҳар бир хона-

донда уни лаънатлашсин, бирон-бир насроний у билан сўзлашмасин, бирга овқатланмасин ва бирон бир руҳоний унинг ҳақиқа дуо қилмасин»,— дер эдилар.

Фақат бугина эмас, улар ҳукумат ишларига ҳам аралашар, ўша даврнинг қирол ва императорлари ўзларини килисонинг муҳиблари деб биллшарди. Бирон бир амир ёки подшоҳ руҳонийларнинг гапларини икки қила олмаган. Агар уларнинг розилигисиз бирон бир иш қилса, ўша заҳоти уни килисодан маҳрум қилишган. Бироқ, шуниси аниқки, бундай ваҳшийлик, имонсизлик ғайринисоний қонуи ва ҳаракат узоқ давом этиши мумкин эмас эди, албатта. Бир кун келиб, Аллоҳнинг газаби ва аҳолининг ғайрат-ҳиммати билан бундай тузумнинг томири қирқилиши муқаррар эди.

Мазкур пўпларнинг юритган ишлари, ҳаракатлари ҳам узоққа чўзилмаган. Унинг аср (исовий мингилчи йил) бошида Оврупанинг айрим пуқталарида протестантлар²⁴ мазҳабига мансуб махсус гуруҳлар майдонга чиққан. Улар 12-асрга келиб, кенг миқёсда тарқалган ва жойларда ўзларининг гуруҳларини тузишиб, ўз уламоларига қарши кураш бошлаганлар. Протестантлар Инжилни оддий халқ тилига таржима қилганлар, авом халқни илмга даъват этганлар. Улар Инжилга қаршу ҳар хил гап ва ишни қоралаганлар. Айтар эканларки, агар бизнинг уламомиз Ҳазрат Масиҳнинг ноиблари бўлишсалар, нега мунчалик мол-мулк тўплаганлар? Ҳақиқий уламолар ва Ҳазрати Масиҳнинг ноиблари пулга бунчалар ўч бўлмасликлари, бир қултум сув ва бир бурда нонга қаноат қилишлари лозим эди. Наҳотки, бизни таркидунёчиликка даъват қилган кимсалар назру ниёзимиз ва тавбаларимиз эвазига мол-мулкимизга эгаллик қилсалар! Биз ҳам худонинг бандаларимиз. Агар биз бирон бир гуноҳга йўл қўйсак, Худованддан истигфор ва мағфират қилишини сўраймиз. Нега эмди гуноҳни Аллоҳ даргоҳида содир қилиб, пўп олдида тавба қиламиз-у, тавбамизнинг қабул қилиниши эвазига уларга пул ҳам берамиз?

Протестантлар жамоаси жуда қисқа вақт ичида катта зафарларга эришиб, ўз ташаббусларининг самарасини кўра бошлаганлар. Оврупанинг айрим ўринларида қаршу мазҳаб устидан ғолиб келганлар. Бу жамоа музаффарлигининг бош омили — улар ўзларининг инят ва мақсадларини халққа жуда содда, аниқ тил билан тушунтирганлар. Агар зарурат туғилмаса, пўплар билан мунозарага тушмас эдилар. Бироқ ҳамма жойда

ва ҳар бир бобда уларнинг хато ва камчиликларини кўрсатиб берган эдилар.

Ушбу эътирозлар жамоасига яна бир иш жуда қўл келган. У ҳам бўлса салиб юриши эди. Бу уруш дастлаб 1095 йилда бошланиб, 1492 йилга қадар қайта ва қайта қўзғалаверган. Оврупа ушбу уруш ҳаракатларини ислом оламига қаршу қаратдики, мақсади Қуддуси шарифни ишғол этиш бўлган. Оврупа аҳли бу ерда мусулмонлар билан яхши муносабат ўрнатиб, жуда кўб моддий ва маънавий фойда кўрганлар. Масалан, Фарангистон дорилфунунининг Шарл Санжюс исмли муаллими қўйидагиларни эътироф қилган: «Ўн биринчи асрда Оврупа ва ислом олами бутунлай бир-бирларига қаршу эдилар. Оврупа шаҳарлари кичик ва оддий, қишлоқлари вафрона кулбалардан иборат бўлган. Йўлда ўлдиришларидан қўрқуб, ҳеч ким ўз уйидаи ўн фарсаҳдан йироққа боролмас эди. Ислом олами эса Бағдод, Шом, Миср, Андалус сингари бутунлай обод ва кўркем шаҳарлар, мрамар билан безатилган саройлар, мукамал корхоналар, мадраса ва мактаблар, зийнатли ва озода бозорларга эга бўлган. Далаларининг ҳар қадамдаги гўшалару хирмон-хирмон хосилни кўрганнинг кўзи қувонар эди. Испания билан Туркистон ўртасида савдо карвонлари бемалол бориб келарди. Овруपालилар мусулмонлар тараққийсини холис ният билан қабул қилиб, касб ва илм ўрганиш ниятида ислом шаҳарларида таҳсил кўрганлар. Оврупа мусулмонлар билан алоқа ва муносабат ўрнатиш орқали тараққий қилган. Овруपालиларнинг ислом оламидан қабул қилган ишлари тубандагилар:

Зирот: қўк буғдой, тут дарахти, гуруч, ҳурмо, лемв, пўртаҳол, нахта, қаҳва ва найшакар²⁵.

Санот: шойи газламалар, зар тўқиш, шиша, ойна ва қоғоз.

Илм-фан: ал-жабр ва ал-муқобала²⁶, ҳандаса, чизмачилик, кимё, ҳисоб ва ҳоказо. Ислом аҳли Юнон, Эрон, Хинд, Чиннинг илму фандаги ихтироларини тўплаб ва ўзларидан кўбгина нарсалар қўшиб, охир-оқибат буларнинг барини овруपालиларга топшурдилар».

Бу улуғ бир фаранг муаллимининг ислом оламининг тараққийси хусусида билдирган иқроридир. Эмди диққат билан назар солсак, дарҳақиқат, овруपालилар ўзларининг юксалиш омилларини ислом аҳлидан олганликларини кўрамиз. Бугун эса, ё раб, қўлдан кетган маданиятимизни тиклашга ҳаракат қилган заҳотимиз

уламоларимиз «кофир бўлдинг» деб бизни йўқ қилиш пайига тушганлар.

Эмди мақсадимизга қайтсак: аввал таъкидлаганимизча, салиб урушлари протестантлар жамоасининг ҳаракатларига ёрдам бериб, аҳолининг асосий қисмини улар билан ҳамфикр қилди. Оврупалилар ислом оламидаги ҳайратга солувчи ютуқларни кўрганларидан сўнг, уларнинг мафтун бўлиб, протестантлар таклифи ва далолатлари билан Бағдод, Миср, Андалус мадрасаларига бориб, мусулмон мударрисларидан турлук илмлар бўйича таҳсил ола бошладилар, пўнларнинг бу йўлга монев бўлишларига эътибор қилмадилар. Пўнлар Оврупа аҳолининг мусулмон шаҳарларига бориб таҳсил олишларини ҳам протестантларга қўшулганликларини кўриб бу ишнинг олдини олиш учун шошилди чора-тадбирлар кўра бошладилар. Ҳар ким эътироз қилса, ёхуд пўнларнинг кароматиға мункир келтирса²⁷ ёхуд мусулмон шаҳарларига бориб таҳсил кўрса, ҳатто адашувчилик билан жума кунлари янги кийим кийса, уни ўша заҳоти динсизликда айбладилар, урдилар, ўлдирдилар, оловда куйдирдилар. Иш шу билан тугайдикки, ўзлари буткул мағлуб бўлиб, ишон-ихтиёрларини протестантларга топширдилар.

Уйга кириб келган иккала меҳмон ҳам менинг сўзларимни маъқуллар эдилар. Бир соатча турли мавзуларда суҳбат қурдик. Кейин меҳмонлар кетишга рухсат сўрадилар. Уларни кузатиб, кечанинг қолган қисмини уйқуда ўткардик.

Эртаси куни дўстим мени сарбозларни кўришга олиб борди. Бухоро сарбозларининг аҳволи ажиб: тараққий этган давлатларла сарбозлик муддати уч-тўрт йил бўлса-да, Бухоро сарбозлари учун бу хизмат муқаддас бўлмай, балки қилган жиноятлари учун бериладиган жазодир. Бухоро сарбозлари ўз кунларини хорлик, манфурлик ва бечораҳоллик билан ўтқарадилар. Уларнинг сарбозлик муддати бир умрликдир. Уғри ва қотилларни бу шаҳарда қамоқ ва сургунга жўнатиш, қатл қилиш ўрнига, сарбозликка юбориб, бир умр ойнага йиғирма танга маош билан ушлаб турадилар. Киши сарбозлик хизматига киришгач, яна ҳам кўброқ ўғирлик қилади. Бунинг бонси иккита. Биринчиси, у сарбозликка олинишидан аввал, ойнанинг биринчи ярмида ҳаммоллик қилиб, ўртача ҳар куни беш тангадан, яъни юз эллик тангани қўлга киритиб, ойнанинг қолган ярмини фароғат билан ўтказар эди. Сарбоз бўлгач эса, ойнага

йигирма танга олади ва бошқа иш қилмайди. Иккинчиси, у аввал ўғирлик қилмас, чунки сарбозлардан қўрқар эди. Энди у сарбоз бўлгач, унинг учун ўғирликдан устун ва манфаатли касб йўқдир.

Юқорида кўрсатилгандан бошқа, сарбозликка қабул қилишнинг яна бир томони бор, унинг тафсили биринчидан ҳам баттарроқдир. Бирор саркарда ёки юзбоши бирор кишидан пул ундириш ниятида бўлса, уни ушлаб: «Сен эски сарбоз эдинг, вақтида жанобларнинг хизматидан қочгансан, эмди қўлимга тушдинг, сени сарбозлар қаторига қўшаман»,— дейди. У бечора: «Мен умримда сарбоз бўлмаганман, милтиқ отишни ҳам билмайман»,— дейди. Юзбоши бўлса: «Сенинг милтиқ отишни билмаслигинг. ҳеч нарсани ҳал қилмайди, бошқа сарбозлар ҳам милтиқ отишни билмайди»,— деб эътироз қилади. Бечоранинг фиғони кўкка чиқиб: «Тухмат қилманг, ахир сиз ҳатто исмимни ҳам билмайсиз-ку, собиқ сарбоз эканимни қаердан биласиз?»— деб зорланади. Ниҳоят, иложсиз қолиб, бечора ё сарбозликни қабул қилади ёки уч минг тангани юзбоши жанобларига таслим қилиб, ўз ёқасини унинг мустаҳкам қўлидан қутқаради.

Сарбозлар томошасини кузатиб, бозору расталарни кўришга тутиндик. Пешини намозидан кейин дўстим айтди:

— Бугун Бухоро мударрисларидан бири бизнинг уйимизга келмоқчи эди, тезроқ қайтишимиз лозим.

Яна бир оз айланиб уйга қайтдик. Намози асрга қадар мударрисни кутиб ўтирдик. Аср намозидан кейин мударрис жаноблари буюк дабдаба билан кириб келдилар. Дўстим у кишини эшик олдида кутиб олиб, уйга олиб кирди, тўрға ўтқазди. Мударрис ўтиргач, фотиҳа қилади. Дўстим меҳмоннавозлик билан «хуш келибсиз», деди, ҳол-аҳвол сўради. Мударрис жавоб бериб, сўнгра менга қараб сўрадилар:

— Бу киши қаердан?

Дўстим жавоб берди:

— Бу киши Ҳиндустон мусулмонларидан бўлиб, юртимизга саёҳатга келганлар. Уйимизда меҳмонлар.

Мударрис «кўб яхши», деб жавоб берди. Бу сафар менга мурожаат қилиб сўради:

Мударрис: Сиз Ҳиндустоннинг қаеридан?

Мен: Деҳлидан.

Мударрис: Деҳлида илм таҳсили қай даражада?

Мен: Яхши. Деҳли аҳлининг таҳсили, илмга рағбатни баланд.

Мударрис: Бухородагндай яхши мударрислар бор-ми?

Мен: Камина Бухоро мударрислари билан ошно эмасман, уларнинг ҳолларидан беҳабарман, бироқ Деҳлида илмли мударрислар талайгина.

Мударрис: Бухорода ҳам кўбгина забардаст ула-молар бор.

Мен: Албатта, Бухоро донишманд олимларга эга бўлиши керак. Чунки ҳамма мусулмонлар бу шаҳарни илм маркази деб биладилар.

Мударрис: Сиз ҳам илм таҳсил қилганмисиз?

Мен: Сарфу наҳви²⁸ бир оз ўқуган эдим.

Мударрис: Қай даражада ўқуғансиз?

Мен: Араб тилида сўзлашишга имкон берарлиқ даражада.

Мударрис: Ҳозир арабча гаплаша оласизми?

Мен: Эҳтиёжга қараб.

Шу вақт дўстим дастурхон ёзди. Мударрис мени нитихон қилмоқ учун атайлаб арабча гапирди:

— Кул!²⁹

Мен бир бурда нон олиб едим. Мударрис кулди:

— Сиз арабча гаплаша оламан, деб айтган эдингиз.

Мен: Ҳа, биламан.

Мударрис: Ундай бўлса, мен арабча сўзлаганимда нега жим турдингиз?

Мен: Жаноблари «егин!» дедилар. Мен шундай қилдим. Сўзлашга зарурат бўлмади.

Мударрис: Ҳо-ҳо-ҳо! Инсоннинг энг номаъқул одатларидан бири шу! Одам сафарга чиқиб, якки-уч шаҳарни кўра бошлагач, шунчалар ёлгон сўзлайдиган бўладик, кулгинг қистайди... Домулло! Араб тилида сўзлаш осон иш эмас. Биз йнгирма йилдан бери кўкрагимизни захга бериб ўрганамиз. Шунга қарамасдан умр бўйи араб тилида сўзлаёлмасдан бу дунёни тарк этамиз. Жаноблари озгина сарфу наҳви таҳсил қилиб, «араб тилида сўзлаша оламан» деб юрибсиз-а?!

Мен: Мударрис жаноблари! Агар сиз минг йил кўкрагингизни захга бериб, араб тилини ўргана олмасангиз ҳам ҳеч айби йўқ. Аммо мен уч-тўрт йил ичида араб тилини сиздан яхшироқ ўргандим.

Мударрис: Ёлгон айтасиз!

Мен: Агар меним айтганларимга ишонмас экансиз, араб тилида гапиришаман: «Қайфа аҳвали саййидини? Лиллаҳи макруната би камамил-афийята ва тамамис-саламата, сайиди кунту атвақу...»³⁰

Мударрис: Тўхтанг, тўхтанг!

Мен: Лам таъмируна би-т-тафаккуф?³¹

Мударрис: Билдик, арабчани билар экансиз... Бундан кейин сиздан арабчани сўраганинг падарига минг налат. Бу қанчалар уят-е?! Биз ҳам дарс ўқуғанмиз, биз ҳам араб тилини биламиз... Бир оз тўхтанг дейман, яна арабча сўзлай берасиз...

Мен: Нима истайсиз?

Мударрис: Ўша арабча калимаингизни яна бир бор қайтаринг.

Мен: Қайфа аҳвали саййидина? Лиллаҳи макруната би камамил-афийата ва тамамис-саламата...

Мударрис: Тўхтанг, тўхтанг!

Мен: Яна нима бўлди?

Мударрис: Бунчалик кўб араб сўзларини бирданига ўзлаштириш анча мушкул иш. Оз-оздан айтсангиз, ўрганиб улгурар эдим.

Мен: Жуда яхши, ўрганинг.

Мударрис сўзларимни қуйидагича мутолаа этди: «Қайфа аҳвали саййидина». «Аҳвали саййидина»—музоф ва музофинлайх³² ва эга, «қайфа»—аввал келган кесим, маъниси — «сайидимизнинг аҳволи қандай?»

«Лиллаҳи макруната би камамил-афийата ва тамамис-саламата»—«ал-афийата ва ас-саламата» даги алиф-лом нима? Алиф-лом тўрт хилдир: жинс, истиғроқ, ташқи аҳд ва зеҳи аҳди. Бу алиф-лом ташқи аҳд ва зеҳи аҳди эмас, истиғроқ ҳам эмас, агар истиғроқ бўлса эди. «тамом» я «камол» сўзларининг ортиқчаллиги аниқ бўлар эди. Шундай экан, бу алиф-ломлар жинс бўлса керак.

Домулла шу ерга етгач, менга қараб деди:

— Эмди давомини айтинг.

Мен бошладим: Сайиди кунту атвақу... минсаза заман ал-шарқ маҳзарат ул-жинаҳ...³³

Мударрис: Тўхтанг, тўхтанг!

Мен: Сиз тўхтаб туринг, мен сўзумни тугатай: ...маҳзаратул-жинаҳ йакумул маъван илай фи муҳимат³⁴. Эмди ўрганинг.

Мударрис: Сайиди кунту атвақу... бу «атвақу»нинг маънисини нима? Феълми ёки отми?

Шу орада мударрис уй эгасига қараб:

— Биродар, «Ғиёс ул-луғот»³⁵ китобингиз борми?— деди.

Дўстим: Бор эди, бироқ тунов кунни қўшнимиз олиб кетиб, ҳали қайтарганча йўқ.

Мударрис: Агар малол келмаса, ўшани олиб чиқсангиз.

Мен: Мударрис жаноблари, нима истайсиз? Биз ҳар кеча бир олам суҳбат қилар эдик, сиз жаноблари билан бир иш қилмасдан, бизни ҳам, ўзингизни ҳам саргардон қилдингиз.

Мударрис: Нега саргардон қилар эканман? Сизнинг айтганларингизни мутолаа қиляпман, суҳбат қиляпмиз.

Мен: Бунақа мутолаанинг уруғи қурсин, бундай суҳбатга минг лаънат! Мен сизга йигирмата араб сўзини айтдим, сиз эса унинг мутолаасига икки соат вақт сарфладингиз. Устига устак, бу бечорага қўшнисининг уйдан «Ғиёс ул-лугот» китобини олиб келишни буюрасиз ва шу йўл билан «атвақу»³⁶нинг маъносини билишни истайсиз. Бўлди, бунақа суҳбатнинг баҳридан кечдик. Агар истасангиз, форсча гаплашайлик. Худо ҳаққи бизни кўб овора қилманг!

Мударрис: Яхши, эмди форсча гаплашамиз: Бухоро мадрасаларини кўрдингизми?

Мен: Ҳа, кўрдим. Бухорода кўб улуғ мадрасалар бор экан, бироқ ундан не нафки, уламо турли ношаръий йўллар билан уларни истифода қилса?!

Мударрис: Қандай қилиб?

Мен: Сизнинг ота-боболарингиз бу мадрасаларни бечора муллабаччалар учун қуриб, вақф қилиб кетган бўлсалар, бироқ бугун бойлик учун ўз иймонидан кетган кимсалар, мадраса ҳужраларини даромад манбаига айлантириб, уларнинг вақфларини жиғилдонга урмоқдалар. Бу ҳужраларнинг асл эгалари бўлмиш мискин толиби илмлар эса мачитларнинг бурчак-бурчакларида ғужапак бўлуб ётиб, қотган нон ва совуқ сув билан кун ўткармоқдалар. Бухоро уламосининг бу ишлари худодан кўрқнишдан фарсаҳ-фарсаҳларча йироқдир.

Мударрис: Уҳу, бу дард сизга ҳам юққан экан-да.

Бу жуда бўлмағур гап. Ҳалигача бу ишларни ҳеч ким билган эмас. Тўғриси айтканда, муллабаччалар дарс ўқушларини билсинлар, ҳужраю вақфлар билан нима ишлари бор?

Мен: Инсофингизга балли! Бечора муллабаччалар хор-зор бўлиб, совуқ сув ва қоқ нон билан мачит бурчакларида кун кечирсинлар-у, сизлар эса уларнинг ҳужраларида ўтуриб, бечораларнинг вақф пуллари ҳисобидан палов ва кабоб тановул қилсангизлар ва ушбу ҳолни сизга англаган кишига «муллабачча дарс ўқуши-

ни билсин, хужраю вақфлар билан нима иши бор?» деб айтсангиз.

Мударрис: Бу сўзингиздан мақсад нима?

Мен: Мақсадим шуки, хужралар муллабаччаларнинг молидирлар, сиз уларни олди-сотдиси билан машғул бўлишингиз шариятдан эмас.

Мударрис: Э... сиз бизни унчалар аҳмоқ деб ўйламанг, хужраларнинг олди-сотдиси ношаръий эканини биз ҳам биламиз.

Мен: Шундай экан, нега уларни ўз мулкингизга айлантирасиз? Нега бу хужраларни бошқа одамларга сотиб, муллабаччалар учун тегишли вақф пулини уларга бермайсиз?

Мударрис: Биз ҳеч вақт хужраларни олиб-сотган эмасмиз.

Мен: Вожаб, унда ўн минг, йигирма минг, қирқ минг баҳода сотилаётган бу хужралар кимнинг отасидан қолган мерос экан?

Мударрис: Биз хужраларни сотмаймиз, унинг шотиси ва тоғора³⁷сини сотамиз, холос.

Мен: Мардлигу шижоатингизга, топқирлигингизга балли! Бу иддаонгиз шарият олдида ҳечдир. Сиз «шоти ва тоғорани сотамиз», деб айтасиз, тўғри, қозихона васиқалариға шундай ёзасиз. Аслида эса хужрани сотасиз. Васиқада шаръий ёзиладиган сўзлар эса ёлгонлигича қолаверади. Бунга бир неча сабаб бор: биринчиси, дунёнинг қай бурчига борманг, шоти билан тоғоранинг нархи йигирма тангадан ошмайди. Кейин васиқа қилишдан олдин хужрани бориб кўрасиз, маъқул келса васиқа қиласиз. Иккинчиси, уйингизга бориб, «мен бугун бир шоти ва тоғорани сотдим», демайсиз, балки «бир хужрани сотдим», дейсиз. Буларнинг ҳар бири шундан далолатки, сиз ҳақиқатан вақфга тегишли хужрани олиб-сотасиз. Ҳийлайи шаръийни қўллаб, «васиқан шаръий» дейишингизнинг бир пуллик қиймати йўқ. Чунки ислом шарияти ниятни асл деб билади, турли сафсата ва найранглари кўтармайди.

Мударрис: Ҳийлаи шаръий ишлатиббиз-да!

Мен: Тўғри, сизнинг бу ишингиз хийла ва фирибгарлик, лекин мутлақо шаръий эмас.

Мударрис: Ҳийла ҳам шаръийдир.

Мен: Жим туринг, шариятимиз бундай пайтларда хийлаи қабул этмайди, балки кишининг ниятини асл эътибори билан қабул қилади. Мен сизга ўхшаб, томдан тараша тушгандай гапурмайман. Эмди Қуръон, эмди

Ҳадис сўзлари: Настаъизу биллаҳ: «Ва ин тубду маъфи анфуси кум ва туҳфуҳу йуҳасибукум биҳиллаҳ», яъни «Сизлар ўз мақсадингизни хоҳ изҳор қилинг, хоҳ пинҳон тутинг, Аллоҳ таоло сизнинг бу мақсадингизга қараб, ҳисоб-китоб қилажак. «Вала йу ахизикум уллаҳу бил-лағви фи айманакум валаким йу ахизукум бима касабат кулубу-кум», яъни «Ўзича муоҳаза³⁸ қилмайди. Сизларни сизнинг тилингиздаги сўзлар туфайли муоҳаза қилади, Худованд сизларни ниятингизга ва қасдингизга кўра муоҳаза қилади». Ҳадиси шарифда, «Ин-намал-аъмалу бин-ниййат»ни³⁹ ҳам шоят эшитгандирсиз?! Бу Ҳадиснинг маъниси шуки, ниятсиз амалнинг ҳаргиз эътибори йўқ. Шундай қилиб, ушбу ояти карима ва Ҳадиси шариф сизнинг муддаоингизнинг ботил эканини бизга англатди. Лекин сиз Бухоро уламози ислом шариятига эътибор қилмайсиз. Сизнинг бу сўзларингиз ботил эканига бошқа ақлий далилим ҳам бор. Айтасизки, «биз ҳужрани сотмаймиз, балки шоти ва тоғорани сотамиз» деб. Шундай экан, мен сизларга арз қилайки, биз ҳам сиз билан ишимиз йўқ, (шоти ва тоғорани) олиб-сотаверинг, лекин фақир ва мискин муллабаччаларнинг ҳалол ва шаръий мулки бўлган ҳужра ва вақфларни қолдирсангиз ҳамда шоти ва тоғораларингизни олиб, бу ҳужралардан кетсангиз.

Мударрис: Офарин! Билмадикки, жаноблари дунёнинг қайси бурчидан келиб Бухоро уламоларига насиҳат қилиш ниятида эканлар... Иншооллоҳ, муборақ ният! Бироқ меним ҳам 'сизга бир насиҳатим бор: Сиз бу бефойда масалаларга аралашиб, овора бўлмангиз. Бухоро уламози ўз 'ишини сиздан кўра яхшироқ биладилар. Уйқу вақти ҳам ўтиб кетди. Меним фонушимни берсангиз, кетсам.

Уй эгаси фонусни келтириб берди ва мударрис «Аллоҳга амонат», деб чиқиб кетди. Биз ҳам ухлашга ётдик.

Эрталаб барвақт уйғондим. Бугун моҳи рамазон арафаси эди. Одамлар жуда катта шодлик ва тантана билан ўз дўконларини безатмоқда эдилар. Ҳамма рамазон учун тайёргарлик кўрарди. Биров қайси масжидда хатми Қуръон қилсам, деб ўйласа, яна биров қайси масжиднинг хатмига иқтидо⁴⁰ қилсам экан, деб ўйларди. Шаҳарнинг раста ва бозорлари ажиб бир манзара касб этмиш. Одамлар бу ой ибодат оини эканидан жуда масрур эдилар. Кеч кириши олдидан амир аркининг тепасида ногора чалиниб, халқни ра-

мазон киришидан хабардор қилди. Халқ рамазонни катта байрам деб билади. Тушгача дўкон ва расталар очилмайди. Тушдан сўнг дўкондорлар то намози асрга қадар ўтирадилар. Кейин қўлларига обдаста олиб, ҳавзи Девонбегига бориб намоз ўқийдилар-да, сўнгра ифторлик учун ўз уйларига қайтадилар. Ифтордан кейин яна дўконларига келиб, ярим кечага қадар ўтирадилар. Кечаси ҳамма ёқ чароғон бўлади. Кишилар тўп-тўп бўлишиб, сайр қиладирлар. Ҳамма ерда масрурлик ҳукм суради. Бироқ шулар қаторида кишининг нафратини қўзғатувчи ишлар ҳам содир бўлиб туради. Бу бемазагарчиликларнинг энг каттаси бесоқолбозликдир. Кундузлари ҳавзи Девонбеги атрофида, растаю бозорларда муллабаччалар бир бесоқол болани ўртага олиб шўришу¹ гавголар кўтаришиб, оламга гулгула соладирлар. Айрим пайтлари бесоқол боласи бўлмаган бир гуруҳ муллабаччалар улар билан юзмаюз келишиб, оч бўрилардек уларнинг «қўй»ларига ўзларини урадилар. Жуда қўб уруш ва талашлардан сўнг қайси томон устун келса, бесоқолни ўзиники қилиб олиб кетади. Энг ажабланарлиси шундаки, Бухоро уламолари ўзларининг шогирдларини бу ғайри шаръий, ифлос йўлдан қайтармас эдилар, билъакс ўзлари ҳам бевосита шу иш билан шуғулланар эдилар. Шунини айтиш мумкинки, бугун Бухоронинг ҳар бир мудариси ва муфтийси ўзининг чиройли бир шогирди билан ишқибозлик қилади ва уларнинг айрим уруғлари Худонинг бандаларидан ҳеч бир уялмай ўзларининг уйларида бесоқол асрашади.

Рамазон ойини ўтқариб, ҳайитнинг иккинчи кунда касалланиб, ётиб қолдим. Бутун вужудимни иситма қақшата бошлади. Дўстимга айтдим:

— Менга бир табиб чақириб берсангиз.

Дўстим илтимосимни бажарди. Табиб томиримни ушлаб, деди:

— Бир шишани олиб менинг дўконимга боришин, бир оз мушк шарбати, косоң арағи ва райҳон уруғидан юбораман. Кунинга икки мартадан ичсангиз, иншооллоҳ, тўзалиб кетасиз.

Мен: Тўғри, қўрқмайман, фақат нимадан бемор бўлганимни билишни истар эдим.

Табиб: Терлаб келиб тўнингизни ечгансиз, сизни совуқ олган.

Ҳакимнинг бу гапидан ҳайратга тушиб, айтдим:

— Биродар, биринчидан, мени совуқ олгани йўқ,

иккинчидан, совуқ олганнинг давоси мушк шарбатн ва райҳон уруги эмас, учинчидан, сиз айтган бу дорулар икки юз йил муқаддам ишлатилган. У даврдан ҳозиргача табобат илми анча тараққий этган. Донишманд табиблар янги ва фойдали дорулар ихтиро этканлар. Сиз бўлсангиз ҳали ҳам беда мушкнинг шарбати ва райҳон уруги деб юрибсиз.

Менинг сўзларимдан табибнинг жаҳли чиқиб кетди:

— Сиз табобатдан беҳабар бўлсангиз, касалингиз шамоллашдан эмаслигини қаердан билурсиз? Мушк шарбатини икки юз йил аввал касалларга берилишию ҳозир янги дору дармонлар кашф этилганини-чи? Булар девона ҳам гапурмайдиган сўзлардир.

Мен: Тўғри, менинг айтганларим эмас, балки сизнинг гапингиз девонага хос. Сиз табобат илмининг буюк тараққийсига мункир бўлмоқдасиз. Бундан нима фойда? Бугун фақатгина тиббиёт илми эмас, балки оламнинг барча ишлари ҳам юксалиш томон йўл тутган ва бундан кейин ҳам тараққий қилиши шубҳасиздир.

Табиб: Сўзларингизни эшутиб, кулгим қистаяпти. Тиб илми қаерда юксалган? Нега мен бундан беҳабарман?

Мен: Сиз жуда кўб нарсадан беҳабарсиз.

Табиб: Ахир, сиз айтаётган «табобат тараққийси» жаҳоннинг қайси бурчида содир бўлган?

Мен: Таажжубланманг, инсоният тараққиётга қодирдир ва юксалиши муқаррар. Юз йил аввал мамлакатингизнинг қаерида темир йўл, телеграф симлари бор эди? Улуғвор мисолларни-ку, қўя қолайлик. Юз йил аввал мана шу гугуртни қайси бир бухорий кўрган эди? Бундан аввал сизнинг чолворингиз карбосдан, кўйлагингиз қалами матодан эди. Бугун нафис доклар ва турлича рангин парчаларга етибмиз. Буларнинг барчаси мен даъво қилаётган тараққийнинг намунасидир. Шулар қаторида тиб илми ҳам юксалиб, тобора баланд поғоналарга кўтарила борди... «Тиб илмининг тараққийси қайда?» деб сўрайсиз. У ҳамма ерда ва ҳар ким томонидан қабул қилинган, бироқ сиз кўрмайсиз, чунки кўриш ниятида эмассиз. Бу тараққиёт ҳатто Бухорода ҳам бор. Ана у мавжуд дўхтурхона табобат тараққийсига намунадир.

Табиб менинг сўзларимдан ҳайратда қолиб, сукутга толди. Сўрадим:

— Жаноблари, табобат илмидан қаерда тахсил олганлар?

Табиб: Бухоронинг ўзида.

Мен: Қайси табибдан дарс олгансиз?

Табиб: Ҳеч кимдан дарс олганим йўқ, ўзум бўш вақтларимда тиб китобларини мутолаа қилиб, табиб бўлганман.

Мен: Биродар, мени кечиринг-у, сиз касалимни тузата олмайсиз.

Табиб чиқиб кетгач, уй эгасига айтдим:

— Менга яхшироқ табиб топиб, чақириб келсангиз. Дўстим бу талабимни бажо келтирди. Иккинчи табиб, кибр-ҳаво билан келиб, томиримни кўрди. Дея:

— Сиз бир оз қўрқибсиз, мен икки-уч ҳубби муҳил⁴² юбораман, уни ичиб, кейин ўзингизни алас-алас қилдирсангиз, тузалиб кетасиз.

Қулгим қистади, буни сездирмай сўрадим:

— Ҳаким жаноблари менинг жуда ёмон бир одагим бор: табиб касалим нимаданлигини ва ўзининг дорулари қандай наф беришини исботламагунча, уларни истеъмол қилмайман. Сиздан илтимос, айтингчи, қўрққанганимни қаердан билдингиз?

Табиб: Иссиғингиз бор.

Мен: Ҳубби муҳилнинг қўрққанларни даволашдаги ўрни нимада?

Табиб: У киши ҳароратини, туширади.

Мен: Яхши, касалимни ҳам белгиладингиз, дорусини ҳам тайин қилдингиз. Лекин каминанинг феъл-ҳуйи жуда ёмон, табибнинг қайси мадрасада ўқуғани ва қайси устоздан таълим олганини билмагунча, унинг дорусини ичолмайман.

Табиб: Ҳо-ҳо-ҳо... Ҳотиржам бўлинг, камини Бухоронинг бош табибиман. Ҳазрати Амир ва дорушифо мадрасасининг табобати ҳам менинг қўлимдадир. Ҳар йили мпллатнинг 12 минг тангани оламап.

Мен: Ажабо! Бу 12 минг тангани қаердан оласиз?

Табиб: Дорушифо мадрасасидан.

Мен: Сиз жаноблари, тиб илмини қаерда тахсил қилгансиз?

Табиб: Бухоронинг ўзида.

Мен: Қайси мадрасасида?

Табиб: Бухоро тиб мадрасасига эга эмас.

Мен: Қайси табибдан таълим олгансиз.

Табиб: Мен тиб илмини ҳеч кимдан ўрганмаганман.

Мен: Унда қандай қилиб табиб бўлдингиз?

Табиб: Раҳматли отамиз жуда катта табиб эдилар, у кишининг китоблари менга мерос қолганди. Шуларни кўб ўқиб амирнинг табиби бўлдим.

Мен: Одам фақат тиббий китобларни ўқиш билан ҳам табиб бўла оладими?

Табиб: Албатта, тиб китобларини узлуксиз мутолаа қилса, бу осондир.

Мен: Йўқ, хато қиласиз, мактаб ўқумасдан туриб табиб бўлиш мумкин эмас. Тараққий этган мамлакатларда ўн йил умумий таълим олингандан сўнг, тиббий мактабга кириб беш йил ўқийдилар, шундан кейингина табиб бўладилар. Сиз бўлсангиз, бўш вақтимда отамдан қолган китобларни ўқудим, дейсиз. Сизнинг бу айтганингиз билан табиб бўлиш асло мумкин эмас. Бу масалани бир мисол билан равшан араз қилсам. Масалан, мен сизга айтсамки, фалон катта йўлга бориб, у йўлдан бошқа бир йўлга ўтиб, бир неча қадам илгарироққа юринг. У ерда қадди баланд, кенг жуссали, буғдойранг бир одам ўтирур. Унинг исми Зайддир. Уни олиб келинг. Сиз аввало минг тараддуд ва иштибоҳ билан йўлни йўқотмай, мен айтган ўша ерга борасиз. Мен айтган ўша кишини кўрасиз. Лекин ёлғиз кўролмайсизки, уни олдимга олиб келсангиз. Зеро унинг Зайд эканлигини билмайсиз. Бинобарин, унинг ўзидан «Сиз Зайдми?» деб сўрайсиз. Агар «Ҳа, мен Зайдман» деса, уни олиб келасиз ва агар «Йўқ, мен Зайд эмасман» деса олдинроқ ўтиб, Зайдни қидирасиз ва, эҳтимол, Зайдни топгунга қадар бошқа бир неча жойда ҳам шу тарзда иштибоҳ қиласиз. Эмди табобат фани ҳам шу қабилдадир. Тиб китоби сизга айтадики, фалон жойда бир одам фалон шаклда касал бўлган. У касалликнинг номи фалондир. Унинг иложи фалон. Лекин ҳеч ким бу қадар билишига қарамасдан, табиб бўлмайди. Аммо тиб мактабининг таҳсили бу тариқа эмас. У ерда устод сизга бир кун ушбу масъалани ўқитади ва бошқа кунни тажриба қилдиради, яъни ушбу касалликни сизга кўрсатиб айтадики, кеча китобда ўқуғанингиз ўша дард будир. Дориси—бу ва дорунинг ичилиш тариқи—бу. Сиз ҳам уларни ўз кўзингиз билан кўрасиз ва бошқа бир жойда иштибоҳга тушмайсиз. Табиб бу гапларини эшитиб, деди:

-- Жуда яхши, мен сиз айткан табиблардан эмасман!

Мен: Мен ҳам сиз айтган беморлардан эмасман!

Табиб паришон ҳолда чиқиб кетди. Ғамгин тортиб, уй эгасига айтдим:

— Менга ўрис дўхтурни чақирсангиз.

Дўстим истагимни бажо келтирди.

Бу дўхтур жуда билимдон киши экан, тезда касалимни аниқлади ва яхши дорулар берди. «Икки кундан кейин хабар оламан»,— деб чиқиб кетди. Буюрган дорусини олиб келдилар, ичдим, икки кун ичнда касалим тузалиб, қувватга кирдим, иштаҳам ҳам очилди, бироқ дўстим:

— Бугун дўхтур келмоқчи; бир оз сабр қилсангиз, агар рухсат берса, кейин тановул қиларсиз, — деб монълик кўрсатди.

Дўхтурнинг келишини кутдик. У келиб, аҳволимни кўриб хурсанд бўлди ва деди:

— Бутунлай тузалиб кетибсиз.

Мен: Алҳамдулиллаҳ, тузалдим. Бухоро табибларини кўриб жуда маъюсланган эдим. Чунки шундай катта бир шаҳарда биргина донишманд табибнинг бўлмаслиги катта бир бахтсизлик. Лекин сиз жанобларини кўриб, жуда мамнун бўлдим. Иншооллоҳ, жаноблари Бухоро аҳолисининг сиҳатини асраш бобида кўб хизмат қиларсиз.

Дўхтур: Тўғри, мени Бухоро аҳлига хизмат қилиш учун юборганлар, лекин бундан нима фойда? Бухорода жуда кўб кишилар борки, мен бир марта ўтган кўчадан ҳеч ҳам ўтмайдилар.

Мен: Ажабо, бунга сабаб нима?

Дўхтур: Сабаби маълум! Мен кофир, улар эса мусулмон. Кофир дўхтур мусулмон касалларни ўша заҳотнёқ «ўлдиради».

Мен: Ажабтовур эътиқодга эга эканлар. Бир томондан, табибсизлик, бошқа томондан, доно табибларга эътиқодсизлик. Ана шу икки нарса Бухорода бироқ бир кишининг соғ қолмаслиги учун етарли омилдир.

Дўхтур: Тўғри, бутун Бухоро мулкида ҳар йили бир марта касал бўлмайдиган одам жуда кам топилди.

Мен: Сиз ҳозир шу мулкнинг расмий дўхтурисиз, бу касалликни бартараф қилиш учун нега курашмайсиз?

Дўхтур: Сиз бизнинг мамлакатимиз ва Фарағноннинг айрим шаҳарларини албатта, кўргансиз. Оврупа ҳукуматлари ўз халқларининг соғлигини сақлаш учун пул сарфлайдилар. Кўчаларини бу шаҳар хона-

донларидан кўра покизароқ тутадилар, қўйни шаҳар ичида сўймайдилар, ўлукни шаҳар ичига кўммайдилар, ҳайвонот ахлатини йўл усти ва йўл ёқаларида қолдирмайдилар. Бизнинг шаҳарларимизда ҳам тиб мактаблари мавжуд бўлиб, ҳар йили гуруҳ-гуруҳ табибларни етиштириб, атрофга юборадилар. Мактабларимизда болаларга соғлиқни муҳофаза қилиш мавзусида дарс ўтилади, донишманд дўхтурлар ҳар кун бу мавзуда газетларда мақолалар ёзиб, саломатлик қондаларини элга тушунтирадилар. Шунинг учун Оврупа аҳолиси тиббиётнинг айрим қондаларини бир табиб даражасида биладилар.

Бироқ Туркистон халқлари мутлақо уларга қаршу иш тутмишлар. Буларнинг кўчаларини кўрдингизми? Ҳали ҳам қўйларни шаҳарда сўйиб, уларнинг ахлат ва чиқиндиларини йўл устига ташлайдирлар. Ўлуқларни шаҳар ичида кўмадирлар, айрим кўчаларда эса, фақат ҳайвон ахлатларигина эмас, балки одам нажаси ҳам кўбдир. Буларнинг ичадиган суви икки юз қалажой остидан ўтиб, ҳовузларга тушади. Мактабларда-ку бир навъи, ҳатто мадрасаларда ҳам соғлиқни сақлаш борасида бир калима сўз эшитмайсиз. Шунга қарамай, бу кишилар мен бир марта ўтган кўчадан ўтмайдирлар. Барча айтқанларимни шариятга қаршу деб талқин қиладирлар. Гапимга ким тарафдорлик билдирса, кофир деб эълон қиладирлар. Ҳатто бундан бир неча йил муқаддам амир менинг маслаҳатим билан кўчаларни супуришни амр эткан эди. Бухоро аҳли сиқилиб: «Бу кофир кўча супуришни расм қилиб, Бухородан хайр-баракани кўтаради»,— деб гап қилишди.

Мен: Хўб, фараз қилайлик, Бухоро аҳли сизнинг сўзларингизни қабул қилди, деб. Ушанда Бухорода касалликни олдини олиш учун қандай чора кўрар эдингиз?

Дўхтур: Албатта, Бухорода бу иш осон кечмас, аммо мақсадга эришиш учун бир оз ташаббус етарлидир. Бухоро дўхтурлар хизматида жуда муҳтож. Биринчидан, шаҳардан ташқари жойларда дўхтурлар йўқ. Қарши, Шаҳрисабз, Ҳисор, Қўлоб каби туманларда ҳатто дўхтур номини эшитмаган одамлар бор. Қайси томонга борманг, тажрибакор биби арбобдан бошқа бирор ҳаким ва фалончи аттордан бошқани кўра олмайсиз. Бухоронинг ичида ҳам шундай одамлар борки, безгак титроғини даволаш учун, касалнинг устига эшак тўқимини қўйиб, устига ўтириб, «иш-ш-ш»

дейдилар. Кейин бу ерда икки-уч дўхтур ҳам бухоролилардан эмаслар. Шунинг учун бухоролилар дўхтурга эга эмаслар, деб қатъий айтса бўлар*.

Авалан, Бухорода дўхтурлар сонини кўнайтириш лозим. Бу масъалани ҳал қилишнинг йўли шундаки, бухоролиларнинг ўзлари ўз дўхтурларини тарбиялаб ештиришлари лозим. Чунки бошқа мамлакатларнинг дўхтурлари донишманд ва қудратли бўлганларича, арзимас пул учун Бухорога келмайдилар. Агар кўб пул берсалар, келадирлар. Бироқ Бухоро ҳукумати бунчалик пул беришга рози бўлмайди. Шунинг учун ҳам бухоролиларнинг ўзларидан дўхтурлар тайёрлаш лозимдир. Яна бир масъала шундаки, Бухоро ҳукумати йирик мадрасалардан бирини тиббиёт мадрасасига айлантирсин ва бу даргоҳга доно дўхтурлардан бирини мударрис қилиб тайинласин. Петербург ва Фарангистоннинг йирик шаҳарларидан донишманд муаллимларни таклиф этсинлар. Бошқа жиҳатдан Бухоронинг ўткир зеҳли ёш йирикларини Оврупага юбориб, тиб илмини ўқутсинлар. Бухоронинг хазинаси ҳар йили бир печа илм толибларини Оврупага юбориб ўқитишга қодир эмас, дейишлари мумкин. Майли, Бухоро ҳукумати талабаларнинг ҳарж-масрафини⁴³ ўзидан бермасин. Бу ерда Дорушшифо номли мадраса бор бўлиб, унинг йиллик вақфи қирқ минг танга, бу олти минг сўм демакдир. Бир илм толибининг Петербургда ёки Оврупанинг бошқа шаҳарларида таҳсил олиши учун беш юз сўм старлидир. Агар Бухоро ҳукумати олти минг сўмлик вақф пулидан беш минг сўмини шу йўлда сарфласа, ўн толибни Петербургга юбориб, тиб илми бўйича таҳсил кўришига имкон яратади. Тўрт йилдан кейин бу толиблар Бухорога қайтадилар ва тиб мадрасасида оврупалилар ўрнида муаллим бўладилар. Кейин эса яна ўн толибни таҳсилга юборадилар. Шу тариқа Бухоро тиббий мадрасага эга бўлади, қанча табиб керак бўлса, шунча етказиб олади. Лекин бу гапларни эшитгучи қулоқ қани, эътибор билан қаровчи кўз қани?

Мен: Жуда яхши, сизнинг бу мулоҳазаларингиз мақбул, бироқ нега Бухоро халқига буни тушунтирмайсиз?

* Бу сайҳат дўхтур Собир Мирзо Хўрдуф жанобларининг Бухорога келишларидан аввал бўлиб ўткан ҳамда исми эйрқ этилган зот ёдга олишга лойиқ ва эътибор, ифтихорга сазовордир (Абдур-Рауф).

Дўхтур: Айтдим-ку, «бу гапларни эшитадиган қулоқ қани, эътибор билан қаровчи кўз қани?» деб.

Мен: Ахир, нега қабул қилишмайди?

Дўхтур: Айгишларича, бу шарнатга хилоф эмиш.

Мен: Унда Бухоро ҳукуматига айтинг.

Дўхтур: Шарнатга қаршу ишни қандай қилиб ҳукуматга тушунтираман?

Мен: Менимча, сиз англатган фикрларнинг бирортаси ҳам шарнатга хилоф эмас.

Менинг бу сўзларимдан ҳайратга қолган дўхтур: — Сиз мусулмонмисиз?

Мен: Алҳамдулиллоҳ, мусулмонман.

Дўхтур: Ишончим комилки, ҳозир бутун Бухорода менинг сўзларимни шаръий деб биладиган бирор бир киши топилмаса керак. Сиз нега бундай дейсиз?

Мен: Таажжубланманг, айтқанларингизнинг бирортаси ҳам шариятга қаршу эмас. Изоҳлаб берайми: биринчидан, сиз Оврупанинг кўча ва шаҳарлари покизаллигини махтаб, мусулмон шаҳарлари ва йўллардаги тартибсизликдан нолидингиз. Қаранг, Пайғамбаримиз саллаллоҳи алайҳи вассаллам шаҳар ва кўчаларнинг покизаллиги ҳақида нима деганлар: «Абну маса жидакум жамман вабну мадинакум мушаррафатан», яъни «масжидларингизни содда, безағу жим-жимасиз бино қилинглар, шаҳарларни эса шарафли ва зийнатли қилиб қуришлар, кўчаларни покиза ва тароватли тутинглар». «Таййибу сахатакум фаинна аптанассахати сахатул-йаҳуд», зеро: «Кўчаларнинг энг бадбўйи яҳудий кўчаларидир». «Иналлоҳа таййибун йухиббут-тоййиба, назийфун йухиббун-назафата, каримун йухиббул-карима, жавадун йухиббул жуьда, фаназзифу афний атакум», яъни «Худованд таййибдир⁴⁴, таййибни яхши кўради; назифдир⁴⁵, покизалликни севади; каримдир, карамни кенгликни ёқтиради; жавводдир⁴⁶, саҳиҳликни⁴⁷ хуш кўради. Шунинг учун уйингизнинг атрофини покиза тутинглар ва яҳудийлар каби бўлмашлар». Пайғамбаримиз булар билан қаноатланмай, биз мусулмонларнинг ҳар биримизни ҳам покиза бўлишга ундаганлар. Масалан, шундай буюрадилар: «Анназафату шатрул-ийман», яъни «Покизаллик иймоннинг бўлагидир». «Туҳаллилу фаиннаҳу назафатун тадбу илал-иймани, вал-ийману маъа соҳибихи фил-жаннатати», яъни «Ҳилал қилинглар⁴⁸, зеро ҳилалланмак покизалликдир ва покизаллик сизни иймонга даъват қилади ва иймон ўз соҳибини жаннатга етаклайди». «Лавла анмашикқоъала

уммати лаамартухум бисси вақи ваттибиъинда кулли салатин», яъни «Агар мушкул бўлмаса, мен умматларимга таҳорат пайтида тишларини ҳилаллаш ва мисвок ишлатишларини ҳамда намоз олдидан хушбўй ҳид таратувчи нарсалар суртишларини буюрар эдим».

Шундай қилиб, сизнинг маломатингиз ва мисолларингизнинг нишонига тушган мусулмонлар ирзли⁴⁹ умматлар бўлиб, бундан бир минг уч юз йил муқаддам уларнинг покиза бўлишларига амр этилган эди. Бироқ, бу бечоралар нима қилсинларки, улар исломнинг ҳақиқатидан огоҳ эмаслар. Қуръони каримнинг бирор оятини ёки Пайғамбарнинг ҳадисини тўғри ўқуб, маънисини тушутириб берадиган одамнинг ўзи йўқ (бу ўлкада).

Эмди табобат масаласига келсак, кўрайлик-чи, Пайғамбаримиз бу ҳақда нима деган эканлар: «Тадаву йа 'ибадаллоҳи фа иналлоҳа лам йазоъ даъан илла вазоъалаҳу 'даваъан», яъни «Эй худонинг бандалари, бетоб бўлсангиз даволанингиз, чунки Худованд бирор касалликни бермаганки, унинг давосини ҳам яратмаган бўлсин».

Бухоро мадрасаларидан бирини тиббий мадрасага айлантириш, сизни унга мудир қилиб тайинлаш, Оврупадан муаллимлар олиб келиш ва ҳар йили бир неча истеъдодли ёш йигитларни тиббий таълим олиш учун Урусияга юбориш — уларнинг бирортаси шариятимизга хилоф ишлар эмас. Зеро, оламнинг фаҳри бўлмиш Алайҳиссалавату вассаллам буюрганларки: «Утлубул илма ва лав биссини», яъни «Илм агар Чинда бўлса ҳам уни тилаб ўрганингиз». Ана шу ҳадиси шариф мазмунига диққат қилайлик. Пайғамбаримизнинг Чинни мисол келтиришларидан мақсадлари, албатта, фикҳ ва тафсири илмини ўрганиш эмас, чунки Чин кофиристондир. Бу ҳадисда тилга олинган илм дунёвий илм, яъни тиб ва санъатдир. Маълум бўлдики, дунёвий илмларни ғайридинлардан ўрганиш ҳам бизнинг шариятимизга шойеъдир.

Бундан ташқари, яна бир ҳадис борки: «Ал-ҳикмату заллатул-муъмини йаъхузуҳа айна важада ҳа», яъни «Ҳикмат муъминларнинг (гўё) йўқотган нарсасидирки, уни қаерда топса, (дарҳол) олади». Ва «Ҳузил-ҳикмата вала йазуррука мин аййи виъаъин ҳарожат», яъни «Ҳикматни олинглар, у қайси манбадан чиқмасин, сизга зарар қилмас». Расули алайҳиссаломнинг

ушбу ҳадислари шундан далолат берадики, сўзларингиз шаръи шарифга мутлақо хилоф эмас.

Эмди ислом тарихига бир назар солсак: исломнинг улуғ вакиллари жуда кўб насроний ва маъжусий табибларга пул бериб, ўзларининг сиҳатларини яхшилаганлар, уларнинг айримларини ўзларининг хос табиблари қилиб ва айримларини эса, ўз даврларида тиббиёт муаллими қилиб белгилаганлар.

Халифа Мансур⁵⁰ аббосийларнинг иккинчи халифаси бўлиб, Журжис бинни Бахтйашу⁵¹ исмли бир насроний табибни Бағдоднинг бош табиби қилиб тайинлаган эди. Халифа Хорун ар-Рашид⁵² аббосий ҳам Мойко⁵³ исмли бир маъжусийни ва юқорида зикр этилган Бахтйашунинг ўглини ўзининг шахсий табиби этиб тайинлаган. Юқорида номлари зикр этилмиш табиблардан ташқари жуда кўб насронийлар ҳам аббосий халифалар томонидан мансаб ва давлатга эга бўлиб, иззату шараф кўрганлар. Аббосий халифалар юнон китобларини араб тилига таржима қилдириб, Бағдод мадрасаларида нашр этар эдилар. Мен эмди юнон китобларини Бағдод халифалари насроний табибларига буюриб таржима қилдирганликларини сизга арз қилсам: «Китоб ул-каср»⁵⁴, «Китоб тақаддимат ул-маърифат»⁵⁵, «Китоб ул-ахлот»⁵⁶, «Китоб қотийтийун»⁵⁷, «Алмаъу вал-ҳаво»⁵⁸, «Табнат ул-нисон»⁵⁹.

Бу китобларнинг муаллифи Буқротдир⁶⁰.

Яна насроний Ҳунайн аббосий халифаси Маъмун⁶¹ буйруғи билан таржима қилганлар: «Китоб ул-фарқ»⁶², «Китоб ул-мавлуду лисабаъати ашҳур»⁶³, «Китоб ул-мизож»⁶⁴, «Китоб ридоъ ун-нафс»⁶⁵, «Китоб ул-набз»⁶⁶, «Китоб уз-зубул»⁶⁷, «Китоб шифо ул-амроз»⁶⁸, «Китоб кафйу ағзия»⁶⁹, «Китоб ул-илали вал-амроз»⁷⁰, «Китоб ут-тадбир ул-мулассаф»⁷¹, «Китоб ул-ҳимоят»⁷², «Китоб мудовот ул-амроз»⁷³, «Китоб ул-буҳрон»⁷⁴, «Китоб Буқрот фи амроз ул-ҳодат»⁷⁵, «Китоб айём ул-буҳрон»⁷⁶, «Китоб Буқрот ила Таросибулус»⁷⁷, «Китоб ул-илал савт»⁷⁸, «Китоб ут-табиби вал-файласуф»⁷⁹, «Китоб ул-ҳаракот ул-мажҳула»⁸⁰, «Китоб ус-саҳийя»⁸¹, «Китоб ус-суъул мизож»⁸², «Китоб ул-меҳнат ут-табиб»⁸³, «Китоб ул-адвийят ул-муфрада»⁸⁴, «Китоб ул-Афлотун фи Таймавус»⁸⁵.

Бу китобларнинг муаллифи юнонли Жоллинусдир⁸⁶, Халифа Маъмун аббосий топшириғи билан Ҳунайн номли насроний араб тилига ўгирган.

«Китоб таъриф ул-илал»⁸⁷, «Китоб набз ул-кабир»⁸⁸,

«Китоб талбир ул-исҳиъи»⁸⁹, «Китоб ҳйлат ул-буръи»⁹⁰, «Китоб ут ташриҳ ул-кабир»⁹¹, «Китоб ихтилоф ут-ташриҳ»⁹², «Китоб ут-ташриҳ ил-ҳайван ил-ҳайи»⁹³, «Китоб ут-ташриҳ ил-ҳайван ил-майити»⁹⁴, «Илми Букрот фит-ташриҳ»⁹⁵, «Ал-ҳожату илан-набз»⁹⁶, «Улуми Арасту»⁹⁷, «Ташриҳ ур-рахми»⁹⁸, «Ороъу Букрот ва Афлотун»⁹⁹, «Ал-одот»¹⁰⁰, «Ҳисб ул-бадан»¹⁰¹, «Ал-манн»¹⁰², «Манофеъ ул-аъзо»¹⁰³, «Таркиб ул-адвийя»¹⁰⁴, «Ал-хуссу ила илм ут-тиб»¹⁰⁵, «Қавий ун-нафси ва мизаж ул-бадан»¹⁰⁶.

Ушбу китобларнинг муаллифи ҳам юнонли Жолинусдир. Жубайш исмли насроний табиб Халифа Матмун топшириғи билан араб тилига таржима қилган.

«Ҳаракот ус-садр»¹⁰⁷, «Илал ун-нафс»¹⁰⁸, «Ҳаракот ул-азал»¹⁰⁹, «Ал-имтилоъ»¹¹⁰, «Ал-мираъту вас-саудо»¹¹¹.

Ушбу китоблар муаллифи ҳам Жолинусдир. Истефон¹¹² исмли насроний табиб аббосий халифа Мутаваккил буйруғига биноан араб тилига таржима қилган.

«Сасараду фит-тибб»¹¹³, «Акокир ул-ҳинд»¹¹⁴, «Истинкор ул-жоме»¹¹⁵, «Сафват ун-пуҳж»¹¹⁶.

Ушбу китобларни Монко исмли мажусий табиб Халифа Хорун ар-Рашид топшириғига биноан ҳинд тилидан араб тилига таржима қилган.

Шундай қилиб, аббосий халифалари даврида илмга энг чақоқ олимлар ва фоқиҳлар яшаган бўлса ҳам, жуда кўб табибларга ва ғайри дин фозилларига пул ва мансаб бериб, юнон ва ҳинд илмидаги ютуқларни араб тилига таржима қилиб, Бағдод мадрасаларида ўқутганлар. Ҳатто Халифа Абу Жаъфар Мансур аббосий (Имоми Аъзам унинг замонида ўткан) насроний Журжис бинни Бахтйашуни Бағдоднинг бош табиби қилиб тайинлаган ҳамда Халифа Хорун ар-Рашид (Имом Абу Юсуф унинг қозиси эди) насроний Бахтйашу бинни Журжисни Бағдоднинг бош табиби ва мажусий Монконни ўзининг хос табиби қилиб тайинлаган эди. Булар ҳам далилдирки, агар биз, мусулмонлар, бугун ҳам тибб илмининг таҳсили учун Оврупага илм толибларини юборсак ва у ердан дошманд табибларни чақириб, мадрасаларимизда муаллим қилиб тайинласак, бизнинг бу ишимиз шариятга хилоф бўлмайди. Бухоро ҳукумати ишбилармон ва доно одамларга эга бўлиши лозим. Сиз бу фикрни аларга айтнинг, умид қиламизки, қабул қиларлар.

Дўхтур менинг бу сўзларимдан мамнун бўлиб, биздан рухсат олиб чиқиб кетди.

Бутунлай тузалганимдан кейин, яна бир неча кун Бухорода бўлиб, кейин саёҳатга чиқиш режасини туздим. Уйнинг эгаси Бухоронинг мўътабар кишилари номидан катта шаҳарларнинг қозиси ва ҳокимлари номларига мактублар олиб берди. Менга ёрдам бериш учун бир муллабаччани ҳам қўшиб қўйди. Эрталаб тонгда Бухоронинг бир аравасига миниб, йўлга тушдик. Намози аср пайтида кўзланган манзилга етдик. Бу унчалик обод жой эмас, икки-уч баққоллиқ дўкондан бошқа ҳеч нарса йўқ эди. Уша дўконларнинг бирида тўхтадик. Баққол юкларимизни олиб, қорайиб кетган бир айвон остига туширдик. Етиш учун жой тайёрладик. Таҳорат олиб намоз ўқудик. Сўнг атрофни айланишга киришдик. Бироқ қандай атроф деиш? Икки-уч дўконнинг нарғи қип-қизил дашт-биёбон! Фақат бир томонда мадрасага кўзим тушди, унинг ҳам эшиги афтодаҳол эди. Ичига кириб кўрдим, бутунлай вайронага айланганди. Сўрадим:

— Бу мадраса нега бунчалар хароб?

Шеригим: Бу мусофирхона. Қаранг, тўғрида бир сардоба¹⁷ ҳам бор. Дарҳақиқат, рўпарада катта бир тош сардобани ҳам кўрдим.

— Буларни ким қурдирган?

Шеригим: Бухоро амирларидан Абдуллоҳхон¹⁸. У ўзинга тобев бўлган барча қаровсиз йўлларда бир неча мусофирхона ва сардобалар қурдирган эди, аммо¹ ҳозир улар тупроққа кўмилганди.

Шеригим оламнинг тараққиётидан хабарсиз эди. Шунинг учун бу ҳикояни ҳеч қандай маломат ва аламсиз, бепарволик билан сўзларди. Буни эшитиб, жуда ачиндим. Узимча дер эдим: оврупалилар бизлардан келгуси авлодга бир ёдгорлик қолсин деб, ҳар кун бир хайр биносини бунёд этадилар, биз, мусулмонлар эса «келгуси авлодга биздан ёдгорлик қолсин, улар бизнинг номимизни унутишмасин» деган фикрни хаёлимизга ҳам келтирмаймиз. Устига устак яна ажиб савдо шундаки, ота-боболаримиз ва улугларимиздан қолган ёдгорликларни бузамиз, харобага айлантирамиз.

Қош қорайиши билан дўконга қайтдик, чой ичиб, ухладик. Ярим кечада уйғониб, яна аравага миниб, йўлга тушдик. Қисқаси, тўрт кечаю тўрт кундуз юргандан кейин, Қарши шаҳрига етдик. Йўлда диққатга

сазovor бирор воқеага дуч келмадик. Фақат ҳар бир манзилда биринчи манзилда кўрган рангда Абдуллоҳ-хоннинг мусофирхона ва сардобаси учрар, улар бузилган ва нураган ҳолда эди.

Биз Қарши қозисининг уйига кўндик. Бухородан олиб келган хатимизни қозининг одамига топширдик. Бизни бир уйга олиб кирдилар. Кечани шу хонада ўткардик. Эрталаб қуёш чиққандан сўнг, қозининг зиёратига бордик. У киши илтифот қилдилар. Бир оз ўтириб, сўнгра айлланишга чиқдик. Бу шаҳарда бир ҳафта давомида яшадик. Бу етти кун ичида ушбу шаҳарда кўрганларимнинг тафсиллини арз қиламан.

Қарши Бухоронинг катта шаҳарларидаги биридир. Бир вақтлар бу шаҳарнинг тижорати Бухородагидай эди. Бироқ темир йўл бўлмагани учун, савдо анча орқада қолибди. Илму маориф ҳам анқонинг уруғи. Кўбчилик ҳатто зарурий хат-саводдан ҳам маҳрум. Саноат ва ҳунармандчилик пойтахт саноатидан яхшироқ. Халқи обдаста яшаш ва гилам тўқишда жуда моҳир, айниқса, алача тўқишда тенги йўқ. Аммо, таассуфки, ушбу нарсаларнинг ҳаммасини эскича усулда тайёрлайдилар, яъни корхоналарнинг ҳаммасида қўл меҳнати устун. Машина билан ишловчи корхоналарга эга эмаслар ва уни яратиб хаёлларига ҳам келмайди.

Кунларнинг бирида қози мулозимларидан бири билан бирга машҳур алача тўқувчи устанинг уйига бордик. Шунда сўрадим:

— Сизнинг корхонангиз Қарши шаҳрининг бошқа корхоналаридан катта, сизнинг алачангиз бошқа алачалардан нозук ва нафисроқдир. Ўрисларнинг ипак матолари нозик ва чиройли, аммо пишиқлик ва чидамликдан маҳрум. Сизнинг алачаларингиз эса, ҳам нозик, ҳам чидамли экан. Бу хусусда бир ҳикоя эшитгандим. У ажиб ҳикояни сўзлаб берсам: Бухоро ҳожиларидан бири бир кийимлик алачангизни ҳадя этиш учун Мадинаи мунавварага олиб борган. Аммо (билмадим нима сабабдан) алачангизни қайтариб Бухорога олиб келмоқчи бўлган. Ҳаждан қайтаётиб, Одесса шаҳрига етиши билан, Русия божхонасининг маъмурлари ўша сизнинг алачангизни Фарангистон моли гумон қилиб ундан бож талаб қилганлар. Бечора ҳожи бор товуши билан «бу алача Бухоронинг маҳсулидир», деб фарёд қилса ҳам, божхонадагилар: «Ҳали Бухорода бу даражадаги молни тўқийдиган фабрика қурилган эмас. Сен буни Истанбулдан сотиб олгансан»,—

деб айта берганлар. Бечора ҳожи ноилож, бир неча сўм бож пули бериб, ўз алачасини қайтариб олган экан. Эътибор беринг-а, бунда айб Русия божхонасининг маъмурларида эмас, балки сизнинг тўқиган алачангизда. У бир қараганда Фарангистон молининг ўзи, балки чидамлилиқда ундан ҳам устундир.

Дўкон эгаси бу сўзларимдан мамнун бўлди. Шу пайт дастурхон ёздилар, чой ичиб, яна суҳбатга тундик:

— Ҳақиқатан ҳам Қарши аҳли алача тўқишда жуда ҳам ҳунарманд. Бугунги кунда бу муборак ҳунарлари билан анча фойда ҳам кўрадилар. Бироқ, ушбу касбнинг келажаги ҳақида сиз жанобингизнинг фикрлари қандай?

Тўқув дастгоҳи соҳиби сўзларимни тушунмай, менга ҳайрат билан қаради. Фикримни очиқроқ баён қилдим:

— Қарши ҳунармандларининг ушбу ишлари яна ўн-ўн икки йил шундай ривожланиш даражасида қоладими ё йўқми?

Уста бу сафар менинг фикримни тушунди, бироқ бундай савол бугунга қадар унинг хаёлига ҳам келмаган эди, у яна ҳайратланиб, ҳеч нима демади. Сўзимни тағин қайтардим:

— Ҳурматли уста, Оврупа халқлари, агар бирор ишга қўл урсалар, шу ишларнинг ўн йил, йигирма йил, ҳаттоки юз-икки юз йил кейинги ривожини кўзда тутадилар. Сиз — Қарши халқи ҳам жуда юксак ҳунарга эгасиз. Ана шу ҳунарларингизни келгуси тақдирини ҳеч ўйламайсизларми?

Уста: Бизнинг ҳунаримиз бундан бир неча йиллар аввал ҳам яхши эди. Ҳозир ҳам ёмон эмас. Бироқ, келгусида нима бўлишини худо билади.

Мен: Тўғри, аммо сиз ана шу ҳунарингизнинг яна ўн йил давом этиши учун бирор бир ҳаракат қилиясизми?

Уста: Ҳозир ишимиз яхши, ўн йил кейин ким тиригу ким ўлук?

Мен: Ҳўб, ҳозир тирик қолиш эҳтимоли ҳам бор экан, нега энди ўша куннинг гамини ҳозирдан емайсиз? Фараз қилайлик, умрингиз охирига кетмоқда, аммо фарзанд ва набираларингиз нима билан шуғулланишадн. Уста жаноблари, сиз келажак ҳақида фикр юритишни унутманг, чунки ҳар бир кишининг ҳаёти ўз ишининг келажаги билан боғлиқ. Эртани ўйлаш

блам ободлигининг боисидир. Тожир сафар машаққатларини чекар экан, мол-дунёсининг бугунгидан куброқ бўлишини, мулла хужранинг қоронғу бир бурчагида ўта оч ҳолда ўтқарар экан, келаси йил мударрис бўлишини, ҳоким, халқ қонини сўраётиб, эртага вазирлик лавозимга кўтарилишини истайди. Подшоҳ эса эртага бир мулкнинг хутбасига номини қўшиб ўқишини ўйлаб, юз минг аскарнинг ўлимга рози бўлади. Шундай қилиб, минг йиллардан бери давом этиб келаётган ва бундан кейин ҳам давом этадиган бу ишларнинг бариси истиқбол ишқида, яъни келаси замон учун амалга оширилади. Бутун оламда ўтмиш учун қадам қўйган бирор кимса йўқдир.

Менинг сўзларим устага маъқул тушди. Яна фикрини давом эттирдим:

— Модомики, сўзларимни қабул қилган экансиз, келинг, касбингизнинг келажаги ҳақида фикрлашиб олайлик. Бундан юз йил аввал Бухоро аҳлининг тўни ва кўйлаги нимадан тайёрланганлигини биласизми?

Уста: Қалами ва карбосдан.

Мен: Саллалари-чи?

Уста: Гиждувон докасидан.

Мен: Овқатларини қандай идишга солиб тановул қилар эдилар?

Уста: Софол тобоқларда.

Мен: Ана шу карбос, қалами, софол тобоқ ва Гиждувоннинг докаларини ким тайёрлаб берар эди?

Уста: Бухоролиларнинг ўзлари.

Мен: Буларнинг ишлари қўл билан бажарилармики ёки машинадами?

Уста: Қўлда.

Мен: Кўрдингизми, ўша вақтлар туркистонлилар ҳаёти учун зарур бўлган ҳамма молларни ўзлари тайёрлардилар, яъни пулни чўнтақларидан чиқариб, қайтиб яна чўнтақларига солар эдилар. Бирор бир чақани бегона фабрикантларга бермаганлар. Аммо Оврүпа фабрикалари бирин-кетин позик сурф, ҳарир докалар ва чиройли гулли чинни тобоқлар ишлаб чиқариб, Туркистон ерларини тўлдирдилар. Аҳоли, албатта, бу жилдони молларни ёқтирди ва бошқа миллий ашёларга эътибор бермай қўйди. Оқибатда дока ва карбос тўқувчи дўконлар ва тобоқ ишлаб чиқарувчи корхоналар ёнилди, уларнинг эгалари истар-истамас ҳаммоллик билан машғул бўлдилар ёки бировлар эшикида хизматкор бўлиб, оқибатда ҳасрат ва надомат билан

дунёдан кўз юмдилар. Агар улар ҳам сизга ўхшаб «ўн йилдан кейин ким тиригу ким ўлик», деб ўтирма-салар эди, ўзларининг карбос тўқувчи, чинни ва софол ясовчи дастгоҳларини кўпайтириб, жуда қисқа вақт ичида тор дўкон ва вайрона уйларини катта-катта магазинлар ва йирик мрамар биноларга айлантирар эдилар. Фақат ўзларинигина эмас, балки бутун туркистонлиларни ҳам бахт ва саодатли қилар эдилар. Чунки бечора халқнинг чўнтагидан чиққан ва бегона фабрикантлар ҳамёнига кирган пулларнинг ҳаммаси туркистонлиларнинг ўзларига қолар эди. Эмди кўрайлик-чи, сизнинг ишингизнинг келажаги ҳам шундаймикан ёки йўқми?

Сиз, масала, бир қийинли ипли алачага ўн беш танга сарфлаб, йигирма тангага сотасиз ва беш танга фойда кўрасиз. Аммо фабрикантлар алача тўқиш ишига қўл урсалар, худди сизникидек алачани ўн танга билан фабрикадан чиқариб, ўн беш тангага сотадилар. У вақтда ҳеч ким йигирма танга бериб, сизнинг алачангизни олмайди. Кейин сиз ҳам алачангизни ўн беш тангага сотасиз. Улар сизнинг бу ишингизни кўргач, ўзларининг молларини саккиз тангага сотишади ва икки танга зарарни (уч кунгача) ўзларига раво кўришади. Ана шунда сиз ва ҳамкасбларингиз ҳам ноилож ўзларингизнинг алачаларингизни саккиз тангадан сотиб, жуда катта зарар кўриб, ҳовли ва дўконларингизни сотиб, шу зарарни қоплайсиз. Бечораҳоллик йўлига кирасиз. Бутун Туркистоннинг барча алача тўқувчилари ўз касбларидан кечиб, бошқа иш билан банд бўлганларидан сўнг, фабрикантлар ўз алачаларининг нархини аста-секинлик билан йигирма-йигирма беш тангага кўтаришади ва туркистонлиларнинг даста-даста пулларини ўз ҳамёнларига урадилар. Мен шундай хулосага келдимки, агар туркистонли ҳунармандлар оврупалилар сингари қўл меҳнатига асосланган корхоналарини донмий фабрикаларга айлантирмас эканлар, бир неча йилдан кейин уларнинг шарафли санъатидан ном-нишон қолмайди. Шунинг учун умид қилардимки, менинг сўзларимни илобатга олсангиз, чунки иш таназулга юз тутгандан сўнг, пушаймон бўлишнинг фойдаси йўқ.

Сўзни шу ерга етқариб, устадан жавоб сўраб, ташқарига чиқдим. Эмди ўз мақсадим баёнига қайтсам.

Ушбу шаҳарнинг экин-тикинни ҳам яхшидир. Қаршининг тамаки, арпа ва буғдойи бисёр, айниқса, тама-

киси машхур ва кўбдир. Аммо шунинг эътирофи қиламанки, Қарши халқи ерларнинг ҳосил бериши даражасида меҳнат қилмайдилар, яъни ерларнинг имкониятича ҳосил ололмайдилар. Фақат Қаршигина эмас, балки бутун Бухоро ўлкаси бугун шу ҳолдадир. Менинг қарашларим ва кузатишимга кўра, бу халқнинг деҳқончиликка рағбатсизлигининг сабаби уч нарсадандир. Бу масъала амлоқдорларнинг ишлари билан боғлиқ бўлиб, унинг тафсилоти узун ва бу китобчага сизмас. Шундай бўлса ҳам амлоқдорларнинг аҳволини қисқа баён этишни лозим кўраман.

Биринчидан, Бухоронинг амлоқдорлари ҳукуматнинг ҳақини деҳқон ҳосилига қараб тахминан оладилар. Масалан, фалон деҳқоннинг бир хирмон буғдойи бор. Амлоқдор ўзининг истагига кўра ушбу буғдойнинг миқдорини чамалаб, подшоҳлиқ ҳақини талаб этади. Амлоқдорлар ҳукумат томонидан ҳаққул-хизмат олмайдилар, балки ўзларининг бутун ҳарж-масрафларини деҳқон ҳисобидан ундирадилар. Шунингдек, амлоқдорлик жазога мустаҳиқ эмас. Масалан, амлоқдорлар деҳқоннинг хирмонини инсофсизлик билан чамаласалар, подшоҳнинг ҳақини халққа ва халқнинг ҳақини подшоҳга ўтқарсалар ҳам, жазога тортилмайдилар. Шунинг учун улар раият ҳақиға қўлларидан нима келса, шу даража хиёнат қила берадилар.

Иккинчидан, масъала деҳқоннинг ўзига ҳам боғлиқдир. Деҳқончилик асбоблари ва экин-тикин усуллари ҳали ҳам Ҳазрат Одам Ато деҳқончилигидан фарқ қилмайди. Масалан, Оврупа мамлакатлари ўзларининг йирик шаҳарларида деҳқончилик мактаблари очганлар. Ўз фарзандларини шу мактабга киритиб, қишлоқ хўжалигига оид фанлардан таҳсил оладилар. Бу мулкнинг деҳқонлари эса «деҳқончилик мактаби» деган тушунчани тушларида ҳам кўрмаганлар. Оврупа ҳокимлари ерга қувват бахш этадиган ҳайратланарли дорулар ишлаб чиқарганлар. Бухоро деҳқонлари эса, ерларига қувват бериш учун энг аввало битта от ва арава ёки бир неча эшак сотиб олишга мажбурлар, кейин эса шаҳар ичига келиб, ҳар куни одамлар оғил-хонасидаги ахлатни ўша арава ва эшакларга ортиб, далага олиб кетадилар, тўплайдилар, тупроққа соладилар. Зарур бўлган тақдирда, бу ифлос нарсаларнинг қопини бир таноб ерга тўкадилар. Оврупа деҳқонлари ерни шудгорлаш учун машиналарга эгадир-

лар. Бу машиналар бир кунда бир неча таноб ерни ҳайдаш қудратига эга. Бухоро деҳқонлари эса энг аввало иккита ҳўкизни анча қиммат нархда сотиб оладирлар, кейин йил бўйи ем учун кунга ўн тангадан сарфлаб, уларни асрайдирлар ва баҳор кунларининг бошланишида катта машаққат билан бир таноб ерни кунлаб шудгор қиладирлар.

Фарангистон деҳқонлари буғдой янчиш учун алоҳида машина ясаб олишган. Бухоро деҳқонлари эса, бу ишни бажариш учун бир неча ҳўкиз, эшакка муҳтождирлар. Шунинг учун ҳам бухоролилар ердан унумли фойдаланишолмайди. Бухоро донишмандлари бу жиҳатдан деҳқонларни гуноҳсиз билди: «Асл гуноҳ бизнинг катталаримизда, буларни ҳалигача тўғри йўлга бошламаганлар», — дейдилар. Мен ҳам бу фикрга қисман қўшиламан, аммо бу билан қаноатланолмай, гуноҳнинг бир қисмини деҳқонларнинг бўйинига қўяман, чунки ушбу сўзлар тушунтирилган тақдирда ҳам, улар қабул қилмайдирлар. Масалан, Қаршида ҳам, Бухорода ҳам бир неча кишига Фарангистондаги зироатчиликнинг йўл-йўригини тушунтирдим, аммо улар «сиз жаннатдаги деҳқончилик ҳақида сўзламоқдасиз», деб кулдилар.

Учинчи сабаб қозиларнинг хатти-ҳаракатидир. Энг аввало Бухоро қозилари маҳкамаси ҳақида қисқагина арз қилсам. Бухорога қарашли ҳар бир вилоятнинг ўз қозиси бор. Улар амир томонидан тайинланиб, асл вазифалари шарият ҳукмининг жорий этишдир. Қозилар бозорларда ўзларига тобеъ бўлган ноибларни тайин қиладирлар. Бу ноиблар шарият ҳукмининг «амалга оширилиши»ни назорат қиладирлар. Лекин уларнинг ўзлари зарурий хат-саводдан маҳрумдирлар. Бу қозиларнинг ҳар бири йнгирма-ўттиз мулозимга ва бир неча бош молга эгадирлар. Уларнинг ани шу мол-мулк ва даромадлари муҳрхонанинг пули ва хизмат ҳақлари ҳисобидан қўлга кириши лозим. Бошқача айтганда, ушбу пулларнинг ҳаммасини бечора халқ чўнтагидан олишлари керак.

Қарши қозихонасида ўз кўзим билан кўрган бир воқеа Бухоро қозиларининг мурувватсизлигини яққол тасвирлаб бера олади. Ушани арз қилсам. Эрталаб қози эшон саломидан чиқиб кетаётган эдим, тўсатдан қозихонанинг эшигидан элликка яқин эркак ва бир хотун шовқин-сурон билан кириб, шарият бўйросининг¹¹⁹ устига ўтиришди. Мен ҳам қизиқиб, атайин уларга

яқин бордим ва суҳбатларини диққат билан эшитдим. Хотун турлук далилларни келтириб, даъво қилар эди:

— Кеча нон пишираётиб, битта нонни тандирдан узиб, суфанинг устига қўйдим. Шу пайт уйдан боламнинг йиғиси эшитилди. Хабар олиш учун борганимда, ўша қолдириб кетган нонимни мушук олиб кетибди. Эрим буни кўриб, мени кўб урушди. Ялиниб-ёлворишим фойда бермади, эрим тобора жаҳлга миниб, сўзларимга қулоқ солмасдан мени тепа бошлади. Ахийри жон ҳовурида кўшнининг ҳовлисига қочдим ва у ердан акамнинг уйига бордим. Кейин эса сизнинг хизматингизга етиб, арз қилиб, қозининг мулозимини олиб бордим. Мана эмди ўзини олиб келдим.

Қози хотуннинг эрига қараб, деди:

— Нега бу бечора занфани калтакладинг? Шаҳарни ҳокимсиз билдингми?

У эркак бутунлай мупкир келиб, деди:

— Менинг бу ишдан хабарим йўқ. Хотиним акасининг мен билан душманлиги бор эди. Шунинг учун хотуним менга тухмат қиляпти.

Қози ўта ғазаб билан:

— Ёлғон гапирасан. Шуғулланиб юрган ишларингни ҳеч ким билмайди, деб ўйлайсанми? Ҳозироқ тирноқларинг остига гаров тикаман, — деди ва ўша заҳотиёқ қамашга ҳукм қилди.

Шу пайт ҳалиги кишининг тарафдорлари баланд овозда унинг бегуноҳлигини исботлашга тириша бошладилар. Хотун томонидан келганлар эса уларнинг сўзларини инкор қилар эдилар. Хуллас, ҳар иккала томон орасида гавго бошланди, биров бировга қулоқ солмас эди. Тортиша-тортиша қозихонани тарк қилдилар. Мен уйга қайтаётиб бу воқеадан ҳайратланиб, ўз-ўзимча дер эдим: «Хўш, нонни-ку мушук олиб кетибди, эллик киши овора бўлиб, икки фарсаҳ йўлдан бу ерга нега келишди экан?»

Бир оз китоб мутолаа қилдим. Пешин бўлди, намозни масжидда ўқиб келдим. Овқатланиш вақти ҳам етган эди. Қози менга одам юборди. Бордим. Таомни биргаликда едик. Дастурхонни олдилар. Шу орада қозихона ҳовлисида икки киши кўрпиди. Қози уларни кўриб, менга деди:

— Эрталаб бир-бири билан уришган эр-хотунни кўрганмидингиз?

Мен: Кўрган эдим.

Қози: Бу икковлон уларнинг оқсоқоллари, қани кўрайлик-чи, нима истар эканлар...

Шу вақт иккала оқсоқол эшикдан кириб, салом бердилар. Қози улардан бирига қараб, деди:

— Ҳа, оқсоқол, аҳволларингиз қалай?

Оқсоқол: Дуо қиламан, тақсир. Худо сиз жанобларининг ва махдумжоннинг¹²⁰ умри ва жонига барака ато этсин.

Қози: Бу падарлаънат эшак хотунни нега урибди, мамлакатни ҳокимсиз кўрибдими?

Оқсоқол: Балоингизни олай, у бечорада гуноҳ йўқ, хотуннинг ўзи ҳам жуда шаллақи-да.

Қози: Хотун кишининг кўлидан нима ҳам келарди, барча худобехабарлик ва шармандалик ўша эшакнинг ўзидандир, бу заифани кимсасиз гумон қилган. Мен кимсасизларнинг отасиман. Шу бугуноқ жаноби олийга арз қилиб, етмиш беш дарра урдираман, токи бошқаларга ибрат бўлсин.

Оқсоқол қозининг бу сўзларидан жуда кўрқиб, деди:

— Тақсиржон, дардингизни олай, қари қулингизнинг сўзини қабул қилиб, ўша бадбахтнинг гуноҳини кечиринг, хотуни ҳам гуноҳидан кечди.

Қози: Ёлғон сўзлайсиз, хотуни ҳеч вақт унинг гуноҳидан кечмайдир.

Оқсоқол: Биз ёлғон гапураётганимиз йўқ, буюринг, хотуннинг ўзини олиб келайлик.

Қози: Олиб келинг.

Оқсоқол чиқиб кетди ва маълум вақт ўтиши билан хотунни тарафдорлари билан бирга бошлаб кириб, бўйро устига ўтиргизди. Қози хотунга қараб деди:

— Эрингни қамадим. Эртага жаноби олийга арз қилиб, етмиш беш дарра урдириб, сарбозликка топшурамен.

Бечора хотун қозининг сўзларини эшитиши билан бир сесканиб, йиғлаб, деди:

— Мен эрим номидан тавба қилдим, у бечоранинг гуноҳидан кечинг, худо ҳаққи, бизнинг аҳволимизга раҳм қилинг.

Қози: Эй хотун, эмди бунинг иложи йўқ. Менга қара, эринг сени урдими ёки йўқми? Агар урган бўлса, жазолайман, урмаган бўлса, эрингга тухмат қилганинг учун сени жазолайман.

Хотун: Эрим мени урган эди, аммо ҳозир унинг гуноҳидан кечаман, сиз ҳам унинг гуноҳини кечиринг.

Қози: Тамом... эринг сени урган экан, мен уни жазолайман. Албатта, эринг сени кимсасиз ва бечора деб билган, эмди қасдингни оламан, токи халойиқ билсинки, мен бу шаҳардаги бечоралар ва кимсасиз кишиларнинг ҳомийсидирман.

Бечора хотун яна илтижо билан деди:

— Болаларингизнинг роҳатини кўринг, икки сағир¹²¹ фарзандимиз бор. Раҳм қилинг, ахир эримга нисбатан ҳеч даъвойим йўқ, у бечорани афв этинг.

Қози: Шариятнинг сағир фарзанд билан иши йўқ, эрингни жазолайман.

Хотун: Ҳозир сиз ўзингизни бечораларнинг ҳомийси дедингиз, арзимас шу ишни деб уйимизни куйдирманг, мени бева, фарзандларимизни етим қолдирманг.

Қози ғазабланиб, мулозимларига буюрди:

— Бу падарналат девонани олиб чиқинг!

Раҳм-шафқатни билмайдиган мулозимлар бечорани муштраб-тепкилаб қозихонадан олиб чиқиб кетишди. Мен ҳам ўз уйимга жўнадим. Бу кеча ўтиб, эртасига намозни ўқиб, бир оз мутолаа билан шуғулландим, бироқ фикримни ҳеч йиға олмас эдим. Қозининг одами келиб, мени чойга таклиф этишини сабрсизлик билан кутар эдим. Мақсадим шу баҳонада ўша кечаги маҳбус эр ва бадбахт хотуннинг тақдиридан хабар топиш эди.

Кўп ўтмай, хабарчи менга қозининг таклифини етказди. Худодан рози бўлиб, тезда қозининг уйига етиб бордим. Таом тановули орасида бир оз суҳбат қилдик. Шу пайт кечаги икки оқсоқол салом бериб, уйга кириб ўтирдилар. Қози табассум билан алик олди ва мулозимларидан бирига кечаги маҳбусни олиб келишни буюрди.

— Эй худо урган бадбахт! — деди қози маҳбусга қараб. — Мен сени етмиш беш дарра урдириб, сарбозликка топширмоқчи эдим, аммо бу сафар ҳам, оқсоқоллар ҳурмати, гуноҳингдан кечдим.

Оқсоқоллар ҳам, маҳбус ҳам эл дардини ўйлайдиган бу қози ҳақиқа дуо қилишди. Мен ҳайратдан ёқа ушлаб, ўзумча дер эдим: «Кечаги ўта қаттиққўллик, бугун ўта марҳамат ва мулойимлик кўрсатган қози эшоннинг ҳаракатлари сабаби не экан?»

Фақат ана шу масъаланинг ҳақиқатига етишиш учун қозининг уйидан чиқиб, мирзахонага бордим. Қозининг мирзакалонни донишманд киши бўлиб, баъзан туркий, баъзан форсий газетларни ҳам ўқур эди.

Биз бир неча марта ҳамсуҳбат бўлган эдик. Мени кўриши билан деди:

— Мусофир жаноблари, кўрдингизми, биз қанчалар бадбахт эканбиз.

Мен: Нимани кўрибман?

Мирза: Ана шу эр ва хотун жанжалини яхшилаб мулоҳаза қилдингизми ёки йўқми?

Мен: Ҳа, диққат билан кузатдим. Билдимки, ўша нонни мушук олиб кетибди. Аммо қозининг «мушук ўйуни» қилганининг сабабини тушунмадим.

Мирза: Қолган нонларни ҳам улардан тортиб олиш учун эди.

Мен: Биродар, бу воқеадан жуда ҳайратда қолдим. Ишнинг ҳақиқати қаерда? Қози эшон биринчи кунни нега қаттиқ туриб олдилар? Бугун нега камоли илтифот билан маҳбусга жавоб бердилар?

Мирза: Бу кеча намози шомдан кейин ўша икки оқсоқол келиб, шариатпаноҳ жанобларига икки минг танга ҳадя қилиб, эрнинг гуноҳини тилаб олдилар. Қози эса оқсоқоллар «ҳурматидан» у бечоранинг гуноҳидан кечдилар.

Мен: Нима деяпсиз? Мушук олиб қочган битта ноннинг қиймати икки минг танга.. Бунинг маънисини не?

Мирза: Қошки, бу харажат икки минг танга бўлса эди? Фақатгина қози жанобларининг улуши шунча.

Мен: Яна қандай харажатлар бўлиши мумкин?

Мирза: Бир ярим минг танга қози мулозимлари, раис ва ҳокимнинг кишилари ҳамда ўша икки оқсоқолнинг чўнтақларига кирди.

Мен: Тўғриси айтсам, сизнинг бу қиссангиз мени жуда ҳайратга солди. Агар битта нонни ўғирлаган мушукнинг харажати шунчалик бўлса, катта-катта даъволар учун қанча тилар экан булар?

Мирза: Ҳайрон бўлсангиз ҳам, бўлмасангиз ҳам— ҳақиқат шу. Албатта, катта даъволар катта харажат талабдир.

Мен: Шундай экан, халқнинг аҳволи нима кечади?

Мирза: Худо билади.

Шу пайт икки мулозим кириб, суҳбатимизни бўлишди. Мен чиқиб, ўз уйим томон кетдим. Тушда ҳар кунги одатим бўйича қозининг уйига бордим. Қози мени кўриб, кулиб деди:

— Шаҳар ёнмаса, дарвешнинг кабоби пишмас. Биз жанобингизни қандай хурсанд қилишни билмас

эдик. Яхшики, худо етказди. У хотуннинг нонини мушук олиб қочиб, биз ҳам бир неча тангага эга бўлдик. Ана шу янги овимиздан ўзимнинг ҳаққим ва махдумжоннинг улушини олдим. Бу уч юз танга сиз жанобларига қолди. Кам бўлса, кўб ўрнида кўрасиз.

Шу сўзларни айтиб, бир неча ўрис қоғоз пулларини олдимга қўйди. Мен уларга қўл тегизмай, дедим:

— Жуда ҳам мамнун бўлдим, аммо бир густоҳлик қилсам: Агар марҳамат қилсангиз арз айтсам.

Қози: Нима густоҳлик?

Мен: Бу хотун ва унинг эри пулни қаердан топишди экан?

Қози: Хо-хо-хо! Биз пул олишни биламиз, бошқасига ишимиз йўқ. Отасининг гўридан топсин, бизга нима?!

Мен: Афв этасиз, банда бир мусофирман. Бу ишларни билиш мен учун пулдан ҳам муҳимроқдир. Шунинг учун сўрадим.

Қози: Хабарим йўқ, аммо сазангиз ўлмасин, девонбегидан сўрарман.

Девонбегидан чақириб сўрадилар. У айтди:

— Эрида пича пул бор экан, етмаганига аёли нкки таноб ерини сотиб берди.

Қози менга қараб, деди:

— Тушундингизми?

Мен: Ҳа тушундим, мамнун бўлдим, аммо сиз жанобларни шаръий шарифнинг ҳоқими бўла туриб, ўша бечоранинг пулини олишга қандай ботиндингиз?

Қози: Эй биродар, шариатни қўйинг, агар қозиликнинг шундай ишлари бўлмаса, иссиқ уй-жойимизни совутиб, бу юртларга нега келдик.

Мен: Афв этасиз, мен бу пулни олмайман.

Қози: Нега?

Мен: Мусулмонман, буларни сизга берганлар ҳам мусулмондирлар.

Қози: Сўзларингизнинг маънисига етмадим. «Мусулмонман ва улар ҳам мусулмондирлар...» Ҳали биз на сизни, на уларни кофир деганимизча йўқ. Пулни нега олмайсиз?

Мен: Бизнинг шариатимиз барча мусулмонларни бир-бирига биродар қилиб, бир мусулмон молига нккинчи мусулмоннинг ноҳақ эгалик қилишини ҳаром деб уқтиради. Сиз жаноб бир мусулмон ҳаққини зўрлик билан олдингиз, буни мен ўз кўзим билан кўрдим. Эмди эса ундан менга ҳам улуш бермоқдасиз. Сизнинг

бу гуноҳингизга шерик бўлишни истамайман. Шунинг учун ҳам бу пулни олишим мумкин бўлмас.

Қози сўзларимдан аччиғланди ва ғазаб билан пулни ҳамёнига солди, бироқ ҳеч нарса демади. Мен ҳам туриб, ташқарига чиқдим. Бундан кейин бу ерда қолишим мумкин эмаслигини билиб, тездан бир аравани гаплашдим. Эрталаб қозидан рухсат сўраб, аравага ўтириб йўлга тушдим ва Шаҳрисабзга етиб келдим.

Бу шаҳар Бухоронинг йирик вилоятларидан биридир. Дарвоқе, номига ҳам муносиб — «сабз», яъни кўм-кўк шаҳар. Кенг ва фаровон далаларга эга. Айниқса, гуруччи кўб етиштирадирлар. Енгил саноатида Китобнинг алачаси ва ироқидўзилиги¹²² жуда машҳурдир. Кейингиси алоҳида эътиборга лойиқ. Фақат шуни таассуф билан айтиш мумкинки, бу ҳунармандлик ҳали ҳам эскича усулда давом этмоқда ва шунинг учун ҳам бугунги кунда таназзул ёқасида.

Бу ерда ҳам қозининг уйига тушдик. У донишманд, оламдаги воқеалардан хабардор бир киши экан. Бир куни қозининг ҳузурида бўлиб Шаҳрисабзнинг аҳволи ҳақида суҳбат қурдик.

Қози: Жаноби мусофир бу вилоятни қай аҳволда кўрдилар?

Мен: Жуда маъқул мулкдир, мувофиқ ҳавоси ва аҳолисининг комил истеъдоди бор, аммо не чораки, бошқа ислом мамлакатлари қатори, бу шаҳар ҳам харобага айланган.

Қози: Тўғри, биз, мусулмонлар, ҳеч вақт мамлакат ободлиги ҳақида бош қотирмаймиз.

Мен: Сизнинг бу вилоятингиз Самарқанд билан қўшнидир. Ҳавоси ва бошқа фазилатларининг Самарқанддан кам жойи йўқ. Шаҳрингизнинг Самарқандчалик обод эмаслиги ҳақида ўйлаб кўрганмисизлар? Қози жаноблари, маълумки, бугун бутун ислом олами санъатсизлик ва илмсизлик туфайли абадий фалокат томонга юрмоқда. Сиз ҳам мусулмонларнинг мамлакат ободлигига эътиборсиз эканлигини таъкидладингиз. Ажабо, Муҳаммад умматлари нега бунчалар фақир ва нодон эканлар? Ислом мамлакатлари нега вайрона ва харобазор ҳолда қолиши керак? Масалан, Қарши ва Китобнинг бирон-бир алача тўқувчиси Фарангистонда яшаса, бошдан оёқ зар-зеварга ботар эди. Бу бечораларнинг эса ейишга нони йўқ. Агар шу Шаҳрисабз ерлари Япўн элида бўлганида эди, зар экиб, зар ундирар эдилар. Бу ерлар нега шўразорга айлан-

ган? Бу саволларнинг ҳар бири ҳар қандай мутафаккирни довдиратиб қўядир. Фақат шунини тушунмайман: нега бу масъала сизларнинг хаёлларингизга келмай-дир?

Қози: Биродар, яхши биласиз, халқимизнинг фикр доираси тараққий этмаган, улар бу ишларнинг моҳиятини тушунмайди. Тафаккури юксак бўлмаган кишилар қўйларга ўхшайди, ҳар хусусда чўпонга тобеъдирлар ва ўз улуғларининг пайравидирлар. Мен ҳам шунга иқрор бўлиб айтаманки, биз буюклар ҳам умримизнинг ақалли бир дақиқасини халқимиз осойишталиги) ва саодати йўлида сарф этканимизча йўқ. Халқнинг тинчлиги, мамлакатнинг ободлиги каби масъалалар биронтамизнинг хаёлимизга келган эмас. Ҳар бир ҳоким ўзини уч томоннинг вакиллари тан олишини истайди: биринчи — мамлакат, иккинчи — раият, учинчи — подшоҳ. Чунки ҳокимият ватан ва мамлакатнинг вужуди билан боғлиқдир. Агар миллат маҳв этилиб, ватан хароб бўлса, на биз ҳоким бўламиз, на подшоҳ. Тўғри, бизни амир ҳазратлари ҳоким қилиб тайинлаганлар. Лекин қаерда? Шаҳрисабзда. Агар Шаҳрисабз ва бу жойнинг халқи бўлмаса, бизнинг ҳокимлигимиз худди ғўристонга оқсоқол бўлишдек маънисиз ва кулгули бўлар эди. Биз, бухороилар, бир шаҳарда ҳоким бўлдик дегунча, мамлакат ва халқнинг ҳуқуқини бутунлай эсдан чиқарамиз. Ҳатто худони ҳам унутамиз. Вақтимизни подшоҳни хурсанд қилиш йўлида чурутамиз. Бунинг ажиблиги шундаки, бунга тузук-қуруқ эриша олмаймиз. Подшоҳлар қанчалик тошбағир бўлишмасини, мамлакатнинг вайроналиги ва халқнинг бечораҳоллигига чидашолмайди. Шоҳимизнинг адолатпарварлик, раиятдўстлик ва халқпарварликда назири йўқдир. Имоним комилки, у зот ҳаминша миллатнинг тинчлиги, ватаннинг ободлиги билан машғулдирлар. Аммо шуниси ҳам аниқки, бир кишининг донишмандлиги ва адолатпарварлиги тўрт миллаун кишилик элга таъсир қилиши қийин. Тўғри, амримиз одиллар, аммо маъмурларнинг кўпчилиги адолат кўчасидан ўтмаган. Шунинг учун мамлакатимиз ҳалигича обод бўлмайди ва аминимизки, агар шу ҳол давом этса, бир умр ҳам обод бўлмас.

Мен: Ҳақиқатан ҳам сизнинг бу фикрларингиз маъқулдир. Аммо сиз жаноблари Бухоро халқини қўйга ўхшатиб, бутун гуноҳни ҳокимларга ағдаряпсиз. Бу жиҳатдан ҳокимларни гуноҳсиз демайман, аммо раият-

да ҳам айб кам эмас. Тўғри, Бухоро халқи қўйга ўхшаши мумкин, бироқ қўйга ўхшашлик инсон учун ҳусн эмас, балки нуқсондир. Инсон инсондир, нега энди у ҳайвонга ўхшаши керак? Аллоҳ таоло Қуръонда буюрадиларки: «Лақад ҳалақал-инсана фи аҳсани тақвийм», яъни «Биз инсонни аҳсани тақвийм (юксак қилиб) яратдик». Бошқа ўрнида таъкидлайдики: «Ва саххара лакум ма фи-самавати вал-арз», яъни «Барча ер ва осмондаги нарсаларга сизларни ҳукм қилувчи деб буюрдик». Демак мулоҳаза қилинг, агар еру осмондаги нарсаларнинг бир қисми инсоннинг буйруғига бўйсунмас экан, фарағилар бу елканли кемалар ва ҳавода учиш воситаларини қаердан яратмоқдалар. Қўрдингизми, Инсон Қуръон қаримнинг ҳукми билан ҳам олий махлуқотдир, у еру осмонга амр берувчидир. Агар тоғу осмон, темиру мумнинг инсоннинг иқтидорли панжасининг остида фарқи йўқ бўлса, у нега қўйга ўхшар экан? Нега турмуш тарзини ўз ҳокимларидан ўрганар экан? «Лайса лил-инсани илла ма саъй», яъни «Инсонлар ҳар нима топмасинлар, ўз интилишларидан топадилар, интилмас, ҳаракат қилмас экансиз, ҳеч нарсага эриша олмайсиз».

Пайғамбаримиз буюрадирлар: «Инналлоҳа йўтиль-абда биқодри нухматиҳи», яъни «Худованд ҳар бир бандасини унинг меҳнат ва ҳаракатига қараб суяйди». Парвардигор бизнинг саломатлик ва саодат йўлимизни тўла кўрсатиб берган. Аввалам дейдики: «Сизларни оламнинг олий махлуқи қилиб яратдим». Шунинг яхши билиш керакки, биз кўз ва қошларимиз эвазига эътиборли махлуққа айланганимиз йўқ, балки эътиборли-лигимиз ва устуллимиз — билимимиз ва иқтидоримиз туфайлдир. Агар биз ўзимизнинг билим ва иқтидоримиздан фойдаланмасак, наникин эътиборли ва устун, балки энг ёмон ва тубан махлуқлардан ҳам ёмонроқ ва тубанроқ бўлиб қолишимиз аниқдир.

Тағри таоло яна шунинг таъкидлайдики: «Еру осмонда ҳар нима бўлса, сизларнинг буйруқларингизни бажарувчи қилиб тайинладик». Инсоф билан айтингчи, ана шу еру осмондаги махлуқлардан қайси бирини биз ўзимизга тобеъ этдик? Агар сиз Оврупа мактабларида ўқуғанингизда ва овруपालлар телеграф, телефон, темир йўли, ҳаво кемаларини қайси йўл билан ва қандай яратганликларини билсангиз эди, Қуръон қаримнинг ана шу бир оятида биз, мусулмонлар, қан-

чалар неъматларни оёқ ости қилганимизни тушуниб етар эдингиз.

Яна бошқа ўринда таъкидлайдики: «Инсон нимагаки эришса, ҳаракатининг натижасидан топади. Агар интилмаसा, ҳеч нарсага эриша олмайди». Албатта, сизнинг ақл ва билимингиз туфайли махлуқларнинг энг олийси қилиб, барча махлуқларни эса сизга тобеъ қилиб яратган экан, демак сиз ўз билим ва иқтидорингизни ишга солишингиз лозим. Агар интилмасангиз, унда Худодан нима гина? Ҳокимдан не шикоят?

Пайғамбар ҳазратлари буюрадирларки: «Сизнинг ҳар бирларингиз ўз қўл остидагиларингизнинг чўпонисизлар ва сизларнинг ҳар битталарингиз ўз қўл остидагиларингизнинг аҳволи учун Аллоҳ олдида ҳисоб беражаксиз». Ушбу ҳадисга биноан, ҳокимлар ўз қўл остидагиларга раҳнамолик қилишлари лозим. Ҳокимлар халқ ғамини емайдирларми, демак осийдирлар. Шунинг учун ўзимиз ҳаракат қилишимиз лозим, чунки Аллоҳ бизга ҳам уларчалик ақл ва иқтидор берган. Агар бу ақл ва қудратимизни ишга солмасак, унда ўзимиз гуноҳқормиз...

Бир ҳафта Шаҳрисабзда туриб, кейин Самарқанд томон йўлга отландик. Самарқандга келиб, бир кечакундуз турдим. (Самарқанд Бухорога нисбатан анча обод ва тартиблидир, фақат аҳолисининг руҳияти Бухоро аҳолисининг руҳияти каби тушкундир. Самарқандлилар икки-уч қўйи мактабга эгадирлар, уларнинг яхшиси Шакурий мактаби¹²³. Агарчи бу мактаб унчалик тараққий этган бўлмаса-да, ҳар ҳолда мудир ва муаллимларнинг олийжаноб ҳимматлари соясида қисқа вақт ичида ривож топиб, камолотга етишишига умид боғласа бўлади. Яна шуки, нуктадон муҳаррирлар ва зукко фозиллар кўблигига қарамасдан, самарқандлилар ҳалигача бирор бир миллий газетга эга эмаслар. Самарқандли биродарларимизга: «Ҳимматингиздан умидворлигимиз каттадир», — деб. сафаримизни давом эттирдик.

Ўз саёҳатимнинг тафсиллини баён қилсам. Самарқанддан вагонга ўтириб, Хатирчи станциясига едик. Станциядан Хатирчигача икки фарсаҳ йўл бор. Бир бузуқ аравага мен билан олти хатирчили ўтиришди. Улар Хатирчининг мўътабар кишилари бўлса-да, мутлақ саводсиз эдилар. Йўлнинг машаққати ҳам шул алфозда эдики, агар уни Пўли Сирот¹²⁴ ўрнида жаҳаннам устига ўрнатсалар, ҳеч ким жаннат орзусини

қилмас эди! Арава одамларни гўё зилзиладагидек бир-бирларининг устига олиб отар, жуда нохуш тарақа-тарақ қилиб юрарди. Мен Самарқанд станциясига олиб борадиган йўлни эслаб, бу бало йўл билан ўшани қиёслаб, ўзимча дер эдим: «Е раб, сенинг йўларинг қандайни мушкул!»

Шундай қилиб, бу тарақа-тарақ дўзахсифат йўлдан тўрт соат юриб, Хатирчи мулкига етдик. Ҳоким уйини манзил этдик. Бизга алоҳида хона ажратдилар. Бу шаҳарнинг аҳволи Шаҳрисабз ва Қарши аҳволнча, яъни уларга ёпирилган бало-қазоларга бу шаҳар ҳам мубтало, бунинг аҳволи улардан ҳам бадтарроқдир. Қишлоқларининг жуда кўб ерларига экин экилмаган, халқи фақиру фалак қарғишига учраган кишилардир. Масалан, мен ўзум бир кишини Хатирчи қўрғони атрофидаги бир неча таноб ерининг ҳар танобини ўн етти тангадан сотиб олганини кўрдим. Яна бир куни бозордаги чой дўконида ўтирган эдим, бир деҳқон келиб, ўн тангалик қарзи бўла туриб, яна қарзга ўн ой муддат билан нимча чой олди. Мен бундан жуда ҳайратда қолиб, ўша деҳқондан сўрадим:

— Шу ўн тангани нақд тўлай олмайсизми?

Деҳқон менинг юзимга тикилиб қараб туриб, деди:

— Йўқ!

Мен: Хўш, ҳар ой икки тангадан бериб, беш ойда шу қарздан қутула олмайсизми?

Деҳқон таассуф билан айтди:

— Ойга икки танга топиш сизлар — Худонинг ғазабига учрамаганлар учун осондир, аммо бизга мумкин эмас.

Мен: Ўн ойдан кейин бу пулни қаердан топиб берасиз?

Деҳқон: Мен амлоқдордан қарздорман, ҳашар пулидан ҳам бўйнимда бир неча танга қолган. Яна суд-хўрлардан ҳам анча пул қарзман. Ана шу қарзларимдан кўбининг муҳлати ўн ойда тугайди. Ўшанда улар менинг бир неча таноб еримни сотиб оладирлар. Шундан кейингина бу кишининг ҳам ўн тангасини тўлашим мумкин.

Кунларнинг бирида ҳоким мирзаларининг бири билан Хатирчининг фалокатга йўлиққан, бечора халқи ҳақида суҳбат қилаётганимизда, мирза:

— Яқинда ажиб бир ҳодиса содир бўлди, сизга шуни айтсам, — деди.

Мен: Жуда яхши, айтнинг!

Мирза: Маълумки, деҳқонларимиз ерларига маҳаллий ўғит соладилар. Уларнинг ҳар бири ўзининг бўш вақтида бир неча қоп ўғит тўплайди ва экиш пайтида ерга тўкади. Сафар исмли деҳқон ҳам бир неча қоп ўғит тўплаган. Кунларнинг бирида унинг қўшини атайинми, адашибми, унинг ўғитини ўз ерига солган. Бу ҳолдан хабар тонган Сафар ғазабланиб қўшинини сўкадир, қўшини ҳам ўз навбатида Сафарни ҳақоратлайди. Бир дақиқа ўтар-ўтмас, жанжал йириклашиб, катта можарога айланади. Шарнат ҳокими — қози жаноблари икки юз танга муҳрона, юз танга хизмат ҳақи олиб, ушбу можарони унинг фойдасига ҳал этганлар. Бечора Сафар раис одамига ҳам юз танга берган. Ўша кун бу хабар ҳокимхонага етиб келди. Биз ҳам одам юбориб, икки юз танга олдик. Устига устак, миршаб юз танга ундирди. Шундай қилиб, бир қоп ўғит учун бу бечоранинг олти юз танга пулини вилоятнинг тўрт ҳокими томоққа урдилар.

Ушбу воқеани эшитгандан кейин юқоридаги чой сотиб олган деҳқон эсимга келиб, мирзадан сўрадим:

— Биродар, эшитишимча, бу вилоят халқининг ҳатто ўн танга ҳам нақд пули йўқ. Шундай экан, у бечора олти юз тангани қаердан топади?

Мирза кулди:

— Тўғри, пуллари йўқ, ammo, алҳамдулиллоҳ, бу шаҳарда одамнинг оғирини енгил қилувчи саховатли кишилар кўб.

Мен: Улар қанақа одамлар?

Мирза: Судхўрлар. Уларнинг пул бериш йўллари ҳам ажиб. Масалан, фараз қилайлик, мен судхўрман. Ана шу номи юқорида зикр қилинган Сафар ўша жанжални бостириш учун олти юз танга сўраб олдимга келади. Ҳар юз танга ҳисобидан ойида тўрт тангадан фойда бериш шарти билан унга бу пулни тутқазаман. Ночор рози бўлиб қолади. Шунда ҳам пулнинг ҳаммасини бермайман. Ҳар юз тангага нимча чой — ўн танга, жами эллик танга ва эллик танга нақд пул бериб, уни юз танга қарздор қиламан. Шундай қилиб, [берилажак] олти юз тангадан уч юзига олти нимча чой олтимиш танга, бир ярим ман буғдой — юз эллик танга, бир ярим ман жўхори — тўқсон танга, жами уч юз танга ва яна уч юз танга нақд пул бераман. У бечора зорланиб, ёлбориб айтади: «Менга олти юз танга керак, мен бу чой, буғдой, жўхорини қайси дардимга даво қиламан?!» Мен зарда билан жавоб бераман:

«Менга нима? Бозорга олиб бориб сот!» У ўз навбатида: «Шу нарсаларни ўзингиз истаган нархингизда сотиб олиб, пулини менга бериш»,— дейди. Мен чойга ўттиз олти танга, бир ярим ман бугдойга бир юз йиғирма танга, бир ярим ман жўхорига олти танга— жами бир юз ўттиз уч танга бераман. У бечора ҳам уч юз танга ва бир юз ўттиз уч танга — жами тўрт юз ўттиз уч тангани олиб, олти юз танга қарздор бўлади.

Бу муомалада икки марса диққат этарликдир: менинг инсофсизлигим ва унинг бахтсизлиги. Инсофсизлигимни таҳлил қилсангиз, тўрт юз ўттиз уч тангани бериб, у бечорани олти юз тангага қарздор қиламан, яъни олти юз тангани ўз чўнтагимдан чиқармасдан бир юз олти танга тўрт тангани фораг қиламан. Кейин у бечорадан «фойиз» деб ҳар йили икки юз саксон саккиз танга талаб қиламан. Энди унинг бахтсизлигини тасаввур қилинг: энг аввало бечора тўрт юз ўттиз олти танга олиб, бир йил ўтгандан сўнг икки юз саксон саккиз танга «фойиз»ни ҳам қўшиб, саккиз юз саксон саккиз танга бериши лозим. Бу ҳам аниқки, бир йилда у бечоранинг бошига бунга ўхшаш савдолар бир марта эмас, ҳеч бўлмаганда уч марта тушади. Ана шунда у бир йилда тахминан уч минг танга қарз бўлади. Хўш, у бу қарзларини қандай узади? Албатта, уй ва ерларини ўша судхўрларга беради. Узию аҳли аёли дарбадар гадо бўладилар. Бу бошимизга тушган энг оғир ва қаттиқ балолардан биридир.

Мен бу сўзларни эшитиб, сиқилганимдан шундай дедим:

— Худонинг бандалари, бундай зулмга маҳкум бўлган мамлакатга Аллоҳнинг раҳмати соя ҳам ташламас!

Хатирчида бир ҳафта туриб, кейин Бухоро йўлига равона бўлдик. Хатирчи станциясига келиб, поездга ўтирдим. Мен билан бирга икки тожир ва бир бухороли мулла ҳам йўлга чиқилган экан. Улардан ҳол сўрадим, айтдилар:

— Самарқанддан келямиз, Бухорога борамиз.

Вагон тез суръатда кетиб борар эди. Ҳар ким ўз юмуши билан машғул. Тожирлар савдо хусусида суҳбатлашади эди. Мен бир китобни олиб, мутолаа қила бошладим. Мулла уйқуға кетди. Бир станция йўл юридик, ҳали ҳам ҳамма ўз юмуши билан эди. Бироқ, мулла уйқусизликдан зеркиб, чуқур «ух» тортиди-да, менга қараб, деди:

— Биродар, бу икки киши ўз суҳбатлари билан маш-

гуллар. Сиз билан биз илм аҳлиданмиз, нега бир-биримиз билан суҳбат қуриб кетолмаймиз?

Мен: Фақир китоб мутолаа қилмоқдаман, бироқ нега сиз йўлдошларнинг суҳбатига қўшилмайсиз?

Мулла: Биродар, биз илм аҳлиданмиз, булар эса дунё аҳли. Биз уларнинг суҳбатидан ҳеч нарса тушунмаймиз.

Мен: Яхши, сиз булар билан суҳбатлашинг, зора булар сизнинг сўзларингиздан баҳраманд бўлсалар.

Ҳар иккала тожир ўз суҳбатларини тўхтатиб, бизнинг гапларимизга қулоқ солар эдилар. Улардан бири менга табассум қилиб, деди:

— Жаноблари Самарқанддан бу ёнга тўхтамадан, бизга навбат бермай суҳбат қилдилар. Бахтсизликни қарангки, биз ҳам у кишининг суҳбатидан ҳеч нарса тушунмадик.

Мен: Сизлар домулланинг сўзларига диққат билан қулоқ солмагансизлар, шунинг учун уни тушунмагансизлар. Бўлмаса илм аҳлининг суҳбати ҳамиша ва ҳамма вақт ҳам эшитишга арзигулик ва нафлидир.

Тожир: Яхшигина эшитдик, мақсадларини ҳам билдик, бироқ фойдалана олмадик.

Мен: Ажабо, домулланинг суҳбатидан нимани тушунганингизни менга айта оласизми?

Тожир: Албатта, айтаман. Домулла ҳазратлари беш соат давомида тинмасдан, нафас олмасдан гапирдилар. Суҳбатларининг бошидан охиригача шуни фаҳмладикки, марҳум қози калон яхши одам эканлар, бир неча марта домулла жанобларига кулиб боққан эканлар. Агар ўлмаганларида бу кишига катта мударрисликни берар эканлар. Бироқ, таассуфки, қазо қилибдирлар. Аммо ҳозирги қози калоннинг инсофи йўқ эмиш, чунки ҳалигача домулла жанобларига кулиб қарамабди. Инсоф қилинг, биз, бечоралар, бу суҳбатдан нима баҳра оламиз?

Домулла: Биродар, булар дунё учун яратилган одамлар, дедим-ку! Келинг, ўзимиз гаплашиб кетамиз.

Мен: Домулла жаноблари, сиз нега буларни ҳар сафар «дунё аҳли», деб камситасиз?

Домулла: Тўғри-да, улар доимо савдогарчилик билан машғулдирлар, молу мулк, давлат эгаси бўлиш учун интиладилар, шунинг учун уларни «дунё аҳли» деймиз ва эътибор билан қарамаймиз.

Мен: Нима учун эътибор қилмайсиз?

Домулла: Чунки Пайғамбар ҳазратлари буларнинг

ҳаққиға шундай демишлар: «Ал-дуња жиғатун ва та-
либиҳа қилабун», яъни «Дунё ўлган ҳайвон мисоли-
дир, уни талаб қилғувчилар итдирлар».

Мен: Ундай бўлса, бу икки биродар ҳам ит экан-да?
Домулла кулиб туриб деди:

— Пайгамбарнинг айтишидан шу маъни чиқади,
аммо бизнинг шаҳримизда шариатга аҳамият бермай-
лар. Шунинг учун ҳам ҳар каснинг кўнгли нима истаса,
шу билан машғул бўлади ва илло, агар бизнинг одам-
ларимиз расули худо буюрганидек иш тутсалар эди,
бундай ишларга ҳеч қўл урмас, кечаю кундуз тоат-
ибодат билан машғул бўлар эдилар.

Мен: Агар барча кишилар кечаю кундуз тоат ва ибодат билан шуғуллансалар, бирон ишга қўл урмасалар, унда озик-овқат ва кийим-бошларни қаердан топадилар?

Домулла: Худо етказадир.

Мен: Булар авомлар. Агар шариатга қарши бирон иш қилсалар ҳам атайин эмас, балки адашиб қиладилар. Шунинг учун уларда айб йўқ, аммо сиз, жаноблари, олимсиз, расули худонинг айтганлари асосида иш тутасизми ёки йўқми?

Домулла: Албатта, иш тутаман.

Мен: Дунёнинг моли учун ҳаракат қилишни худо ва расул манъ этган, дейдилар. Сизнинг ўзингиз дунё молига эга бўлиш учун ҳаракат қиласизми?

Домулла: Мен аслида бу ишларга қўл урганам йўқ. Ҳамиша тоқат қилиб, Аллоҳнинг ёди билан машғулман.

Мен: Шундай экан, бу тожирларга нега: «Марҳум қози калон яхши одам эдилар, доимо табассум билан боқар эдилар, бу қози калон инсофсиздир, менга кулиб қарамайдир»,— дебсиз. Сўзларингиздан маълум бўладики, сиз ҳам дунё мол-мулкининг тарафдори экансиз. Сизнинг бу тожирлардан фарқингиз шундаки, улар ризқ-рўзларини ўзларининг сабъ-ҳаракатларидан топадилар. Сиз эса қози калоннинг кулиб боқишидан. Тожирлар кечаю кундуз ўз ҳаракатлари билан оворадилар. Сиз жаноблари эса, қози калон жанобларининг табассумини овлайсиз.

Домулла: Биродар, албатта, бандасининг ризқини худо берадир, бироқ бесабаб бермайдир, албатта, бирон сабаби лозим. Бизнинг ризқ-рўзимизнинг сабаби ҳам қози калондирлар. Шунинг учун гоҳида қози калон табассумининг фикрида бўлишнинг ҳам зарари йўқ.

Мен: Тўғри, аммо калтак яна сизнинг бошингизда синади. Булар ҳам сизга ўхшаб худонинг ризқ бериши ва бунга маълум сабаб бўлиши зарурлигини биладирлар. Шунинг учун тижоратни ўз ризқларининг сабаби деб биладирлар. Менимча, буларнинг ишлари сизнинг ишингизга нисбатан шарнат юзасидан яхшироқ ва олийроқдир. Чунки Ҳақ таъоло буюрадики, «Ва ин лайсалил-нисани илла ма саъа»¹²⁵. Ҳазрат пайғамбар алай-хиссалом буюрганлар: «Ман бата камилан мин талабил-хилали батамаъфуран», яъни «Ҳалол йўлни тилаб чарчаб қолган кишилар ухласалар, уларнинг гуноҳларини худованд кечирган ҳолда ухлайдирлар». Бошқа бир жойда айтканлар: «Лаъан йаҳуза аҳадукум хаблаҳу сумма йағду илал жабали файаҳтатибу файабийъу фабаъкулу ва йатасоддақу ҳойрун лаҳу мин ил-йасъалан-наса», яъни «Албатта, сизлардан битталарингиз арқонни олиб эрталаб тоққа кетсангиз, бас, ўтин териб келсангиз ва уни сотсангиз ва (у пулдан) есангиз ва садақа берсангиз, унинг учун бу иш тиланмоқдан яхшироқдир». Бу ҳадис ва оятларнинг ҳар бири саъй ва амални муқаддас биладир, унинг эгаларини башорат қиладир ва саволлар арбоби бўлган сизларга мазаммат ва танбеҳ берадир.

Домулла: «Ад-дуния жийфатун ва талибиҳа қилабун» ҳадисига¹²⁶ нима дейсиз?

Мен: Бу ҳадисни қаерда кўрднингиз?

Домулла: Эшитдим.

Мен: Менимча, бу Пайғамбар ҳадиси эмас.

Домулла: Йўқ, йўқ! Албатта, Расулуллоҳ ҳадиси бу, чунки бу ҳадисни мен устодларимдан эшитганмен.

Мен: Устодлардан эшитганингизнинг ўзи ҳадиснинг саҳиҳлигидан далолат бермайдир. Сиз ҳам биласизки, дунёда ҳадис жуда кўбдир. Лекин уларнинг барчаси Пайғамбар алайҳи-с-саломнинг ҳадиси эмас. Уларнинг кўби сохта ва ёлғондир. Имом Муҳаммад бинни Имомл Бухорий «Саҳиҳи Бухорий»ни¹²⁷ яратиш учун олти юз минг ҳадис тўплаб, уларнинг ниндан тўққиз минг икки юзта тўғри ҳадисни ажратиб, ўз китобини яратган. Шунда ҳам бу ҳадисларининг уч минги такрорланганларидир. Яна айтишларича, Имом Бухорий ўша олти юз минг ҳадисдан олти мингини саҳиҳ деб топган. Бу ерда бир муҳим нуқта мавжуд. Уни ҳам арз-эта қолай. Имом Бухорий икки юз эллик олтинчи ҳижрий йилда оламдан кўз юмган. Маълум бўлишича, Пайғамбар замонидан бошлаб Имом Бухорий даври-

гача олти юз мингга яқин сохта ҳадис вужудга келган. Ким биладн Имом Бухорий замонидан бизгача бўлган бир минг етмиш йил ўртасида неча миллиўнлаб сохта ҳадислар вужудга келган экан? Шунинг учун устоддан эшитган ҳар бир ҳадис тўғри бўлавермайдир.

Тожирлардан бири деди:

— Энди бу масъалани қўйиб, сал мақсадимизга қайтайлик. Маълумки, бизнинг Бухорода тижорат иши орқада қолиб кетган. Бунинг сабаблари кўб. Бироқ шуни ҳам инкор этмаслик керакки, энг катта иллат — уламо ва машойихларимиздадир. Чунки бу азиялар пул ва давлатга эга бўлмаслик ҳақида шунчалик кўб ҳикоят ва ҳадислар ўйлаб топганларки, тижорат ва пулга эга бўлишлик фикрини миллатимиз дилидан сидириб ташлаганлар. Масалан, бугун ўзум савдогарман-у, аммо ишимга шисбатан кўнглум ҳеч исмайди, чунки биладан: дунёда пул орттириш Аллоҳ фармойишига хилофдир.

Мен: Ҳақиқатан ҳам бу масъала баҳсга арзирлидир. Менимча, ҳар бир қавм учун тижорат ва пулдорлик ақл ва одат юзасидан зарур бўлгани сингари, шаръан ҳам лозимдир. Бутун Қуръонда ва ҳадисларнинг биринда мусулмонларни бу йўлдан қайтарниш борасида бирон сўз топа олмайсиз. Аксинча, Худо ва унинг расули бу ишни юксалтириш борасида олий фармойишлар берганлар. Мен уларни айтишдан аввал, ўз муддаоимни бир аниқ ақлий далил билан исботламоқчиман. Сизларнинг ҳар бирларингиз яхши биласизки, мусулмонлик биниси беш амрдан иборатдир: иймон, намоз, закот, ҳаж, рўза. Ҳар ким закот ва ҳажни амалга ошириш учун пул лозимлигини билади. Пулсиз кишилар бу икки ибодатдан маҳрумдирлар. Бироқ, агар рўзани беваво кишилар ҳам адо этсалар-да, шунга иқрор бўлайликки, бойликка эга бўлган муфтхўрларнинг¹²⁸ намоз ва рўзаларни бечора кишиларнинг намоз ва рўзасидан яхшироқдир. Чунки намоз шартларидан бири шунки, намоз ўқиётган киши Аллоҳ томонга қараб, чин дилдан итилишни лозим. Бироқ, оч ва қашшоқлар ҳамма вақт эртанги кунда қўлга киритилгани зарур бўлган понларни ўйлар эканлар, бундай лаззатга ҳеч эриша олмайдилар. Шу қатори давлатманд кишилар рўза кунларида туш пайтида ҳам мазали таомларни ейишга қодирлар ва уларнинг табиатлари ҳам мазали овқатлар тановулига мойилдилар. Бечоралар эса фақат худонинг ризолиги учун тушги таомлардан воз кечиб,

намози шомгача оч юрадирлар. Шунинг учун давлат-мандлар рўзасида илоҳий амрга итоат зоҳир этиладир, бу эса қашшоқ кишиларда кўринмайди.

Қаранг, ислом файласуфи Саъдий¹²⁹, Аллоҳ у кишини ўз раҳматига олган бўлсин, нималарни ёзибди: «Агар саховат, эҳсон қудратдир ва агар сажда қилиш қувватдир, давлатдорга поклик, ҳалол давлат, пок кийим, шараф ва номус, кенг феълга эга бўлиш имкони бор. Тоатнинг қудрати латиф сўзлардадир ва ибодатнинг асли покиза либосдадир. Маълумки, бўш қориндан қандай қилиб қувват ва ҳеч вақосиз қўлда қандай мурувват келади.

Тавонгаронро вақф асту назру меҳмони
Закоту фитраву эътоқу ҳадяву қурбони.

Ту кай ба давлати эшон раси, ки натвоини,

Чу з-ин ки ду ракъату он ҳам ба сад парешони»*.

Эмди покизалик, иймон ва Аллоҳнинг ягоналиги, Пайгамбарнинг набуввати, дин билан тасдиқ этилиши ва тилда иқрор бўлишидир. Ушбу тасдиқ ва мазкур иймон учун, оз бўлса-да, илм керакдир. Озгина илм таҳсили ҳам пулсиз амалга ошмайди. Демак, исломнинг буюк бир рукнини амалга ошириш учун-да маблағ лозим. Маълум бўлдики, мусулмончиликдаги беш бинони бунёд этиш учун ҳам маблағ лозим. Шунинг учун ҳам Пайгамбар алайҳиссалом буюрганлар: «Қадал фақру айнакуна куфран», яъни «Қашшоқлик куфрга яқиндир», бошқа бир жойда буюрадики, «Истаъийзу биллаҳи мин ал-фақри ва ийлатин», яъни «Худодан қашшоқлик ва муҳтожлиққа тушмаслик учун паноҳ тиланг».

Домулла менинг сўзларимдан газабланиб, деди:

— Сизнинг барча айткан бу сўзларингиз икки жиҳатдан тўғри эмас. Биринчиси, сиз ўқуған ҳадисларингиз ёлғондир, чунки Пайгамбаримиз ҳеч вақт қашшоқлиқни ёмон деб айтган эмаслар, балки «Ал-фақру минни ва биҳи афтаҳиру», яъни «Фақирлик ҳам мендан ва мен у билан фахрланман», деганлар. Ваҳоланки, Бухоро уламоларининг барчаси қашшоқлик тарафдо-

* Таржимаси: Давлатдорларнинг иши вақфу меҳмондорчиликдир, яна закот, фитр, кимшидир озод этиш-у ҳади бериш ҳам қурбонлик қилишдир. Сен икки ракат намозингни паришон ҳолатсиз ўқий олмайсан-у, уларнинг давлатига қачон тенг кела оласан.

ридирлар. Шунга қарамасдан, улар бу беш рукни тўла адо этадирлар.

Мен: Домулла жаноблари, биринчидан, Пайғамбар ҳазратлари ифтихор қилган нарса қашшоқлик эмас, балки Аллоҳ розилиги билан нафсин тийиндир. Бундай фақирлик давлатманд кишиларда ҳам мавжуд. Масалан, бир давлатманд киши рамазон оини тўла рўза тутмасдан, кундузи уйда бекиниб олиб, лаззатли таом пишириб, еб, кечалари уйда мажлислар тўзаб, ичкиликбозлик билан шуғулланиб, шароб шишаларидан нафланиши мумкин. Лекин буларнинг ҳеч бирини қилмайди, ҳеч қандай жабр ва иқдорсиз, фақат Аллоҳни рози қилиш учун кундузлари рўза тутиб, кечалари намозу ибодатга тайёр туради. Унинг бу ишнин «нафсин жимловлаш ва Аллоҳ розилиги», дейдилар. Ана шу Ҳазрат Пайғамбар ифтихор қилган фақирлиқдир. Кейин сиз «Бухоро уламолари қашшоқлик тарафдоридирлар», дедингиз. Тўғри, Бухоро уламолари қашшоқлик тарафдоридирлар, бироқ ўзлари қашшоқ эмаслар. Сизнинг уламонгиз қашшоқлиқни ўзлари учун эмас, балки ўзгалар учун муносиб билдирлар. Шунинг учун улар «сен ўлгин-у, мен қолай» дейдилар.

Энди асл мақсадга қайтайлик. Шарнатнинг ҳам пулни муҳофаза қилиш ва тижорат ташвиқи хусусида кўб топшириқлари бор. Жумладан, айримларини зикр этай: «Нисо» сурасида¹³⁰ Рабб ал-иззат ҳазратлари буюрганларки: «Вала йуътус-суфаҳаъа амвалакум уллати жаъалаллоҳулакум қийаман», яъни «Ўз молларининг ақли фосиқ ва маданиятсиз кишиларга берманглар, чунки Аллоҳ таоло сизни бор будингизни шакллантириш ва манфаатингиз учун яратгандир». Расулulloҳ ҳазратлари ҳам ўз ҳадиси шарифларида бундай деб айтканлар: «Ат-тажирус-содийқул-амийну маъанна биъийна вас-сиддиқийна ваш-шухадон», яъни «Ишончли ва ростгўй тожирлар (қиёматда) пайғамбарлар, сиддиқлар ва шаҳидлар қаторидадир». Бошқа жойда айтканлар: «Инналлоҳа йухиббул-абдат тақий-йал-ғаниййа», яъни «Аллоҳ таоло, албатта, давлатманд тақводорни суядир».

Энди менинг баёнотимдан билиндики, ислом шарнати тижорат ва давлатмандликни манъ этган эмас, балки амр этган. Бироқ шунинг ҳам билишимиз лозимки, ислом бизни тижоратдан манъ этмаган-у, бироқ бахиллик, исрофгарчилик ва таъмагирликдан қаттиқ

тортган. Шундай экан, ҳар ким худонинг ва унинг расули мутеъи экан, пулдорлик ва тижорат ишига интилиши лозим ва тамаъ ҳамда исрофгарчилик касалидан ҳазар қилиши лозим.

Шу вақт вагон бир станцияга келиб тўхтади. Сўрадим: Кармана экан. Тожирлардан бири ташқарига чиқиб, нон ва чой олиб келди, биргалашиб тановул қилдик. Домулла пастга тушиб, бир оз айланиб келдилар. Бироқ, қайтиб, бизнинг олдимизга ўтирмасдан, бошқа жойни маъқул билдилар. Биз яна ўз суҳбатимизни давом эттириш билан машғул бўлдик.

Тожир: Сизнинг сўзларингиздан жуда мамнун бўлдим. Бухоро муллалари бизни «дунё одами» деб кўб дакки бердилар.

Мен: Тўғри, агар давлатманд киши ростлик ва савоатдан узоқ бўлмаса, у ҳам ақлан, ҳам шаръан мадҳу санога сазовордир. Ўйлаб кўринг, мусулмонлар ўз динлари хусусида қаерда таълим оладирлар? Мадрасада. Намозларини қаерда ўқийдилар? Масжидда. Бу масжид ва мадрасани биз учун ким қурадир? Давлатманд кишилар. Шунинг учун давлат эгалари ҳақоратлашга эмас, мадҳ ва мақтовга лойиқдирлар.

Мен бизнинг динимиз тижоратга тарафдорлик қилиши ҳақида сизларга фикр аниқладим. Бироқ, бу масъала қандай амалга ошириши ҳақида ҳеч нарса демасдим. Энди шу ҳақда арз қилмоқчиман. Ажабо, ислом дини нега тижоратни қўллаган? Чунки тижорат масъаласи башариятнинг ҳаёт-мамот масъаласидир. Дунё халқларидан биронтасининг иши тижоратсиз амалга ошмайди. Айниқса, бизнинг давримизда тижорат жуда эътибор берилишига арзийди. Қадим замонда оламнинг амр ва подшоҳлари фақатгина ўзларининг шаҳвоний нафслари учун бир-бири билан уришар ва ярашар эдилар. Агар қадимги урушларга диққат билан разм солсак, уларнинг асл сабаби ўша подшоҳлардан бири қизини иккинчисига бермаганлиги ва уш иzzат-иқром қилмаганлиги бўлиб чиқадир. Лекин бизнинг давримизда бўладиган урушларнинг асл сабаби тижорат можароларидан бошқа нарса эмасдир. Масалан, тараққий қилган бир давлат ўз тижоратини кенгайтириш ниятида бошқа қолоқ давлат ерига борадир ва айрим имтиёزلарга эга бўлиб, у мулкнинг йўлини ўз тижорати учун очадир ва маълум муддатдан сўнг, бу мулк аҳли унинг тижоратига моненьлик қилиб халақит бера бошласа, ўша заҳотиёқ уларнинг устига лашкар тортиб, ҳар қандай йўл билан

уларнинг ерларини ўзиники қилиб олишга ҳаракат қилади. Агар бошқа бир кучли давлатда ҳам ўша вақтда тижорат ишлари юксалган бўлса, у ҳам ўз савдо миқёсини ҳимоя қилиш учун қарши томондан лашкар тортиб, урушга киришади. Шундай қилиб, икки буюк давлат бошқа бир кичик давлатнинг ерида тижорат равиқи учун лашкар тортадилар.

Тожирлар: Ажабо, давлатлар ўз савдоларининг ҳимоялари учун бунчалик ўзларини қурбон қилмасалар? Фараз қилайлик, уларнинг 2—3 одами фойда қилди ёки зарар кўрди, бунинг давлатга нима даҳли бор?

Мен: Бу давлатлар ҳар мулкнинг молини ўзига сарф қиладилар ва фақат ўша ернинг тижоратидан фойдаланадилар. Масалан, бугун Ҳиндустон инглизларнинг қўлида, бироқ Ҳиндустон молларидан бир пул ҳам инглиз хазинасига кирмайдир. Барчаси фақат Ҳиндустон ободлигига сарфланади. Инглиз давлати фақат у ернинг тижоратидан фойдаланади. Шунинг учун ҳам бу тижорат учун жон борича ҳаракат қилади. Чунки, маълумки, агар Ҳиндустонда Англия тижорати ўрнини Олмонга эгалласа, унда Англия учун Ҳиндустоннинг бор-йўқлигининг фарқи қолмайдир.

Энди озгина бўлса-да, бухороли тожирлар аҳволин тадқиқ қилайлик. Менимча, сизларнинг бугунги тижоратларингиз бизнинг пайғамбаримиз амр қилган тарзда эмас, балки доимий равишда фойда келтирмайдиган ўзгача тижоратдир. Пайғамбаримиз бизга амр этган тижорат бугунги оврупалиларнинг тижоратидир, чунки улар бундан манфаат кўриш учун фойдаланадилар. Бироқ савдогарларингизнинг аксарияти бугунгача фақатгина фойда кўриш учун эмас, балки ўзларининг нафсоний ҳаваслари туфайлигина бу иш билан шуғулланганлар. Масалан, Бухорода фалон бой олтинш минг терн олади? Нега? Чунки бошқа бир бой ҳам шунчалик терн олган. Бу йил фалон бой тижорат учун Америкага боради. Нега? Чунки кўнгли саёҳат тилабди. Бу ишларни тижорат демайдилар. Уларнинг ана шу ўйуларини тижорат деб қабул қиладиган ҳар бир қавм, албатта, маҳв ва нобуд бўлиши муқаррардир.

Бу фикрмин иботлаш учун бир баҳс юритсам: сиздан сўрасамки, Бухоро тожирлари аввал пахта савдоси билан шуғулланганлар. Энди эса шуғулланмай қўйдилар?

Тожир: Чунки пахта савдосидан кўб зарар кўрдилар.

Мен: Шу кунларда (яъни бухороли тожирлар пахта савдосидан қўл тортганларидан кейин) Бухородаги бегона савдогарлар ҳам пахта савдоси билан машғулми-лар ёки улар ҳам бу ишдан қўл тортганларми?

Тожир: Шу кунларда Бухорога жуда кўб кишилар пахта сотиб олиш учун келадирлар ва кўб пулнишлай-дирлар.

Мен: Ана шу бегоналар Бухоро савдогарлари каби зарар кўрадиларми ёки фойда олмоқдаларми?

Тожир: Агар улар ҳам бизнинг тожирларимиздек зарар кўрганларида эди, пахта сотиб олишдан қўл тор-тар эдилар. Бироқ ҳозирча бу ишдан тўхтаганларича йўқ, аксинча, ҳар йили аввалгисидан кўра кўброқ да-ромад олмоқдалар. Айтиш мумкинки, зарар кўрмайдилар, балки фойда оляптилар.

Мен: Ажабо, Бухоро тожирлари бухороли бўла ту-риб, ўз шаҳарларининг паст-баландини бегоналардан яхшироқ билсалар ҳам, нега пахта савдосидан зарар кўрмоқдалар? Бегоналар эса, бегоналигига қарамас-дан Бухоронинг йўл-йўригини яхши билмай, қандай қилиб фойда кўряптилар?

Тожир: Бегоналар барча усқуналарини ўзлари қура-дирлар, тузатадирлар, биз бу жиҳатдан уларга муҳ-тожмиз ва шунинг учун ҳам бизнинг харажатимиз улар-нинг харажатидан кўброқдир.

Мен: Сизларнинг фалокатга ботишларингизнинг са-баби фақат бугина эмас. Яна бошқа йирик бир иллат ҳам бор. Ажнабийлар ўзаро иттифоқ ва бирликка эга. Сизлар эса пулларингизни ҳаминша ўзаро ички зиддиятла-рингиз йўлида сарф этасизлар. Молни сотиб олаётган пайтда, сизнинг фикр ўйингиз бухороли фалон бой усти-дан ғалаба қилиш борасида бўладир. Ундан кўпроқ мол олиб, уни синдирсангиз бас. Шунинг учун жуда кўп ҳолларда бир-бирларингизга қасд қилиб, пахтали Масков нархидан тўрт баравар ошиқ олиб, ҳисобсиз зарар кўргансизлар. Тери сотиб олишда ҳам аҳвол шу. Бироқ ажнабийлар бу йўлни тутмайдирлар. Улар бо-зорга кириб савдо қилишдан аввал, тўпланишиб мас-лаҳат қилишадир. Кўрадиларки, пахтанинг нархи Мас-ковда ўн беш сўм, улар бу ерда ўн сўмдан оширмасликка қарор қилишадир. Кейин бозорга кириб, ўз аҳдларида туриб савдо қиладирлар. Пахта нархи ўн сўму бир тан-гага тенг келиши биланоқ ҳаммалари ҳамёнларининг эғзини беркитадирлар. Чорасиз қолган деҳқон яна бир танга тушиб, арзон сотадир.

Эмди сизнинг фикрингиз ва менинг қарашларимни бир жойга жамласак, қуйидаги натижа ҳосил бўлади:

1. Бегоналар ўзаро иттифоқ тузиш ва бирлашиш кучига эга, сизларда эса иттифоқ ва бегоналик бор.
2. Бегоналарнинг ўз фабрикалари бор, сизларда эса йўқ.
3. Улар савдо илмини неча йил зўр бериб ўқиғандлар ва биладилар, сизлар эса билмайсизлар.

Шунинг учун ҳам улар фойда кўрадилар, сизлар — зарар. Шунинг учун пахта тижоратини бутунлай ва пилла тижоратини қисман сизлардан олганлар ва, амни-манки, агар ускунасилик ва илмисизлик, ўзаро иттифоқлар тугамаса, тери жиҳатини ҳам бой беришингиз шубҳасиздир. Бошқалар сизларни тижоратингизни тортиб олмасликлари учун нима қилиш керак?

Энг аввало ўртангизда иттифоқ ва бирлик лозим. Дини мубийнимиз¹³¹ ислом хусусида ҳам иттифоқ ва бирликни амр этган. Оҳ, агар уламоларимиз шундай бир муҳим илоҳий амрни бизга дурустроқ тушунтирсалар эди ва биз ҳам унга амал қилсак эдик, бугунги кунда бунчалар кучли балоларга учрамас эдик.

Кейин сизларнинг ўз фабрикаларингиз бўлмағи лозим. Шунинг олиб айтманки, бугун Бухорода ҳам фабрика қуришга, ҳам тижорат қилишга сармоясиз етдиган киши йўқ. Агар ўнга бухоролик сармоядорнинг пули бир жойга тўпланса, тўртта фабрикага эга бўлиш мумкин ва бу сармоя эгалари муваффақият билан савдо ишини юрита оладилар. Улар оврупалилар ширкатларининг афзаллигини яқинда кашф этиб, ўз миллатларини бу ширкатларни тузишга даъват этдилар. Бироқ бизнинг Пайғамбаримиз бундан бир минг уч юз йил аввал амр этиб, деган эдиларки: «Ана салосуш-шарикайни малам йаҳин аҳадумуҳа саҳиббаху фаиза хонаҳу ҳаражту мин байнаҳума», яъни «Оллоҳ таъоло дейдики, мен икки бир-бирига хиёнат қилмайдиган шерикларнинг учунчи ҳимоячисидирман, бас, вақтинки, улар бир-бирига хиёнат қилсалар, мен у икки (шерик) орасидан чиқаман».

Учунчидан, сизлар ўз фарзандларингизни тижорат мактабларига юбориб, савдо илмини ўқитингиз, чунки бегоналар тижорат илмидан хабардор, сиз эса беҳабарсиз. Аллоҳ таъоло бу маънини Қуръонни каримда хабар берган: «Хал йастанвиллазина йаъламуна ва л-лазина ла йаъламуна», яъни «Билмаганлар билганларга баробар бўлмайди».

Яна бошқа бир масъала ҳам борки, буни ҳам аразсам: тижоратдан мақсад — бойлик орттиришдир (яъни пул топиш). Аммо сарватин³² қўлга киритишнинг йўли фақатгина тижорат эмас. Бунинг жуда кўп йўллари бор бўлиб, тижорат шулардан биридир. Бошқа йўл: «ихрож саноати», яъни ер ости бойликларини чиқариб олиш ва «аъмол саноати», яъни ускуналар (фабрика ва зовудлар) яратишдир. Таассуфлар бўлсинки, сиз, бухоролилар, бу икки жиҳатга мутлақо эътибор бермагансизлар, Бухорога тегишли ерларда тилла, мис, темир, тошкўмир, лампа мойи ва бошқа заҳиралар кўпдир. Сиз, бухоролилар улардан баҳраманд бўлмаганликларингиздан кейин бу бойликлардан нима фойда? Яна қайтараман, йирик ширкатлар тузиб, нифоқ ва ниттифоқликни бир томонга йиғиштириб, нитилиш ва ҳаракатларингизга мунтазир қолган ва худонинг неъматини бўлган ер ости бойликларидан баҳраманд бўлингиз. Аммо бу бойликлар, заҳиралардан фабрика ва машиналар ёрдами билангина тўла ва озода ҳолда фойдаланиш лозим.

Шуни ҳам билдингларки, агар сиз, бухоролилар, Аллоҳнинг неъматини бўлган бу бойликлардан фойдаланмас экансиз, ҳаял ўтмай, бегоналар бу бойликларга эга бўлиб, уларнинг ҳар бирларини устида ҳайратангиз машиналар ва фабрикаларни ўрнаштирадирлар. Дунё-дунё пул ишлаб оладирлар. Минглаб хизматчилар бу ишга сафарбар қилинадир. У вақтда сизларнинг фарзандларингиз чорасиз қолиб, бегоналарнинг хизматларига бўйин эгишлари муқаррар.

Бугунги кунда «аъмол саноати»нинг бир қисми, масалан, алача тўқиш ва бошқалар сизнинг мамлакатингизда мавжуд, бироқ уларнинг ҳаммаси ҳам қўлингиздан кетиши муқаррар. Бу хусусларнинг тафсиллини юқорида араз қилган эдим. Уларни қайта ёзишга ҳожат кўрмадим.

Шу пайт ўт аробанинг чиқариғи эшитилди, (кимдир) айтди:

— Когонга етиб келдик.

Ҳар ким ўз нарсаларини тугишга киришди. Мен ҳам ўз нарсаларимни боғладим. Вагон тўхтади, тушиб, файтунга ўтирдим ва аввал уйда тўхтаганим—дўстимникига қараб кетдим. У менинг қайтганимдан хурсанд бўлди. Уч кун Бухорода туриб, ўзимнинг муборак ватаним томон йўл олдим.

Муроди мо насиҳат буд, гўфтим,
Хаволат бо Худо кардим — рафтим.

(Муродимиз насиҳат эди — айтдик,
Худога ҳавола қилдик — кетдик.)

ТАМОМ

ҚИЄМАТ

Хаёлий ҳикоя

Дўстимнинг оти Рўзиқул бўлса ҳам, биз уни «Почамир» дер эдик. Нечуиндир, билмадим, бир киши кўкнори чикач, «почамир»¹ бўлиб қоладирил!..

Бизнинг Почамир ўн беш кун касал ётди. Қасалликнинг сабаби шул кўкнорсизлик эди. Ун беш кун «оби ҳаёт» ичмай ётмоқ..., тушунингиз, қулайми? Почамирнинг ўлиб қолмагани ҳам анча ботирлик... Унинг ўрнида фил бўлганда ҳам ўлар эди.

Қасаллик бошда Почамирни кўп қўрқитмаган эди. Тобут, сағана каби нарсалар эсига ҳам келмаган эди, фолчи, Холбибининг кўчиригидан кейин, кўнгли ҳам озгина кўтарилди. Тезроқ соғайиб «майхона»га бормоқдан бошқа қайғуси қолмаган эди. Нима қилмоқ керак? Шул кўкнорсизлик ёмон. «Соғаймасанг, кўкнор йўқ», деган фикр тангри буйругидан ҳам кучли.

Бўлурким, яна бир ой ётарсан, тангри кўрсатмасин, учтўрт ой ётмоқ ҳам бор! Кўкнорсиз қалай кун ўтқарасан? Яна бир дарди бор: шундай нашасиз ётгандан кейин, ўлим йўқми? Ҳай, атташг-эй... Бир ўлиб қолсанг... У дунёда наша бормикин?!

Почамир ўйлаб-ўйлаб чарчади, яна иситма чиқарди. Қаттиқ иситманинг телба талвасалари орасида Почамирнинг қуп-қуруқ лаблари орасидан шул сўз яна чиқиб қолди:

— У дунёда наша бормикин?!

Бора бора касаллик кучайди. «У дунёда» наша топмоқ фикри Почамирнинг миёсини чарчатди. Энг сўнг шу қарорга келди: «У дунё»да «хур» деган қизлар, «ғилмон» деган бачалар бор экан-у, нега наша бўлмасин? Бизнинг Почамир мадраса чапги еган, «Шамсия»² мантиқига жуда ишонадир. Юқоридаги мантиқий сўз унга жуда ёқиб кетди.

— Бор, бор, — деди, — қизлар, бачалар бор экан, нашаси бўлмасми! «У дунё»да наша ҳам бор. Бироқ бизга берарларми уни?! Унга боргунча кўб қўнуқлар,

кўб бекатлардан ўтиш керак. Қил кўприк, тарози, Мункар-Накир³. Буларнинг барисини кўрмоқ, ўткармоқ керак, ундан кейин — наша!

Шуларни ўйлар экан, Почамирнинг эсига бир хийла келди. Иситмаси бир оз тушган эди, хотинини чақирди. Кўзлари ёшга тўлган экан, титроқ бир товуш билан шунинг аглади:

— Хотин, энди худога топширдик. Тирик киши ўлмади қолмас, албатта. Менинг касалим ёмонга ўхшайди. Бир иш бўлиб ўла қолсам, мана шу рафдаги⁴ кўкнор халталаридан менга кафан тиктир. Бозордан сурф-мурф олиб юрма, англадингми? — деди.

Хотини айрилиқ хабаридан қайғуриб, бир оз йиғлаб қўйди. Энг сўнг Почамирнинг сўзини қабул этиб, уйдан чиқди.

Кўчириклар, дуолар буткул фойдасиз экан! Почамирнинг жонини қайтариш пари турсин, унга бир оз кўкнор ҳам топиб бера олмадилар.

Почамир ўлиб қолган эди. Ювмоқ, исқот⁵, жаноза, ихлос ҳоки⁶, йиртиш масалалари, билганингизча, кўрилди. Сағананинг оғзи ҳам беркитилди. Нима дейсизким, ўлганидан кейин ҳам тинчлик йўқ эмиш! Почамир энди бир оз тинчгина ухламоқчи бўлган эди, гўрга икки малак кирди. Кўзлари жуда катта, бўйлари узун, бошларида иккитадан шох ибор, кўкраклари жули, қўлларида йўғон қалтақлар!...

Биттаси қўлтиғидан кичкина бир шиша чиқарди. Уликка тўғри тутди. Уликка жон кирди. Почамир иргиб тургач, боши сағананинг тепасига тақиллаб тегди, қайтиб йиқилди. Бу қатла секингина тургач, кўзи ҳалиги қўрқинчли малакларга тушди. Буларнинг Мункар-Накир бўлганларини бот англади. Тирклигида ўйлаб қўйган ҳийлани эскариб, Мункар-Накирдан сўз кутиб турди. Мункар-Накир афандилар бизнинг кўкнорини қўрқитғали қалтақларини кўтариб:

— Тагнинг кимдир? — деб сўрадилар.

Почамир қўрқмади-да, шошмади-да, кўзларини уларнинг кўзига тикди:

— Ўзи нима гап, ака? — деди.

Малаклар бу кунгача ҳеч кимдан бундай қаршилик кўрмаган эдилар, шошиб қолдилар:

— Бизлар, Мункар-Накир бўламыз. Сенинг имонлими-имонсизми эканингни онгламоқ учун келдик, қани, жавоб бер! — дедилар.

Почамир: Сизларни ким юборди?

Малаклар: Тангри юборди, сўзини чўзма!

Почамир хўб қизиқ бир ишни кўрган каби шошиб сўзлади:

— Тангри юборган Мункар-Накир бундан уч ой бурун келиб, мени сўроқ қилган эдилар-ку, сизлар яна нима деб келасиз?!

Мункар: Сен қачон ўлдинг? — деб сўради.

Почамир: Уч ой бурун ўлганман.

Малаклар: Ёлғон айтма!

Почамир: Кафанимни кўрмайсизми! Сарғайиб, чириб кетган, — деди. Уларга сўз бермаслик учун тез-тез гапириб берди: Биродарлар! Менинг қачон гўрга кирганим бирор дафтарга ёзилмаган, сизларга қаердан, қачон юборилганингизни билдирувчи бир мандат берилмаган, ҳар соатда биттангиз келиб одамни роҳатсиз қиласиз. Охиратнинг бутун ишлари шундай тартибсизми?!

Малаклар бундай қаршиликни кўргач, шошиб қолдилар. Нима қилишларини билмай турдилар. Қайтиб кетмоқчи ҳам бўлдилар. Накир деган каттаси бирдан бақариб:

— Одам ўгли! Менга тангридан ҳозир «илҳом»⁸ келди. Сен ёлғончисан. Бизларни алдамоқчи бўлибсан. Бизларни алдамоқ қулай, бироқ Тангрини алдаб бўлмас. Сен дунёда касал бўлиб ётганигда, хотинингга васият қилган эдинг: хотининг кўкнор халталарингни қураб, сенга кафан тикди. Кафанингдаги сариқлик шундан экан. Тез бўл, жавоб бер! — деб калтакни кўтаргач, Почамир бурунги туришини бузмай сўзлади:

— Тўхтангиз, Накир афанди! — деди. — Тангри-ку менинг уйимда хотинимга айтган сўзларимни билар экан, кафанимнинг кўкнор халталаридан тикилганини билар экан, менинг қачон ўлиб, қачон кўмилганимни ҳам билар экан, менинг имонлими, имонсизми эканимни билмадим, сизларни нега юборадир?

Малаклар бу кучли сўроққа жавоб бера олмадилар. Бу эрка қулининг ҳолини айтмоқ ёки бир дастуруламал сўрамоқ учун Тангри ҳузурига қайтдилар. Недадир, билмадим, қайтиб-да келмадилар!...

Почамир тинчгина ухлади. Гўрда чаёндан, илождан, тамуғ алангасидан бир нарса-да кўрмади.

Қулоғига эришган бир Ҳамбомбуғ⁹ товушидан уйғонди. Яна Мункар-Накир афандилар келдиларми, деб бир оз қўрқди. Кўзларини очиб қараса, ҳайҳот! Мункар-Накир у ёқда турсин, ўзининг устидаги сағанадан ҳам

асар қолмаган. Бутун дунё теп-текис бўлиб қолган. Кенг бир чўлининг ҳар томоннда ўсган тиконли буталарни кўрганмисиз? Мана шунга ўхшаб, ердан одамлар ўсиб чиққан: янгигина тупроқдан бош кўтарган яп-яланғоч кишилар ҳайрон-ҳайрон, бир-бирларига қараб ўтиралар! Худди шу паллада бояги Ҳамбомбуғ товуши атрофини титратди. Бу товуш Ҳамбомбуғ товуши эмас, жуда қаттиқ товуш эди. Бироқ бизнинг Почамир уйқудан кўз очкан чоғида, уни эшитгани учун, Бухородаги Ҳамбомбуғ деб ўйлаган эди. Шунинг учун биз ҳам Ҳамбомбуғ дедик. Ҳамбомбуғ товушини эшитгач, барча одамлар ердан турдилар. Ҳамма қип-яланғоч! Уртуклар-да деган нарса йўқ. Худди ўриси ҳаммоми.

Бунча «кашфи аврат»¹⁰ Почамирни бир оз уялтирди. Кўкнор халталаридан тикилган кафани искарди, бироқ кафан тупроқ бўлган, битган эди! Шошиб қолган, ҳар ёнга телбаларча югурган миллиард одамлар орасида бизнинг Почамир ҳам чопиб юрган эди. Бирдан қўлига бир нарса бердилар. Қаради: Никалай замонидаги паспорт дафтарчаларига ўхшаган бир дафтарча, ўқимоқ истади. Лекин шундай бир кунда дафтарчани ўқиб турмоқ бўлурми?

Дафтарчани бармоқлар орасидан букуб ушлади.

Бир тўда малак полислари яланғоч одамларни бир томонга суриб, ҳайдаб келдилар. Почамир ҳам суркка қўшилиб юра берди-юра берди, кенг бир каппонга бориб тўхтадилар.

Каппоннинг тўрт ёғида хирмонлар: ёзуқ-эзгу хирмонлари. Уртада катта, жуда катта зоғомали¹¹ бир тарози, бошида узун бўйли, йирик гавдали, катта кўзли бир малак. Одамлар каппон теграсида тўплангач, ҳалиги тарозибон ўзининг йўғон товуши билан бақириб:

— А...й, одам ўғиллари! «Қиёмат қойим» бўлган. Бу мезон тарозисидир.... Сизнинг амалларингизни шу билан тортиб кўрамиз. Эзгуси ортган киши ужмоҳга киради, ёзуғи ортган киши тамуққа боради,— деди.

Тарозибон афандининг бу бақириниш ортиқча бир иш эди. Негаким, «қиёмат қойим», «мезон», «тарози», «амал тортмоқ» кунни бўлганини бизнинг Почамир билан шундаги ҳамма кимсалар билар эдилар. Тарозибоннинг бақиршидан кимса қўрқмади, ҳурқмади, сескалмади, ҳеч ким бир жавоб бермади. Елғиз бизнинг Почамир: «Хўб, онгладиқ, тез бўлинг, ишни битиринг!»— деб ғун-филлаб қўйди. Тарозибон ишга киришди.

Ишнинг бориши шул йўлда эди.

Ялангоч кишилар, тарози бошига ўйлаб, юзлаб бертариб тўпландилар: «Бу менинг дафтарим! Аввал мени Меникни оли! Мен қолдим-ку» — деб қичқиришдилар. Тарозибон биттасининг дафтарини олиб, «Мулла Олим» деб отини ўқийди. Мулла Олимни йиғиндан чиқариб, орқасига ўтқаради. Шунда юмуш кутиб турган кампир малакларнинг беш-ўнтасига Мулла Олимнинг дафтарчасини беради. Бу кампир малаклар билан ёзуқ-эзгу ҳирмонларига бориб ўтиради, гуруч ортгувчилардек, ёзуқ ва ҳам эзгу ҳирмонларини бармоқлари билан татади, Мулла Олимнинг эзгуларини ва ёзуқларини ажратиб олади, тарозибон тортади, биртасининг оғир келганини англагандан кейин, иккала зоғомани ҳам ерга бўшатади. Иккинчи бир кишининг ёзуқ, эзгуларини тортмоқ учун дафтарчасини олмоқчи бўлади. Яна жанжал, яна итариш, яна «мени ўтказ, уни қолдир» лар!

Почамир икки ярим йил кутди. Тарозига яқинлаша олмади. Тарози сари бир қадам отгач, йиғирма қадам кейинга итарилар эди. Иш шундай қолганда, яна йилгача ҳам тарозига яқинлаша олмаслиги аниқ эди. Жонига теккан ёлғиз бизнинг Почамир эмас. Икки ярим йилдан бери навбат кутиб турган кишиларнинг ҳаммалари безор бўлган эдилар. Почамир халқ орасига фитна солмоқ, уларни бузмоқ режасини чизди. Енидагиларга гапира бошлади:

— Жоним, биродарим! Бу қандай тартибсизлик? Шунча одамнинг «амал»ини тортмоқ учун биттагина тарози нима бўлади? Ун-ўн беш тарози йўқми экан? Шунча буюк ишчи бошлар эканлар, бурунроқ тайёрлик кўрганда, бўлмасми эди? Бунни қилмаганда ҳам, бир тартиб ўрнатиш керак эди.

Бир киши: Қандай тартиб?

Почамир: Сўнг замонда бизнинг Туркистонда бир тартиб чиққан эди¹². Кўб кишига озиқ бермоқ учун очилган дўконлар бор эди, шунда тўпланган кишиларга тартиб билан озиқ бермоқ учун қуйруқ ясар эдилар, яъни келган кишиларни бир-бирининг кетига қўяр эдилар. Бунинг оти «очират».

Дунёда «очират»ни кўрганлардан шунда Почамирдан бошқа яна тўрт-беш киши бор экан. Почамирнинг оғзидан «очират» сўзи чиққач, ҳаммалари:

— Ҳа!.. Очират... Очират яхшидир... Очират истаймиз, — дея бошладилар.

Бошқалар ҳам шуларга эргашдилар:

— Очират яхши экан, шуни истаймиз, шу бўлсин, шу келсин! — деб қичқиришдилар.

Малаклар ҳар томондан югуришиб келдилар. Одамлардан нима настаганларини сўрадилар. Ҳаммалари бирдан:

— Очират истаймиз, шул келсин! — дедилар.

Малаклар «очират» сўзини эндигиша эшитар эдилар, маъносини англай олмадилар.

— Бу қандай сўз? — деб шошиб қолдилар.

Почамир чаққонлик қилди, илгарига ўтди, кишиларни бир-бири орқасига қўйди:

— Мана, «очират» деб шунга дерлар, — деди.

Малаклар «очират»ни англагач, одамларни қатор қила бошладилар. Почамир ўзи учун қатор бошида ўрин ола билди. Тарозибн Почамирнинг дафтарчасини олди. Эзгу ёзуқларини тортди. Дафтарчага бир хат ёзиб, қўл қўйиб ўзига қайтарди.

Почамир қатордан чиқди. Қиёмат чўлида ҳайрон-ҳайрон юра берди. Қаерга борганини билмас эди. Бир тўда кишига учради.

— Қаёққа борасиз? — деб сўради.

— Лаби ҳовуз борамиз, — дедилар.

Бу Лаби ҳовузнинг «Инна аъттайна»даги «Кавсар ҳовуз»¹³ эканини Почамир бот онглади. Ўзи ҳам сувсаган эди. Бир ютум сув ичгуси келди. Шунларга қўшилди. Юрди-юрди, узоқда кенг бир ҳовузда тиниқ сувнинг лопиллаб тургани кўринди. Ҳаммалари бирдан илгарин югурдилар. Бир оздан кейин ҳовуз бўйига эришдилар.

Почамир чиқарган «очират» бу ерда кўпдан онглашилган экан. Бундаги одамлар ҳовузнинг тўрт пучмоғида қуйруқ бўлиб, «очират» кутиб турарди. Почамир қисқароқ бир қаторга қўшилди. Бир йил, бир ой кутгандан кейин навбат тегди, бир тос сув ичиб, қатордан чиқди. Олти ой яна чўлнинг у ён-бу ёнига бориб юрди. Жуда ҳам қисилиб қолган эди. Бирдан қараса, катта таёқли малаклар кишиларни суриб бораётирлар. Бу ҳам шуларга қўшилиб юра берди. «Қил кўприк»ка олиб бордилар.

Почамир ҳар ёнга эс қўйиб қаради. Кенг, жуда ҳам кенг бир чуқур: чуқур оловга тўлган, алаиғаси чиқиб ҳар томонини қизартирадир. Чуқурнинг устида қил кўприк; қилдан ингичка бўлса ҳам ўзи қил эмас, негаким, шупча алаиғада ёнмай турадир. Кўприк кўб узун бўлгани учун нари ёғи кўринмас эди, бери ёғида эса кўп кишилар, кўб қўйлар ҳамда кўб малаклар аралашиб,

бақиришиб, югуришиб юрарлар. Бир неча киши қўйларга миниб қил кўприкдан ўтиб бормоқда¹⁴. Нечаси қўй устидан, нечаси қўй билан бирга чуқурга юмалаб кетмоқда, бу ёнда малаклар яна кишиларни қўйларга зўрлаб миндириб, қил кўприкка юргузмоқда.

Бу ҳол Почамирнинг жуда қўрқитди. Нима қилишини билмади. Четроққа бориб, яшириниб турмоқни ўйлади, чуқурдан секингина узоқлашиб, эл орасидан чиқмоқчи бўлди. Бирдан кучли бир қўл елкасидан тутди:

— Рўзиқул, юр! Гал сеники, — деди.

Почамир титради, қараса, қўрқинчли бир малак!

— Нима дейсиз менга?! — деди Почамир.

— Юр, қил кўприкдан ўтасан!

— Мен ўтмасам, шунда қолсам-чи?!

— Бўлмайдир!

— Майли, ундай бўлса, қўйингиз, бир ютум сув ичиб келай.

— Бўлмайдир, — деб итариб юборди. Почамир йиқила-тура кўприк сари юрди, кўприк бошига келди. Икки малак тезлик билан бир қора қўйни илгари сурдилар:

— Шунга миниб ўт! — дедилар.

Почамир бу ориқ қўйни таниди, 1335 йилда¹⁵ қурбон қилган эди. Қўйни тутган малакка қараб:

— Ака, ўзи нима гап? Сизнинг бир каттангиз йўқми? — деди.

Узун бўйли катта бир малак:

— Нима дейсан? Мана мен катталари, — деди.

Почамир: Булар шу қўйга мени миндирмоқ истайлар.

Малак: Нега минмайсан?

Почамир: Миниб нима қилай?

Малак: Шунга минасан, шул қил кўприкдан ўтасан.

Почамирнинг жуда аччиғи келди:

— А! — деди у, — маи шунин 1335 йилда қурбон қилганман. Шунин бозордан уйимга келтиргунча уч киши саккиз соат тирнишган эдик. Ҳаммамизнинг жонимиз чиқа ёзган эди. Бу сабил жуда чарс. Катта, тўғри йўлларда юрмас эди. Бу қил кўприк узра ҳеч юра олмайди. Мени ҳам йиқитадир, ўзи ҳам кетадир.

Малак: - - Менга нима? Узинг қурбон қилган қўй-да. Ҳар ким ўзи қурбон қилган қўйига миниб ўтадир.

Почамир: Мен дунёда тўрт-беш қўй қурбон қилган эдим. Кўб яхшилари бор эди. 1332 йилда бир оқ қўй

сўйган эдим¹⁶. Жуда яхши эди. Шунн келтирсангиз бўл-масми?!

Малак: Йўқ, бўлмайди!

Почамир: Нечун?!

Малак: Чунки Тангримизга ҳамма қўйларингдан шул қўй қабул бўлган.

Почамир: Нега бу қабул бўлган? Ул қўйлар яхши эдилар-ку.

Малак: Қўйнинг яхши-ёмонлигида Тангрининг иши йўқдир. Сен бу қўйнинг пулини тўғрилиқ билан топгансан. Ул қўйларингни ҳаром пулдан олгансан.

Почамир: Эй, ука! Сиз бизнинг дунёмизни кўрмаган экансиз. Унда тўғрилиқ билан бир қўй пули топмоқ мумкин эмас. Мен шу сабилни ҳам ҳаром пулдан олган эдим.

Малак: Гапни кўб чўзма, шунга мина бер!

Почамир: Нима дейсан сан, гапни тинглайсанми, йўқми? Ҳар ким ўз қўйини минса, меннинг беш қўйим бор, шуларни келтир, битта яхшисига миниб ўтаман. Яхши қўйларимни ўзингиз учун сақлаб, ёмонини бера-сизми?

Малак бир оз юмшади, секнилаб гапирди:

— Сен шунга мина бер! Тангри бағишласа, шу билан ҳам ўтасан, — деди.

Почамир: Тўхтанг, ўртоқ!¹⁷ — деди, — шу ишингиз жуда бемаъни бир иш. Шунча кишиларни чарчатиб, тарозида тортингиз, қўлларимизга биттадан паспорт ҳам бердингиз, бизнинг яхши-ёмонлигимизни худди сағанадан буён сўраб-сўраб англаб олдингиз, энди янадан шунча бечорани қўйга миндириб, қил устида ўйпатмоқнинг жуда мазаси йўқ. Паспортларимизга қарангиз, буида каппон мудирининг ҳам қўли бор. Яхши-ёмонларимизни шундан билиб олингиз, ёмонларимизни тўплангиз, оёқларидан кўтариб тамуққа ташлангиз, яхшиларимизни бошқа тузукроқ бир йўлдан ужмоҳға киргизинг-қўйинг! Сиз ҳам халос, биз ҳам халос!..

Уш қилмас экансиз, меннинг шул беш қўйимни келтирингиз! Мен битта яхшисини олиб минаман, қолгани яна сизники!

Малаклар кўрдиларким, бўлмайди, бу кишини сўз билан енгмоқ қулай эмас. Биттаси бориб, катта оқ бир қўй келтирди. Почамирга қараб:

— Мана бу қалай? — деди.

Почамир қўйни таниди:

— Мана бу ҳам ўз қўйимдир, бу жуда яхшидир, —

деди. Кўйга бот минди, «бисмиллоҳ» деб қил узра юргизди. Кўй ҳам жуда уста бўлиб қолган экан, қил кўприги устида йўрғалаб бора берди. Почамир кўзларини юмган эди. Кўзини очганда, боши айланиб, кўй устидан йиқилиб кетмоғи аниқ эди!...

Кўприк халталарини, Мункар-Накирни, каппонда «очират» жанжалларини ҳар бирини йиғирма йўла эсига келтирди, меҳнатларига куяр эди. Шунча меҳнат қилиб, Мункар-Накирдан, каппондан, қора кўйдан қутилгандан кейин, қил устида қолганлигини, бу ерда ҳеч бир турли ҳийланнинг ишга ярамаганлигини кўрар эди.

— Ҳой аттанг, ҳой!.. Энг сўнг ишим шул кўйга қолди. Шунинг биргина оёғи қилдан тойиб кетса, иш тамом! — деди. — Ҳай, жонивор, ўзинг бир иш қиласан-да, — деб ўзини овулар эди.

Кўйнинг бунча тез йўрғалаганидан шошди. Кўй ўзининг оқ кўйи эди, ювошгина бу кўйнинг қил устида бунча ўйноқлаб бормоғини ҳеч ўйламаган эди.

Дунёда бир кун кичкина бир ариқнинг кичкина бир кўпригидан ўтганда, шул кўйнинг кўб ҳурканини эслади.

— Хўп яхши ўргатган эканлар-да, бечоралар, — деб кўйди.

Почамирнинг эси жойида эди. Ҳар нарсани сабаблар билан, фойдалари билан англаб турар эди. Шундай бўлса ҳам, бир нарсани ҳеч англай олмас эди: бир кишини жаннатга киргизмоқ учун бунча «ташвиш» бермоқнинг сабаби нима? «Ҳар нарсани билгувчи Тангри менинг имоли эканлигимни билмай қолмагандир. Буни билгандан кейин, яна бўш-бўшинга мени Мункар-Накир билан кўрқитмоқ, каппонларда саргардон этмоқ, кўйга миндириб қил устида ўйнатмоқ нима учун экан?!» Шунинг англамай қолганига қизир эди, қанча юрганнинг билгани йўқ, бирдан кўйнинг тўхтаганини сизди:

— Э, вой!.. — деди, — бу киши йўлнинг худди ўртасида чарчаб қолган эсалар, худо урди.

Почамир кўб кўрқди. Кўрқнидан кўзини ҳам очолмай қолди. Юрмоқда, қайтмоқда, тушмоқда мумкин эмас эди. Беш-ўн дақиқа шундайгина қолди. Нима қилишини билмай турган чоғида: «Бу нима учун индамай турадир?» — деган бир товўш эшитди. Кўзини очди. Ўзини кенг бир кўкаламзорда кўрди. Ҳар ким кўйдан тушиб, илгарни қараб чопмоқда эди. Узоқроқда ранг-баранг ҳовлиларнинг юқори бўлмалари кўринар эди. Бу ер

учмоҳ эди. Почамир қўйдан қўнди, илгари қараб югурди, бир оз борғач, катта бир шаҳарга кирди, шаҳар эмас. — боғ, боғ эмас — шаҳар эди.

Гуллар, оғочлар, қушлар, саройлар... Оғочларнинг танаси олтин билан кумушдан, япроғи зумрад тошдан, уйларнинг ҳар бири бир бўлак ёқутдан: оғочлар орасидан, деворлар тағидан кичкина ариқчалар оқиб туради. Почамир бир ярим йилгача бу шаҳарнинг ҳар ёғида кўчадан-кўчага, қопқадан-қопқага¹⁸ юрди, энг сўнг ёқутдан солинган кичкина бир уйга дуч келди. Қопқасининг устига қаради: «Улуғ Тангри бу уйни ўзининг қули Рўзиқул Отабой ўғлига бағишлаган», — деган бир ёзувини ўқиди.

— Мана, шу бизники экан энди, — деб тўхтади. Ичкаридан жуда чиройли қизлар ва бачалар югуриб чиқдилар. «Марҳамат, тақсир, марҳамат!» — деб, Почамирнинг елкасига ёпишдилар, бошини силадилар, қошини ўпдилар, соқолни сийпадилар. Почамир буларнинг ҳуру филмонлар¹⁹ эканини англади. Ҳур-филмонлар орасидан буюк бир дабдаба билан юриб ичкарига кирди. Катта бир уйнинг тўрига катта бир тахт қўйилган экан. Почамир тахтга чиқиб ўтирди. Қаршисида кўп қизлар, ўғлонлар қўл қовуштириб турдилар.

— Сиз ҳаммангиз менга қарайсизми?

— Ҳа, тақсир, ҳаммамиз сизники!

— Баччағарлар! Ҳаммангиз меники экансиз-у, беш-ўнтагиз мени қарши олмоқ учун қил кўприккача чиққанда, ўларми эдингиз? Эсингиз йўқми, шунча хизматчиси бўлган киши ўз уйини ахтармоқ учун бир ярим йил кўчаларда юрсин. Ишми бу?!

Почамир жуда чарчаган, оёқлари оғир эди. Бир оз ухламоқ истади. Бошини ёстиққа қўйди, кўзларини юмди...

Қанча ухлагани белгилан эмас. Кўзларини очгач, жуда оч қолганини сизди. Нонлар, ҳолвалар, қаймоқлар, қовурмалар ҳаммаси ҳозир бўлди. Буларнинг биттасини ҳам ҳалиги хизматчилар келтирмадилар. Улар ўзлари уча-уча келиб, Почамир ёнига қўндилар. Почамир еб тўйгандан кейин, томоқлар²⁰, нонлар яна уча-уча кетдилар.

Почамир оқшомгача яна икки йўла томоқ еди, оқшом бўлгач ухлади. Эртаси яна шундай. Кундузлари уч йўла томоқ, кечалари айш-ишрат...

Етти кун шундай яшади, бундан сўнг кўкнори Почамир жуда ишдан чиқди. Бундай яшашдан жуда безиди.

Узига бир иш ахтармоқ истади. Ёнидаги қиз, ўғлонларнинг иккитасини олди:

— Юринг, мени томоша эттиринг! — деб ташқарига чиқди. Боғчанинг ҳар ёғини кўрди. Оғочларнинг тагида тўрт кичкина ариқча ёнма-ён оқиб турар эди. Почамир эгилиб қаради: ариқчаларнинг биттасидан оппоқ сут, биттасидан тиниқ сув, биттасидан бол, биттасидан чоғар оқмоқда эди. Почамир чоғарни кўриб шод бўлди:

— Мана шул майдан кўброқ олиб борайлик, — деди. Ёнидаги қиз:

— Хўп, оламин, — деди.

Почамир: Шу кеча бир оз маст бўлайлик.

— Тақсир! Бу май маст қилмайдир-ку!

— Бузилганми?

— Йўқ, бузилган эмас, маст ҳам қилмайдир.

Почамир: Май бўлса, маст қиладир, маст қилмаса, май бўлмайдир.

Бир ўғлон: Тақсир! Бу охираат майи²¹ бошқача экан. Биз ҳам шунча ичамиз, маст бўлганимиз йўқ.

Почамир товуш чиқармайин юра берди. Ҳалиги бола сўради:

— Тақсир! Майдан олайликми?

Почамир: Йўқот, нима қиласан уни? Маст қилмай турган майни ким ичадир?

Почамир уйга бормоқ учун, орқасига қайтди. Димоғи куйган эди. Яна шул уйга бориб ишсиз ўтирмоқ унга малол келар эди. Узига бир иш топмоқни ўйлаб юрар эди. У ён-бу ёнга қарагиси ҳам келмас эди. Тўрт одим нарироқда кўзига бир бута кўкнор кўринди. Шодлигидан сесканиб қўйди. Бирдан шунга қараб югурди. Оёғи остидаги чуқурни кўрмаган экан, оёғи чуқурга тойиб кетди.

— Воҳ! — деб йиқалди.

Узининг «воҳ» деганига уйғониб кетиб кўзини очса, хотини ёстиғи бошида ўтириб, Почамирнинг терларини артадир.

Хотини: Устингизни очмангиз, терлагансиз. Тушингизда бир оз қўрқдингизми? — деди.

Почамир кўрганларининг тушда эканини билгач, теран бир сўлуш олди.

— Уф, сўрама, хотин. Қўб балоларга учрадим. Яхшиким, туш экан, — деди.

Хотини: Иситманинг шундай тушлари бор, уйғондингиз — битди! — деб Почамирга бир пиёла чой берди.

ДРАМАТИК АСАРЛАР

АБУЛФАЙЗХОН

Нўқсул ўлкасининг тарихида беш пардали фожиа

К И М С А Л А Р *

Абулфайзхон¹ — Бухородаги ўзбек хонларининг сўнггиси; қирқ-эллик ёшларида.

Улфат — хоннинг хўжасаройи (ҳарам бошлиғи); қирқ-эллик ёшларида.

Давлат тўқсобеа — хоннинг яқин хизматчиларидан.
Қозинизом — Бухоронинг қозини калони. Эллик-олтмин ёшларида.

Ҳакимбий — хоннинг иноғи, сўнгра оталиғи; эллик-олтмиш ёшларида.

Раҳим қўрчи — сўнгра тўқсобеа, сўнгра оталиқ. Ҳакимбийнинг ўғли; ўттиз-қирқ ёшларида.

Мир Вафо — Раҳимхоннинг ҳукмронлик тарихига бағишланган «Тухфани хоний» асарининг муаллифи. Ҳакимбийнинг одами, эллик-олтмиш ёшларида.

Дондбий — Ҳакимбийнинг укаси; қирқ-эллик ёшларида.
Иброҳим илоқ — сўнгра оталиқ; олтмиш-етмиш ёшларида.

Тоғайқулбек — манғит бекларидан.

Хўжа Калон — машҳур хўжалардан.

Охунд — Бухоронинг катта мулласи.

Нодир шоҳ — Эрон шоҳи.

Ризоқулихон — Нодир шоҳнинг ўғли.

Мирзо Маҳди — шоҳнинг бош котиби.

Алиқулихон, Ҳусайнхон, Аҳмадхон — Эроннинг қўшун бошлиқлари.

Абдумўминхон — Абулфайзхон ўғли, 15 яшар.

Нўлдон Эргаш — қаламдар кийимлик тилчилар, Ҳакимбийнинг одамлари.

Қоровуллар, хизматчилар, жаллодлар, чолгучилар.

* Эсакарма: Бундаги воқеаларда биринчи парда билан иккинчи парда орасида етти йил, иккинчи, учинчи пардалар билан тўртинчи, бешинчи пардалар орасида бир йил замон ўтказди. Шунинг учун кимсаларнинг ёшларини ёзганда қирқ-эллик, олтмиш-етмиш деб ўн йиллик очкиқ қолдирилди. — (Фитрат).

БИРИНЧИ ПАРДА

Кеча. Бухоро аркнида. Абулфайзхоннинг уйи шоҳона тўшалиб, беэанган. Ҳртада осилган муҳташам «Чил чирғ»нинг бутун шамлари ёниб турадир. Уйнинг ўртасида, кичкина курсичанинг устидаги шамдончада ёниб турган шамнинг ойдинлиги остида Улфат хўжасарой, Мир Вафо ҳам Қози Низом тахта² ўйнаб туралар. Ташқарида чилишиб турган чодгулар бир оздан кейин секкилашар, сўнгра битар.

Қози Низом. Кишт! *(Бир дона сурар.)*

Мир Вафо. Э... отимиз кетди-ку!

Улфат. Подшоҳи олам эсон бўлсалар, яна от тошилар.

Қози Низом. Тангри хоқонимизга эсонлиқ бергай.

Улфат. Омни *(бир дона сурар.)*

Мир Вафо. Шу кеча тушимда хоқонимизни кўрдим, бўз бир отга минган, қўлларинда қилч, йироқларга қараб турганлар эди.

Қози Низом. Худо хоҳласа, йироқ ерларгача бориб, кўб ўлкаларни оларлар.

Улфат. Нафас муборак, омни.

Мир Вафо. Кишт! *(Бир дона сурар.)*

Қози Низом. Мана, эмди иш қийинлашди!

Ҳаммалари тахтага тикилалар. Абулфайзхон ичкари ўйларидан жуда оғир босиб чиқар, ўтирганларга қараб юрар, ҳаммалари туруб қўл қовуштиралар.

Абулфайзхон. Қани, ким кучли?

Улфат. Хоқонимизнинг иккала қуллари ҳам яхши ўйнайлар.

Хон. Сен қайси томонда?!

Улфат. Мен хоқонимизни олқаб томоша қилиб тураман, ҳеч бир ёққа қўшулганим йўқ.

Хон қайтиб, катга³ чиқар. Енбошлаб, бир қўлини бошига тиркаб узоқар. Кучли бир қайғу остида эзилиб тургани кўрунадир.

Мир Вафо. Кишт! *(Бир дона сурар. Уйунчилар сингирланиб, тахтага қарайлар.)*

Хон. Ким ўтди?!

Улфат. Мир Вафо қулингиз ўтдилар.

Хон бошини қимирлатур. Уйунчилар тахта бошидан туруб, уйнинг ёски ёқасидаги кўрпаларга ўтуралар. Хизматчи кириб, тахтани ҳамда курсича билан шамдонни олиб чиқар.

Хон (Қози Низомга). Фарҳод оталиқни кўрдингизми?

Қози Низом. Ҳазратимнинг буйруқлари билан бориб кўрган эдим.

Хон. Нима қилдингиз?

Қози Низом. Оталиқ қулингиз билан узун сўйлашдим, ҳазратим буюрсалар, ҳаммасини арз қилайин.

Хон. Айтингиз.

Қози Низом. Бордим, кўрушдим, сўйладим: «Сиз хоқонимизнинг энг ишончли қуллари бўласиз. Хоқонимизнинг муборак мижозлариға ёқмайтурган ишлар қилар экансиз. Эрон қўшуни Қаршидан қайтқондан сўнгра, сизнинг юруш-турушингиз бошқача бўлган экан», дедим.

Хон. «Эрон қўшунини Қаршидан қайтарган ёлғуз сен эмассан», демадингизми?!

Қози Низом. Уни ҳам айтдим. «Нодир шоҳ томонидан юборилган қўшуннинг Қаршидан қайтиши учун сизгина эмас, Ҳакимбий иноқ ҳам кўб тиришдилар», дедим.

Хон. Нима деди?!

Қози Низом. Оталиқ қулингиз бу сўзимга кулубгина қарадилар. «Эрон қўшуни икки-уч бекнинггина тиришмаги билан юртимиздан чиқмади», дедилар.

Мир Вафо. Хоқонимиз жуда яхши биладиларким, Нодир шоҳ қўшунининг тупроғимиздан чекилишига Ҳакимбий иноқ қуллари кўб тиришдилар. Оталиқ шуни кўрмак истамайлар чоғи!

Қози Низом. Оталиқ дейларким, Эрон қўшунини тупроғимиздан биз чиқармадиқ, ўзи чиқди.

Хон. Нима... Ўзими чиқди?!

Қози Низом. Оталиқ қулингиз шундай дейлар: «Эроннинг, — дейлар — янги тўп, милтиқлар билан яроқланган қўшуни бизнинг қўшунимизни буза олган бўлса ҳам, ўзбакнинг ботурлигини билгани учун, ҳуркуб тура эди. Бизга ёрдам учун Хива қўшунининг ҳам Бухорога келганини эшитгач, бутун қўрқди, усталиқ билан урушни ётқузди-да, қайтиб кетди. Бу ишда меним-да, Ҳакимбий иноқнинг-да айрича хизматимиз Хива қўшуни Бухорога келганча урушни узатиб турмоқ бўлди. Мен Эрон қўшунини қайтардим деб, катталиқ қилмаганим каби, хонимиздан ёширунғина Нодир шоҳға элчилар юбориб, хабарлашиб-да турмадим».

Хон. Ким Нодирға элчи юборган экан?!

Қози Низом. Оталиқ қулингизнинг сўзларига

кўра, Ҳақимбий иноқ шундай қилган бўлсалар керак.

Хон. Ул менга дўст бўлса, нега букунгача қизини юбормайди?!

Қози Низом. Уни ҳам сўрадим.

Хон. Нима дедингиз?!

Қози Низом. «Молимизни, жонимизни хоқони оламнинг муборак оёқларинда қурбон қилмоқ ҳаммамизга лозимдир. Шунини қилмаганда, султонимизнинг чин қуллари бўла олмаймиз. Сиз шулча кундан бери биттагина қизингизни тортуқ қилмай турасиз», дедим. Оталиқ бу сўзни эшитгач, ёмон қизидилар. «Хонга яхши кўрунмак учун қиз қурбон қилғучилар кўб, шуларнинг қизларини олдира берингиз», дедилар.

Хон. Ўзи юбормайди. Юборганларга сўз ҳам отадир.

Улфат. Ёмоннинг бир қилиғи ортуқ!

Қози Низом. «Биз хон ҳазратларига ўзимизни қурбон қилдик, энди номусумизни ҳам истамасунлар», дедилар. Мен айтдимки...

Хон (*сўзини кесиб*). Бас!.. Еган тузлар кўр этсун уни... Кимни тупроқдан кўтариб, курсига чиқарсақ, тезгина бошимизга чиқмоқчи бўладир.

Улфат. Хоқони олам! Унларни яна тупроқга қайтармоқ сизнинг қўлингиздадир.

Хон. Яхшиким, буларнинг ўлими қўлимиздадир. Йўқса оз замонда бизни эшак қилиб минмак истайлар!!!

Улфат. Хоқонимизга маълумдирким, подшоҳлиқ қон билан суғорилатурган бир оғочдир. Қон оқиб турмаган ерда бу оғочнинг қуруб қолиши аниқдир.

Хон (*Улфатга*). Тур жойингдан. Тез кет. Беш дақиқадан кейин Фарҳод оталиқ бошини келтурасан. Қандай истасанг, шундай ишла! (*Улфат қуллуқлаб чиқар.*) Мен тинчгина турайин деб, акамни ўлдирдим. Энди бир-икки бузуқбош чиқиб, меним тинчлигимни бузмоқ истайлар! Қўяман сизни!

Қози Низом. Хоқони олам! Оталиқ эски бир қулингиздир. Кичкинагина бир эркалик қилгани учун уни ўлдирмак нечук бўлар экан?

Хон (*Қозининг сўзини эшитмагандек бир оз йўлагандан сўнг*). Фарҳод оталиқни эски бир қулимми, дедингиз?!

Қози Низом. Ҳазратим каромат қилдилар.

Хон. Фарҳод оталиқ хитой қипчоқнинг бошлиғидир, билмайсизми?!

Қози Низом. Ҳазратим яхши биладирлар.

Хон. Эл бошлиғи бўлган бекларим менга қул бўлмайлар, унлар ўз эллариға тояниб, туташ менга ёмонлиқ қилмоқчи бўлалар.

Қозини Низоми. Тавба қилдим!

Хон. Бухорода эл бошлиқлари бўлмаганда, мен тинчгина хошлиқ сура олар эдим. Меним бутун қайғуларим шулардандир. Отам сотиб олган қуллар мана Улфат билан Давлат. Кўрингиз-чи, мен чизган чизиқдан чиқардирларми?

Қозини Низоми. Албатта, чиқмайлар.

Хон. Энди кимни оталиқ қилишимиз керак, сиз шуни айтингиз, бошқа гапларни қўяберинг!

Қозини Низоми. Тангри хоқонимизга эсонлиқ бергай. Ўзлари яхши биладирлар.

Мир Вафо. Ҳазратим, албатта, яхшироқ биладирлар. Манғитлардан Ҳакимбий иноқ, қалмоқлардан Жиянқулибий, кенагаслардан Иброҳимбий қуллари бор.

Хон. Жиянқул бўлмайди. Ҳакимбий билан Иброҳим кенагасдан биттасини қўярмиз. ...Тўхта, домулло! Меним ёнимда ҳар кун махтаб турганинг Ҳакимбий иноқ Нодир шоҳ билан нечун хабарлашадир?!⁴

Мир Вафо. Бу сўз тўғри бўлмаса керак.

Хон. Боя қозининг Фарҳод оталиқдан келтурган хабарларини эшитмадингми?!

Мир Вафо. Фарҳод бошлиқ ўзининг ўлумини билган бўлса керак. Қутулмоқ учун шундай сўйлагандир.

Хон. Мен бошқа жойлардан ҳам эшитдим, тўғри сўйла!

Мир Вафо. Ҳазратим эсон бўлсунлар. Иноқ қулингиз бундай ишни ўйламаган бўлсалар керак. Меним ҳеч хабарим йўқ. Шуни жуда яхши биламанким, иноқ қулингиз хоқонимизнинг муборак хизматларини ҳар нарсадан ортуқ кўрадирлар.

Хон (ташқарига қараб). Тўқсобога чақир, келсун

Давлат тўқсоба келар

Ётишда⁵ кимлар бор?!

Давлат. Иброҳимбий билан Раҳим кўрчи⁶ бор.

Хон. Икковини ҳам олиб кел. Сўнгра бизга базм қилиб бер!

Давлат тўқсоба чиқар.

Мана шу Давлат билан Улфат каби ўнта одамим бўлса эди, Бухорони тинчгина сақлар эдим. Ишнинг йўл-

ларини билалар, теран тушуналар. Ёмонлиқ, ёғийлиқни эса сира ўйламайлар.

Қозн Низом. Ҳазратим марҳамат қилсалар, ҳамма қуллари ҳам шундай ишлайлар.

Давлат тўқсоба чағир билан ишларини киргизадир. Кетгивдан уч таңбурчи, бир рубобчи, икки пайчи, бир дафчи¹, бир-да ўйинчи қиз кирарлар. Ҳаммалари ўтурғач, баэм бошланадир. Давлат уч ишладан чағир тўқатадир. Баэм биткач, ўйувчи, чолғучилар қуллуқлаб чиқарлар. Улфат ишларини чиқарар.

Хон (*жуда теран бир тушунчадан айрилиб*). Раҳим қўрчи, отангиз қалай?

Раҳим қўрчи. Ҳазратимни дуо қилиб турадирлар.

Хон. Яқинда Эрондан сизга қўноқлар келганми?!

Раҳим қўрчи. Ҳазратим каромат қилдилар.

Мир Вафо телбаладир.

Хон. Ким экан унлар?!

Раҳим қўрчи. Қарши урушинда Эрон қўшуниндан бир-икки киши бизнинг томонга тутулган эдилар. Иноқ отам унларни озод қилган эдилар. Шунлар савдо учун Бухорога келган эканлар. Яхшилиқни унутмағанларини кўрсатгани отамни келиб кўрдилар.

Хон. Тузук... Яхшилиқ, албатта, унутилмайдир. (*Бир оз тўхтаб.*) Биз Фарҳод оталиққа шунча яхшилиқ қилдик, биттасини ҳам билмади. Яна бизга хиёнат қила бошлади. Энг сўнг ўз бошини ейди.

Раҳим қўрчи билан Иброҳимбий шошқини тивглайдилар.

Фарҳод оталиқни ўрундан тушурдик. Ўз жазосини яқинда кўрар. Унинг ўрнинда, Иброҳимбий, сени оталиқ қилдик. Раҳим қўрчи, сенга ҳам тўқсобалиқ бердик. Иноқ, отанг ҳам яқинда катта меҳрибончилик кўрарлар.

Иккаласи туруб, қуллуқ қиларлар.

Иброҳимбий. Ҳазратимга арзим бор.

Хон. Айт!

Иброҳимбий. Оталиқ ўрни жуда катта ўрун, мен бажара олмайман.

Хон. Нега бажара олмайсан, унинг нимаси бор?!

Иброҳимбий. Фарҳод оталиқ каби, ўткур бир одамнинг бажара олмагани бир ишни мен қандай бажарарман?!

Хон. Нимаси бор, нимани бажара олмайсан?!

Иброҳимбий. Хоқонимизни рози қилмоқ жуда қийин бир иш бўлиб қолган.

Хон. Нима деганинг бу?!

Иброҳимбий. Шул Улфат билан Давлатни рози қилмасам, сиз қувонмайсиз, бу иккисини рози қилмоқ-да мумкин эмасдир.

Хон. Девона бўлдингми?!

Иброҳимбий. Девона эмас, тўғриман, тўғрилиқ-нинг девоналиқдан ёмонроқ натижалар берганини биламан. Яна тўғрилиқдан айрила олмайман, хоқоним! Шул икки одам бўлмаганда, сиз Фарҳод оталиқни йўқ қилмоқ фикрига тушмас эдингиз.

Хон (қизгин.) Сўзини узатма, қабул эт!

Қози Низом билан Раҳим кўрчи кўзлари билан уни қабул этди-
рага тиришарлар.

Иброҳимбий. Буйруғингизни қайтармоқ қўлим-дан келмайдир, қабул этаман. Бироқ бир кун меним ҳам ўлимимга ҳукм чиқарарсиз, хоқоним!

Хон. Қабул эдингми?!

Иброҳимбий. Қабул этдим.

Хон. Эмди чиқиб, сақловда ётингиз. Эрта билан ёрлиқларингиз чиқар.

Иккаласи ҳам дуо қилиб, чиқиб кетарлар. Булар чиқгач, Ул-
фат хўжасарой қизил ўртук³ билан ўртулгап бир табақни
кўтариб келар, хоннинг олдига қўяр. Уни икки одам кейинга
бориб, қўл қовуштируб турар.

Оч устини!

Улфат ўртукни олар, табақда Фарҳод оталиқнинг қонга бўйал-
ган оқ соқолли боши кўрунар.

Хон (ёввойи кулуш билан). Хо... хо... хо... энг сўнг
ўлум... ўлум жанжалимизни битирди. Бутун жанжал-
ларини ўлум битирадир.

Улфат. Хоқони олам эсон бўлгайлар.

Хон. Буни чиқариб, «Чил духтарон» қудуғига таш-
лат. (Улфат табақни олиб чиқар.) Еганлари тузни ўйла-
маганларнинг жазолари шулдир. (Қози Низом билан
Мир Вафоға.) Сизга жавоб эмди.

Қози Низом. Таггри ҳазратимга эсонлик бергай.

Иккови ҳам дуо қилиб, туруб кеталар.

Хон (ёлғуз). Шул тиркликдан-да бездирдилар
мени. (Туруб юрадир.) Бир душманимнинг қони қуру-
майин, яна биртаси чиқиб қоладир. Бу Иброҳим аҳмоқ
ҳам мени тинч қўймай турғандек кўринадир. Қачонгача
ўлдираман бунларни! Ортук ҳеч кимнинг менга ишончи

қолмади... Бунларнинг ўзи йўлга келиб, менга душманлик қилмоқни ташласа, нима бўлур! Йўқ... йўқ. Бунларнинг ўзи йўлга келмайди. Улдураман, ўлдураман. Дунда бирта душманим қолмаганча, қон тўкаман. Улфатнинг сўзи тўғри! Подшоҳлик қон билан суғорилатурган бир оғочдир. (Улфатнинг кирганини кўриб, жойига ўтура). Кел, Улфат, ўтур. Қандай қилиб ўлдурдинг?!

У л ф а т (ўтура). Хоқонимизнинг ишлари бор, деб келтурдим. Бир уйга киргуздим. Унда ёшуруниб турган икки киши бирдан чиқиб, ёпишдилар. Бир оз талашгандан сўнг, йиқитиб, бошини кесдилар.

Х о н. Ҳеч ким онгламадими?

У л ф а т. Кимса онглаган эмас.

Х о н. Иброҳим кенагасни оталиқ қилмоқчи бўлуб, ўзига сўйладиқ. Унинг ҳам туси бошқача-ку!

У л ф а т. Нима деди?

Х о н. Кўб аҳмоқликлар қилди. Сенинг учун ҳам маъносиз сўзлар сўйлади. Ҳақим иноқнинг ўзини оталиқ қилсақ бўлмайдиirmi?

У л ф а т. Хоқони олам! Ҳақим иноқнинг Нодир⁹ билан хабарлашиб тургани аниқ. Шу тобда уни (иш) бошига қўйиб бўлмайди. Шунинг ўзи бўла берсун, тўғрилиқ билан ишласа, туради. Йўқса, Фарҳод оталиқ изиндан бора қолади-да!

Х о н. Улфат, мен бу ишлардан бездим. Бу одамларнинг биртаси ҳам менга тўғри қарамайди. Фарҳод оталиқ ёмонлик қилди. Ҳақим иноқнинг қилган ишларини кўруб турубсан. Иброҳимни одам деб ўйласам, бу ҳам бузуққа ўхшайди. Қон тўкмакдан-да бездим. Акамни ўлдурдим. Кўб дўстларимни ўлдурдим. Мени бир ота каби асраган Фарҳод оталиқни(нг) бошини оёқлар остинда кўрдим. (Кўзларини тутуб.) Уф... кўзларим қонга тўлди. Кечалар ухлай олмайман. Кўзларимни юмғач, бутун ўлганлар, ўлдурганларим мени айлантуруб олалар, сираланиб, ёнимдан ўталар. Мени кўрқуталар, менга кулалар!..

У л ф а т. Хоқоним, бунларни ўйламангиз. Улукларни эсингиздан чиқарингиз. Етоққа киргач, Қуръондан бир оят ўқуб ётингиз. Бунлар ҳаммаси ўтгусидир. Яқинда душманларингизнинг ҳаммасини битирармиз. Ҳозир эмди бошқа ишларимизни кўрайлик.

Х о н. Яна нима иш?

У л ф а т. Фарҳод оталиқнинг қизини келтурайликми?

Х о н. Эрта билан киши юборурсан. Мен эмди чарчадим, бир оз ухлайин. Сен ҳам кет, ишларингни кўр.

Биртасини юбор, чопошмини олсуң. Танбурчиларға айт, икки танбурни камонча қилиб бир «Хусайиний»¹⁰ чолсуңлар.

У л ф а т. Хўб бўлубтур.

Улфат чиқар. Хон салла, чопошмини чиқара бошлар. Хизматчи келиб, хоннинг салла, чопошмини олиб, бир четга қўяр. Хоннинг кеча кулоҳини бериб, шамларни ўчуруб чиқар. Хон кулоҳини кийиб, ётоқда узапиб ётар. Ташқарида икки камолчининг «Хусайиний» чолгани эшитилар. Чолги секинланиб битганда, хон ухлаган бўлур. Бир оз сўнгра хоннинг ўлдурилган касосининг хаёли қовли кафан билан кўринадир.

Хон. (тушинда.) Акам... Нечун келди... Бўгдурулгани, арқон бўйинида тақилгани ҳолда чиройли бир хотуннинг хаёли келар. Пўқол... кет... (Хотун хаёли хонни бўғардек, ўнга қараб юрар. Хон талваса қилар.) Кет... кет!... (Бир йигит хаёли Фарҳод оталиқнинг бошини олиб келар. Хонга яқинлашар.) Пўқол... келма... Пўқол... келма... (Хаёл чекилар. Ундан сўнг учала хаёл биргалашиб, хонга ҳужум қиларлар. Хон кучли талваса билан қичқирар.) Вой... Урма! (Ўз товушиндан уйғониб, ирғиб турар.)

Товушми эшитган Давлат тўқсоба бир шамдончини кўтариб, югуриб крар).

Д а в л а т. Ҳазратим қўрқдиларми?!

Хон (титраб тургани ҳолда). Бир оз қўрқдим чоғи! Шамни қўйиб кет. Сув тайёрланг, тарат¹¹ қиламан. (Давлат тўқсоба шамни қўйиб кетар. Хон ётоқдан тушиб, чопошмини кияр ҳам сўйлар.) Булар у дунёда ҳам менга қаршу бирлашганга ўхшайлар. Мени тинч қўймайлар, чоғи! (Шамни олиб, бошқа уйларга боратурган эшикдан чиқиб кетар).

Парда тушар

ИККИНЧИ ПАРДА

Ойдинли бпр кечада Ҳакимбийнинг ҳовлиси. Терависиз эшиклар ташқарига очилган бир уйнинг олдида уаун бир суфа. Суфа бўйинча уаун бпр қалин¹² ёпилган. Кўркамлик кўришлар тўшган. Тўрда вакапа қурли бпр кат устлида ётоқ тайёрланган. Ўртадаги буюк шамдонда шам ёнадир. Деворга бир қалқов, бир қилич, бир-да Жазойир милтиғи осылган. Ҳакимбий ёлгуз, юруб сўйлайдир.

Ҳа к и м б и й (том устидан кўрулган минорга қараб).
Ўлум миноридир бу! Бунинг кўлкасинда яшаганлар
ўлумдан қўрқмайлар. Бу узун минор охиратнинг энг
қисқа йўли бўлуб қолди. Минор, Чил дўхтарон, Қалла-
хона, Обхона, зиндон... ўлим... Буларнинг ҳеч биртасин-
да мени йўлимдан қайтарарлиқ куч йўқдир. Етоқ ўлу-
ми-да ўлум, зиндон ўлуми-да ўлумдир. Иккавиндан-да
қўрқмам. Абулфайзхон хонлиғи Нодир шоҳнинг оёқлари
остинда жон бераётқанда, ўз улушимизни олмоқ керак.
Шуни олармиз. Шу кеча Чоржўйдан ўғлум қайтадир.
эрта Нодир шоҳ қўшуни босиб келади. Шу кеча билан
эрта курашимизнинг сўнг дақиқаларидир. (Мир Ва-
фонинг келганини кўрмай.) Бу одамлар қасққа кетди-
лар. Курашнинг сўнг дақиқаларини била туруб, ҳали-
гача келмайлар.

М и р В а ф о. Келдик, бек!

Ҳ а к и м б и й. Нима гап?

М и р В а ф о. Курашнинг сўнг дақиқасини билға-
нимиз учун ҳаммамиз югура, чопа ишламоқдамиз.

Ҳ а к и м б и й. Эрта Нодиршоҳ қўшунининг келиш
хабарини оларсиз.

М и р В а ф о. Биламиз!

Ҳ а к и м б и й. Нималар қилдингиз?

М и р В а ф о. Одамларимни ҳар томонга ерлаш-
турдим¹³.

Ҳақимбий деворга осилган милтиқ билан ўйваб тилглайдир.

Шу кеча Бухорода чибин учса, менга хабари келади.
Кўрулгуси кишиларин ҳам кўрдим. Жуборга¹⁴ бориб
Хўжа Калон билан кўришдим. Бутун фикрингизга қў-
шулдилар. Ўзлари ҳам Қози Низом билан сизга кела-
дирлар. Хон томоннда икки-уч муллалардан бошқа
киши қолмади. Қози Низом бизга қўшулгач, уларнинг-
да бир чақалиқ баҳоси қолмас.

Ҳ а к и м б и й. Арқда нималар бор?

М и р В а ф о. Арқ ўзининг ўйун-кулгусига берилган,
ичиб ётган эди. Бироқ Раҳим тўқсобоани Чоржўйга юбо-
ришингиз хоннинг мазасини қочирган. Раҳим тўқсобо-
ани йўлда йўқ этмак учун, Форобгача кишилар юборди-
лар. Бу ишнинг битганини хабар олгач, бизга ҳам ҳу-
жум қилиб, сизни тутуб қамагандан сўнг, ўзлари Но-
дир шоҳга қаршу чиқиб, урушар экалар.

Ҳ а к и м б и й. Бу пилонларнинг замони ўткан эмди.
Раҳим тўқсоба-да, мен-да уларнинг тузоқларига туш-
маймиз.

Тоғайқулбек билан Донёлбий келарлар.

Хўш, иккингиз бирда келдингиз? (Салом беришарлар).

Тоғайқулбек. Келмайликми?

Ҳакимбий. Емон бир туш кўрган бўлғайсиз.

Тоғайқулбек. Кўрдик, кўрдик.

Ҳакимбий. Қани ўтурингиз. Тушингизни эштайлик.

Ҳаммалари ўтураарлар.

Тоғайқулбек. Мен эмас, бу киши кўрганлар. (Кулар.)

Донёлбий. Қулушни қўйинг, гапга келинг!

Ҳакимбий. Қани гапирингиз-чи!

Донёлбий. Ака, шу Нодир шоҳ деганингиз одам ҳар кун Бухорога нечун келади¹⁵.

Ҳакимбий (жилмайиб). Нодир шоҳ эмди келади. Бундан бурун келган унинг ўғли эди.

Донёлбий. Нечун келади?

Ҳакимбий. Бухорони олмоқ истайдир.

Донёлбий. Раҳим тўқсоба қани?

Ҳакимбий. Чоржўйга борди.

Донёлбий. Нечун?

Ҳакимбий. Нодир шоҳнинг фикрини онглаб келсун деб, мен юбордим.

Донёлбий. Хондан сўрадингизми?

Ҳакимбий. Хонимиз Нодир шоҳ билан урушмоқчи бўлуб туралар. Мен душманларнинг фикрини ҳам кучини онглаб келмак учун ўғлумни юбордим, буни сўрамоқ керакми?

Донёлбий. Шунин хондан сўраб юборса эдингиз, яхши бўлар эди.

Ҳакимбий. Хоннинг оталиғи бўла туруб, шунча ишни ўзим қила олмайманми?

Донёлбий. Сизнинг тилингиз остинда бир нарса бор, айтмай турасиз. Нима қилмоқчисиз, нима истайсиз? Тўппа-тўғри айта берингиз. Бутун Бухоро сизнинг сўзингиздан тўлуб қолди!

Ҳакимбий. Ука! Эрон қўшуни билан Қаршида урушганимиздан кейин, унинг кучли бир қўшун эканини онгладим-да, Нодир шоҳ билан дўстлик йўлини очдим, хабарлашиб турдим. Сиз шул чоғларда бу ишни сезгандек бўлдингиз, бироқ сизга бу иш ёқмаган эди, мен шу кундан бошлаб, Нодир шоҳ билан дўстликни узмаганман.

Донёлбий. Нечун шундай қилдингиз?

Ҳакимбий. Нодир қўшунининг Қаршидан чекилгани бир ўйун эди. Мен буни сезган эдим. Ҳиндистонни олган бир қўшунининг Қаршидан чекилиши учун, бундан бошқа маъно бермак тўғри эмас эди. Мен Эрон қўшунининг иккинчи йўла устимизга юргусини кўрган каби бўлуб эдим. Шунинг учун Нодир билан дўстлашарга тиришдим, ҳам дўстлашдим.

Донёлбий. Бунинг нима фойдаси бор?!

Ҳакимбий. Нима фойдаси бўлар эди. Мана Нодир шоҳ яна келди. Бироқ бурунги каби эмас. Хон кучсиз, у кучли. Хонга душман, менга дўст бўлуб келди.

Донёлбий. Бу ишингиз билан хонга хиёнат қилган бўлмайсизми?!

Ҳакимбий. Қайси хонга?

Донёлбий. Абулфайзхонга.

Ҳакимбий. Ука, хонингизнинг қилган ишларини бир ўйлаб кўрингиз: отамиз билан келишиб, Фарҳод оталиқ каби бекларнинг ёрдами билан акасини ўлдуруб, хон бўлди. Тахтга мингач, бошлаб отамизни Эронга қочирди. Ўзига ёрдам этган бекларни бирта-бирта ўлдуруб битирди. Энг сўнг Фарҳод оталиқни ҳам ўлдуруб, қизини олди. Мени ранжитмак учун, буюк дабдаба билан Иброҳим кенагасни оталиқ қилди. Яна уни ўлдирмоқчи бўлуб, қочирди. Иброҳим кенагас Қарманага бориб, қўшун йиғди. Бухорога юруш қилди. Мен хон томонидан чиқиб, Иброҳим иноқ билан олти-етти йил урушдим. Бу кун эса меним ўзимга душман бўлиб қолибдир. Нодир шоҳ билан дўстлашганда, биз мана шу кишига хиёнат қилганми бўлдиқ эмди?!

Донёлбий. Мана шул фикрларингизни хоннинг ўзи оинглаган.

Ҳакимбий. Оинглай берсунлар. Дунёда ҳар ким бир кун ўлгусини биладир. Бир чораси борми?

Донёлбий. Йўқ.

Ҳакимбий. Чораси бўлмагач, уни билмакдан нима фойда? Биз яхшилик қилмоқ билан арkning ёмонлигиндан қутулар эдик, деб ўйламангиз. Уларнинг кўнглида ёмонлиқ йилон оғзинда оғу каби ерлашиб қолган, ювмоқ билан кетмайдир. Парвоначиға нима қилдилар. Уни шу мишордан ташлағанларини ҳеч ким унутмағандир.

Мир Вафо. Кўэларимнинг худди ичинда турибдир-а. Олтмиш икки олчин юқоридан келиб, ерга туш-

ганда, суякларининг шарқиллаб синган товуши қулоқларимдан кетмайдир.

Тоғайқулбек. Ҳай, эмди биз нима қилармиз?

Ҳакимбий. Мана шунни сўрангиз мендан.

Донёлбий. Айтнинг-чи?

Ҳакимбий. Эрон қўшуни эрта Бухорога қараб юрса керак. Нодир шоҳни дўстлик билан қарши олсак, Бухорони қутқарармиз, бўлмаса Эрон қўшуни кулимизни кўкга учурадир. Мен бутун борлигим билан тиришурманким, хонимиз Нодир шоҳ билан урушгали чиқа олмасун. Тилагимга эришаёздим. Эмди шу кечада ҳам ишни шундай сақлай олсак, айтганимиз бўладир.

Донёлбий. (келганларни кўруб). Мана, эшонлар ҳам келдилар. Бунлар онгласа, майлими?

Ҳакимбий. Мен ўзим бунларни чақирдим. Шу ишни онглатаман.

Хўжа Қалон билан Қозин Низом келарлар. Ҳаммаларни туруб саломлашқандан сўнг. ўтуларлар.

Хўжа Қалон. Бу кун Мир Вафо билан кўрушкан эдим. Бир неча сўзлар айтдилар, шунлар тўғрисида ўзингиз билан сўйлашмак учун келдик.

Ҳакимбий. Жуда яхши қилдингиз, тақсир. Ўзим ҳам сизларни кутуб турган эдим.

Хўжа Қалон. Эрон қўшуни Чоржўйдан ўтдимиз?

Ҳакимбий. Шу кун ўткан бўлса керак. Ҳануз хабар йўқ.

Қозин Низом. Бунларнинг келишидан уламо, машоъихга зиён тегмайдирми?

Ҳакимбий. Тўғри ҳаракат қилсак, ҳеч кимга зиён тегмайдир. Янглиш бир иш қилинса, ҳаммамизнинг кулимизни кўкка учурурлар.

Хўжа Қалон (елқасини тутуб). Тангри ўзи сақлагай, тавба қилдим, худоё. Нима қилмоқ керак, тақсир?!

Ҳакимбий. Хонимиз Нодир шоҳ билан урушмоқ истайлар. Бутун дунёни титратган бир кишига қарши уруш очмоқ учун бизда куч бўлмаганини онгламайлар. Мен урушмоқни қабул қилмай турубман. Бироқ мени (нг) сўзимни тингламайлар. Меним фикрим шудир: ҳаммамиз биргалашиб, Нодир шоҳни қарши оламиз. Хон ҳам биз билан борсунлар, Нодир шоҳ билан кўрушганда, Бухоро хонлигини тортуқ қилсунлар. Шоҳ мамнун бўладир. Хонлиқни ўзлариға бағишлаб, тутуб кетадир. Ўлкамизни шундай қилиб буюк бир балодан қутқарган бўлармиз. Бундай қилмасак, «не бўлмасун,

урушамиз», деб чиқсақ, биринчи учрашинда енгиламиз. Элимизнинг бор-йўқи таланиб битадир.

Қози Низом. Бу фикрингиз жуда яхши. Буни хошга оingatмоқ керак.

Хўжа Калон. Истасангиз, биз шу тобда аркка бориб, хош билан кўрушамиз.

Ҳакимбий. Албатта, шундай қилингиз.

Бир хизматчи югуриб келар.

Хизматчи. Тақсир, тўқсоба келдилар.

Ҳакимбий. Қани?

Хизматчи. Мана, кўчада отдан қўнуб туралар.

Ҳакимбий. Кўрайлик-а?

Ҳаммалари туруб, Раҳим тўқсобани қаршу олгали чиқарлар.

Саҳна бир оз бўш қолар, сўлгра товушлар келар.

Раҳим тўқсоба товуши. Ота, ҳаммаларингиз яхшими?

Ҳакимбий товуши. Шукур, ўғлим. (Саҳнада кўрунур.) Сени кутуб турган эдик.

Раҳим тўқсоба билан боғрилар келиб ўтуралар.

Қани, ўғлум, сафарнинг қандай ўтди?

Раҳим тўқсоба. Кўб яхши ўтди. Шоҳни кўрдим. Мен билан кўб яхши кўрушдилар. Бухоронинг муллалари, бекларини сўрадилар. «Биз сизга қўноқ бўлиб келдик. Қўноқга душманлиқ кўрсатмасангиз керак», дедилар.

Ҳакимбий. Эрон қўшунни кўбми?

Раҳим тўқсоба. Уни сўрамангиз, ота! Бундай кучли қўшунни умримизда кўрмадик. Тўплар, милтиқлар, филлар билан ерни титратиб келади. Менга қўшунларини кўрсатдилар. Келар чоғимда яна шоҳнинг олдига кирдим. «Биз Бухорога қўноқ бўлиб келдик. Ўлкангиз менга керак эмас. Хонингиз, эл-улусингиз мени дўстларча қаршу олсалар, тўрт-беш кун туруб қайтиб кетарман. Емонлиқ, душманлиқ кўрсатсалар, кулларини кўкга учурарман», дедилар.

Муллалар бир-бирларига қараб, бошларини қимирлатурлар. Шу тобда қопқу томондан икки қалаандар товуши келар. Ҳаммалари тинглайлар. Қалаандар товушлари:

Дунё, дунё, сен дунё-е,
Кимга вафо қиларсан, эй!
Дунё, дунё, сен дунё-е,

Дунё, кўб тез юрарсан!
Дунё, дунё...

Бирн оқ соғол, бири ўрта ёшли икки қалавдар суфа остига
келиб туралар.

Элни қаён сурарсан!
Дунё, дунё...
Кўб тез юрма, бир оз тури
Дунё, дунё...
Йўлингни бир қараб кўр!
Дунё, дунё...

Қалавдарлар, ўқуб бўлгач, қўлларини кенг очиб, «давлат барқарор» деб дуо қиларлар.

Ҳ а к и м б и й (қўлини киссага узатиб.) Кел, бобо!
(Буюк қаландар югуриб, суфага чиқар. Бошқалар киссалариндан пул чиқарарлар.) Бобо, сен қаердан?

Қ а л а н д а р. Биз Балхдан келамиз. (Пулни олганда, Ҳақимбийнинг қулоғига сўйлар). Бу кеча аркдан сизни чақирарлар, кетманг, уйингизни босарлар, тайёрлик кўринг. (Дуо қилиб, бошқаларнинг-да пулларини ола берар. Раҳим тўқсобага келгач, унга бир оз эс кўйиб қарагандан сўнг, пулини олиб суйлар.) Бек йигит, сенинг бошингга давлат қуши қўнган. Манглайингда катта бир юлдуз ёшнаб турадир. Яхшилиқ қил, тангримиз яқинда сенга улур бир ўрун берадир. (Ҳақимбийдан бошқалари бир-бирлариға қарайлар. Қаландар Ҳақимбийга сўйлар.) Бек, биз шаҳрингизга шу кун келдик. Ётоғимиз, жойимиз йўқ. Шул давлатхонадан бизга бир жой кўрсатилса, шу кеча ухлаб олайлиқ.

Ҳ а к и м б и й. Хўб бобо. (Хизматчини чақирар.) О, бола! (Хизматчи келар.) Бунларга бу кеча жой беринг, ётсунлар, Томоқ ҳам беринг.

Қаландарлар дуо қилиб, хизматчи билан кетарлар).

Д о н ё л б и й. Валийға ўхшайдир! О...

Х ў ж а К а л о н. Каромат қилиб гапурадир, валий экан.

У л ф а т х ў ж а с а р о й салом бериб келадир.

Ҳ а к и м б и й. Ваалейкум ассалом. Келинг, тақсир!
(Улфат ўтуруб дуо қилгандан сўнг, салласиндан хоннинг муборак номасини олиб, Ҳақимбийга берадир. Ҳақимбий жойидан туруб, хатни олиб, ўпуб, кўзларини суртуб очиб ўқур.) «Давлатхоҳимиз оталиқға маълум

бўлгайким, Эрон қўшунининг тупроқимизга киргани тўғрисида сиз билан кенгашмак истаймиз. Раҳим тўқсоба ўғлимиз билан давлатхонамизга келгайсиз». (Хатни қатлаб, ўнуб, салласига қўйгандан сўнг, Улфатга сўйлар.) Хўб бўлубдир. Бориб хоқонимизга арзимизни еткуринг, ўғлум Раҳим тўқсоба Эрон қўшуниндан хабар олмоқ учун Чоржўйга борган эди. Шу тобда келди. Бу кеча бунинг хабарларини олай, ўзим ҳам тузукроқ ўйлаб кўрай. Эрта билан иккаламиз саломга борармиз.

У л ф а т. Хўи бўлубдир. (Туриб кетар.)

Д о н ё л б и й. Ака, борсангиз бўлмасми?!

Ҳ а к и м б и й. Эрта борамиз.

Х ў ж а К а л о н, Қ о з и Н и з о м (турмоқчи бўлуб). Ҳай, тақсир, биз кетайлик эмди.

Ҳ а к и м б и й. Кетасизми, тақсирлар? (Жойлариндан турарлар.) Ҳай, хонни тезрак кўруб, гапурсангиз яхши бўлур эди. Нодир шоҳ билан урушмоқчи бўлсалар, ҳаммамиз хароб бўлармиз.

Х ў ж а К а л о н. Хўб, хўб.

Қ о з и Н и з о м. Албатта, айтамиз. Ҳай, хўш (Кетарлар.)

Ҳакимбий уларни узатиб қайтгач, ўтурмай гапурадир.

Ҳ а к и м б и й. (Донёлбий билан Тоғайқулга). Хоннинг бу кеча мени чақирини хийла эди. Мен бормагач, шу тобда уйимни босмоқ учун келсалар керак. Бироқ мен уларнинг тузоғина тушмайман. Тайёрлигим кўрулган. Уттуз мерганим Мир араб мадрасасинда турадилар, сиз иккингиз ҳам шунга борингиз. Ҳар томонга қоровул қўйингиз. Регистон томонидан ҳеч кимни бу томонга ўткармангиз. Бирта-иккита тилчи юборсалар майли, бир қоровул билан менга юборасиз.

Донёлбий билан Тоғайқул бек «хўб» деб кетарлар.

Раҳим тўқсоба. Мен ҳам борайми?

Ҳ а к и м б и й. Йўқ, сен қол. (Мир Вафога.) Қаландарларин келтурингиз! (Мир Вафо кетар.) Қани, ўғлим, Эрон қўшуни қачон келар?!

Раҳим тўқсоба. Мендан тўрт-беш соат сўнгра Амударёдан ўтмоқчи эди. Эрта Бухорога яқинлашса керак.

Ҳ а к и м б и й. Шоҳ сени кўрганда, бизга берган ваъдасиндан сўз очдимни, йўқми?

Раҳимбий. Йўқ, у тўғринда гапурмади, сизларга катта меҳрибончиликлар қилармиз, деб қўйди.

Мир Вафо қаламдарларни олиб келар.

Ҳа к и м б и й (*унларни кўргач кулар*). Хо... хо... хо... худди қаландарларга ўхшайлар-а. Афтингизни тузатингиз!

Қаламдарлар ясама соч-соқолларини оларлар. Ҳасибийнинг ўз кишилари П ў л д о ш билан Э р г а ш эканлари билинадир.

Гапурингиз, қани?

П ў л д о ш. Сизни аркка чақириб киши юбордиларми?

Ҳа к и м б и й. Юбордилар. Мен кетмадим.

П ў л д о ш. Бек! Кетмаган бўлсангиз, шу тобда уйни босарлар.

Ҳа к и м б и й. Боса олмайлар. Чораси кўрулган. Бошқа нима хабарларнинг бор?

П ў л д о ш. Мен икки кундан бери аркда эдим. Хон жуда умидсизланган. Ҳеч ёқдан ёрдам хабари йўқ. Ўзларининг кучсизликларини очиқ онглаганлар эмди. Бироқ шуларнинг ҳаммасини сиздан билалар. Шунинг учун Нодиршоҳ келмасдан бурун, сизни йўқ қилмоқ йўлларини ахтариб туралар.

Ҳа к и м б и й (*Эргашга*). Сен нима қилдинг?!

Э р г а ш. Мен Карминагача бордим. Ҳаммани кўрдим, хатларни бердим, сўзларингизни айтдим. Эл орасига кирдим, керак бўлган сўзларни тарқатдим. Элни сизга қараши яхши, Нодиршоҳ билан урушмоқни ҳеч ким истамайди...

Бир милтиқ товуши чиқар. Мир Вафо сесканар.

Ҳа к и м б и й (*Раҳим тўқсобага*). Сен одамларнинг билан яроқлашиб томга чиқ. (*Қаландарларни кўрсатиб.*) Бунларга ҳам яроқ бер, сен билан юрсунлар. Томда турунгиз, кучлаб кела берсалар, отингиз. (*Раҳим тўқсоба қаландарларни олиб кетар.*) Мир Вафо, милтиқдан кўрқдингизми?!

М и р В а ф о. Пўқ-эй... Бир нарсани ўйлаб турган эканманми, бирдан сесканиб юбордим! (*Яна бир милтиқ товуши чиқар, Мир Вафо яна сесканар.*)

Ҳа к и м б и й (*Кулуб*). Бу кеча кўрқмаингиз! Қанча кучласалар ҳам, бизни боса олмайлар. Эртагача отишармиз. Эрта бўлгач, отланиб чиқармиз-да, Эрон қўшунига бориб қўшулармиз. (*Хизматчини чақирар.*) О бола! (*Хизматчи келар.*) Отларни эгарлаб қўйсунлар. (*Хизматчи кетар. Ҳакимбий фўтасини белига ўраб, қи-*

личини девордан олиб тақар экан, сўйлар.) Хоннинг ақли йўқолган. Менинг уйимга ҳужум қилиб киришга кучи йўқ экан, Нодиршоҳ билан урушмоқчи бўладир.

Раҳим тўқсоба югуриб келар.

Раҳим тўқсоба. Улфат хўжасарой келди.

Ҳақимбий. Келтурингиз. (Раҳим тўқсоба югуриб чиқар. Ҳақимбий юруб сўйлар.) Яна шунн юборди. Орамизни бузган одамнинг Улфат бўлганини била туруб, яна шундай қиладир. Шу ақл билан хон бўлуб турмоқ истайдир. (Раҳим тўқсоба Улфатни келтирар. Улфат салом берар.) Нечун келдингиз?!

Улфат. Мен хон юбордилар. Буюрдиларким: «Бориб, оталиққа айтингиз. Биз муборакнома ёзиб, у кишини ёнимизга чақирдиқ, келмадилар. Ўзимиз уйларига бориб кўришмак учун чиқдиқ, одамлари бизни милтиқ билан қаршу олдилар. Бунинг сабаби нима? Эрон қўшунни босиб кела турубдур. Унга қаршу нима қилмоқчи бўлсақ, кенгашиб қилармиз. Оталиқ бизга кенгаш берарларми, йўқми?!»

Ҳақимбий. Биз шу ўлканинг яхшилигиндан бошқа нарса истамаймиз. Нодиршоҳга қаршу чиқиб урушмоқ учун кучимиз йўқдир. Хоннинг буйруқлари арқан Мирарабгача юрмайдир. Эрон қўшунни билан қандай урушарлар?!

Улфат. Бек! Сўзингиз тўғри. Қўйингиз, хон келсунлар, мана шу сўзларингизни ўзларига айтингиз!

Ҳақимбий. Хон ҳам келмасунлар, биз ҳам бормаймиз. Бориб айтинг, мен билан кенгашмоқчи бўлсалар, тўшна-тўғри Жуборға бориб, Хўжа Қалоннинг уйларига кўнсунлар. Элининг катталарини чақирсунлар. Мен ҳам борарман, шунда кенгашармиз.

Улфат. Қачон борарсиз?

Ҳақимбий. Сиз шу тобда хонни олиб бордингиз, мен ҳам борарман. (Улфат «хўб» деб, Раҳим тўқсоба билан чиқар. Ҳақимбий Мир Вафога сўйлар.) Сиз буларнинг орқасиндан киши юборинг. Хўжа Қалоннинг уйларига кирганларини кўруб келсун, сўнгра биз ҳам борармиз. Ўзингиз бизнинг бекларга хабар беринг, Жуборға бора берсунлар!

Мир Вафо. Хўп бўлубдир.

Иккилари ҳам чиқарлар.

Парда тушар.

УЧИНЧИ ПАРДА

Бухорога яқин «Ғови обод» қишлоғига қўнган Эрон қўшуви орасида Нодиршоҳнинг чодир дабдабали безанган. Чодир ичинда Нодиршоҳ ўз тахтида ўтурган. Енида кичкина бир тахт бўш туради. Тубанда Нодир шоҳнинг ўғли Ризоқулихон, Эрон қўшуви бошлиқларидан Алиқулихон ўтурадлар. Чодирнинг шик ёнида ялангқилич қоронуллар кезмакда.

Нодиршоҳ (*Ризоқулига*). Кимдан эшитдинг?

Ризоқули. Юборганим элчилардан биртаси келган, шул сўйлади. Туно кун Бухорода бир оз тинчсизлик бўлаёзган экан. Ҳакимбий ўғлини бизга юборгандан сўнг, Абулфайзхон қўрқа бошлаган. Кечаси Ҳакимбийнинг уйини босиб, уш тутмоқчи бўлган. Ҳакимбийнинг одамлари унга миллиқ отқонлар. Хон қўрқуб, қайтган. Жуборга борган, шунда бир хўжанинг уйинда мажлис қилганлар. Ҳакимбийнинг ўзи ҳам шунда бўлган, ҳаммалари бир оғиздан хонга гапурганлар. Бу кун ҳаммалари хонни олиб, бизга келар эканлар.

Нодиршоҳ. Кўрдингми, ўғлум! Ҳар ўлкани урушуб олмоқ сиёсат эмас. Уруш чораларининг энг сўнгисидир. Бир ўлкани олмоқ учун энг яхши чора шул ўлканинг ўзиндан дўстлар топмоқ, шуларни ишлатмакдир. Сен Қаршидаги урушни тўхтатмаса эдинг, у вақт Бухорога кўмак учун Хива қўшуви етиб келар эди. Иш қийинлашиб қолар эди. Қаршидан қайтганингдан бу кунгача биз тиришдик, Ҳакимбийни қўлга олдиқ. Унинг қўли билан Бухорони Хивадан узоқлаштирдик. Бухоро бу кун бизники. Эрта Хивани ҳам ёлғузгина ёқалаб, бўғушимиз қулай бўлди.

Мирзо Маҳди келар.

Мирзо Маҳди. Шоҳим! Абулфайзхон яқинлашадир. Мен уш қаршу олмоқ учун бир қўл аскар чиқардим.

Нодиршоҳ (*Ризоқули билан Алиқулига*). Сиз ҳам чиқиб, хонни қаршу олингиз. Ўғлум, сен¹хонни кўргач, оддан қўнуб, яёв бор. Қучоқлаб кўруш, йўлдошларига ҳам ҳурмат кўрсат. (*Мирзо Маҳдига.*) Ўтурингиз!

Мирзо Маҳди ўтурад, Ризоқули билан Алиқули чиқиб кетарлар.

Нодиршоҳ (*Мирзо Маҳдига*). Ҳакимбий яхши, яхши ишлади.

Мирзо Маҳди. Кўб яхши ишлади, шоҳим!

Нодиршоҳ. Биласизми, Ҳаким биздан нима истайдир.

Мирзо Маҳди. Билмайман, шоҳим. Албатта, шоҳона эҳсонингиздан ҳар нима истаса, умидсиз қолмас.

Нодиршоҳ. Бухоро хонлигини ўғлига беришимиз истайдир.

Мирзо Маҳди. Улуғ подшоларга хизмат қилганлар умидсиз қайтмаслар, деб ўйлайман.

Нодиршоҳ. Биз ҳам бунга қаршув эмасмиз. Бироқ шу кун бу ишни қилиш тўғри эмас. Эл аро шовқун солади. Сиз Ҳакимбий билан сўйлашингиз. Бухоро хонлигини унинг ўғлига берармиз. Бироқ сўнгра роқ бўлсун. Хива масъаласини ҳам битирганимиздан сўнг бўлсун. Бу кунги энг ярамлиқ сиёсат Абулфайзхонни мамнун қилиб қайтармоқдир.

Ризоқулихон келар.

Ризоқули. Абулфайзхон келдилар.

Нодиршоҳ. Келсунлар.

Ризоқулихон чиқар. Шоҳ тахтдан энар, эшикгача юрғач, Абулфайзхон, Ҳакимбий, Хўжа Калон, Қозим Низом, Улфат Хўжасарой, Ризоқулихон, Алиқулихон келарлар. Абулфайзхон билан Нодиршоҳ қучоқлашиб кўришурлар, Нодиршоҳ Абулфайзхонни қўлтуғидан олиб, тахтга чиқарар. Узи ҳам тахтига чиқар, ҳаммалари ўтирарлар. Шоҳ билан хон ҳол сўрашуб, жойларидан туруб, бир-бирларига қуллуқлаб, ўтурарлар.

Нодиршоҳ (*қўноқларга*). Бухорон шарифининг улуғлари, хуш келдингиз!

Ҳаммалари туруб, қуллуқ қиларлар.

Улфат. Шаҳаншоҳ ҳазратларининг муборак ҳузурларига келган хоқонимиз бир замонлар дунёни титратган Чингизхоннинг зилодиндан эрурлар. Туркистоннинг бутун хонлари, беклари хоқонимизга бўйунсупадирлар. Жонларини, молларини аямайлар. Шундай бўлса ҳам, хоқонимиз, эл-улуснинг тинчлигини истаганлари учун, қўшни ўлкалар билан урушмайлар. Ҳеч кимнинг юртини олмоқчи бўлмайлар. Яна шул муборак фикрларини билдирмак учун, Эрон шаҳаншоҳининг дарборларигача келдилар.

Ҳакимбий. (*Улфат хўжасаройнинг бу сўзларини ёқтурмай тургани учун, тез сўзга киришар*). Хоқонимизнинг асли ҳам улуғ бир хоқон бўлганлари шаҳан-

шоҳ ҳазратларига белгулидир. Кенг ўлкаларни олиб, бошқармоқ учун дунёга ора-сира онгли, кучли қаҳрамонлар келадирлар. Биз унларга «Соҳибқирон» деймиз. Бундай қаҳрамонларнинг йўлларини тутмоқ истаганлар эзилиб қолурлар. Мана бизнинг замонамизда етншкан соҳибқирон, сиз шаҳаншоҳ ҳазратларидирсиз. Сиз каби буюк соҳибқироннинг олдиға дўст бўлиб келмак ҳамда ўзини шундай олийжаноб подшоҳнинг ихтиёриға топширмоқдан хонимиз кўбдан-кўб мамнундирлар.

Қозиниз Низоми Тангри кимга қарашса, давлат шунингдир. Тангри қўллаганларға қаршу турмоқ бўлурлик иш эмасдир. Эрон шоҳиға тангри қарашган экан, биз ҳам бўйунсунамиз. Бухоро хони бу кун ўзларини сиз шаҳаншоҳнинг ихтиёрингизға топшургани келдилар. Бухоро тахтини сизға тортиқ қиладирлар. Бухоронинг эл-улуси ҳам бу ишға розидурлар. Сиз шаҳаншоҳни биз бу кун Бухоро тахти билан қутлаймиз.

Нодиршоҳ. Мен Бухороға тахт олғали келмадим. Сизнинг элингиз ҳам турклар бўлгани учун, сиз меним қариндошларим эурсиз. Мен бу ерга бир қариндош ўлкаға қўноқ бўлиб келдим. Бир неча онглашилмасликқа берилиб, менга қаршулик кўрсатмаганингизға қувондим. Ҳаммаингиздан рози бўлдим. Менга тортуқ қилганингиз Бухоро тахтини ўзининг эгаси бўлган Абулфайзхонға қайтадан бағишладим. *(Хон билан ҳаммалари туруб қуллуқ қиларлар.)* Улкангизнинг бутун ишларини бошқариб турмоқни Ҳакимбий оталиққа топширдим. *(Оталиқ туруб, қуллуқ қилар.)* Барчангиз шунинг сўзиндан чиқмангиз. Мен сизнинг ўлкада тўрт-беш кун тураман, сўнгра Хиваға борарман. Бунда турганда, қўшунимнинг озукасини тайёрлаб бермак ҳамда Хиваға боришим учун кўмак қилмаганингизни сўрайман.

Абулфайзхон. Улуғ подшоҳнинг қўшунлари ўлкамизда турганча, керак бўлган озукаси бизнинг томондан тайёрлангандир.

Хизматчилар садаф(дап) ишланган кичкина бир мосо келтуруб, тахт олдиға қўярлар, бошқа қўноқларнинг олдиға суфралар ёйарлар. Турли ҳалволар, кулчалар, шарбатлар қелтуруб тиварлар. Нодиршоҳ Абулфайзхонға мурут¹⁶ қилгандан сўнг, ҳаммалари емакға киришарлар.

Нодиршоҳ *(Ҳакимбийға)*. Оталиқ, бу улугларни бизға танитингиз!

Ҳакимбий. Подшоҳим! Бу киши Қозиниз Низоми, Бухоронинг катта қозиси. Бу киши Жуборхўжа Ка-

лони, бурунги ўзбек хонлариндан Абдуллахон бу кишининг боболарига ихлос қилган. Бухоронинг кўб ерлари бунларга авлоди вақф бўлгандир. Бунлар Бухоронинг маънавий эгарларидирлар. Бу киши хоқонимизнинг хўжасаройлари ҳам энг ишончли кенгашичлари.

Нодир шоҳ. Кўб яхши. (*Хўжа Калонга қараб.*) Меним эшитганимга кўра, Бухоро теграсинда кўб вақтлар тинчсизлик бўлатура экан. Бунинг сабаби нимадир?! **Хўжа Калон.** Подшоҳи олам! Биз подшоҳларнинг давлатлари учун дуо қилиб ётамиз. Бизнинг ундай ишлардан хабаримиз бўлмайдир.

Нодир шоҳ (*Қози Низомга*). Қози жаноблари, сиз бу тўғрида бир нарса айтсангиз керак.

Қози Низом. Хоқонимизнинг давлатлари замонинда Бухоромиз тинчдир. Ҳеч бир ёқда тинчсизлик бўлгани йўқдир.

Нодир шоҳ. Иброҳим оталиқ деган киши Бухородан Самаркентга қочиб, унда куч тўплаб, Бухорога печа юрушлар қилган. Бухорони ёмон чопган экан, бу хабар тўғрими?!

Улфат. Шаҳаншоҳ ҳазратлари! Бир подшоҳнинг марҳамати билан давлатга эришкандан сўнгра, ўз соҳиб давлатларига ёниқган бундай одамлар ҳар ўлкада бор. Бунлар тезлик билан жазоларини кўрадилар. Иброҳим оталиқ ҳам шундай одамлардан эди, жазосини кўрди.

Нодир шоҳ. Бир ўлкада бўлатурган ҳар воқеани текширмак, сабабларини излаб топмоқ чораларини кўрмак шул ўлканинг бошлиқларига лозимдир. «Еганлари тузни ўйладилар», «жазоларини кўрдилар», «ўлкамиз тинчдир», деб ўтурмоқ билан ҳукумат иши юрмайдир.

Ҳакимбий. Подшоҳи оламга белгулидирким; бизни Бухорода кўб эл-уймоқлар яшайлар. Бунлар ҳаммалари эскида беклик усули¹⁷ билан бошқара эдилар. Амир Темур Самарқандда кучли марказий бир ҳукумат қурган бўлса-да, бутун умрини уруш майдонларинда ўтқаргани учун, элларимизни марказий идорага эсиндирмоқ йўлинда тубли бир иш кўра олмаган. Амир Темур ўлуб, ҳукумати кучсизлангач, бу эл-уймоқлар яна ўзлари эски беклик усулларига қайта бошлаганлар. Шул вақтларда Дашти қипчоқдан биз ўзбаклар билан манғитлар келдик. Шайбонийхон, Абдуллахон каби ўзбек хонлари, марказийликни куч билан сақлаб келдилар. Бунларнинг умри ҳам кўб вақтлари беклик усулини йўқотганларга қаршу урушмоқ билан ўтди. Ундаи

кейин ўзбак ҳукумати ҳам кучсизланди Эл-уймоқларнинг бошлиқлари ўлкани кичкина бекликларга ажратиб, бошқармоқ тилаги билан яна кўтарилдилар, ўлкамиздаги тинчсизликларнинг сабаби шу бўлса керак.

Нодир шоҳ. Меним биринчи тилагим ўлкангизнинг тинчлигидир. Бундай тартибсизликларни битирмак лозим. Эл бошлиқларингиз, бекларингиз орасиндан ёғийларини, ёмонларини рўйхат қилиб, менга топшурингиз. Мен уларнинг ҳаммасини «оқ уйли» қўшун ясаб, олиб борарман. Ҳам сизнинг ўлкангиз тинчланадир ҳамда улар, мен билан юруб, дунё кўрарлар, ҳукуматлар, эллар, улуслар билан курашарлар. Замон билан тинчишиб қайтарлар.

Ҳакимбий. Шаҳаншоҳ ҳазратларининг бу муборақ фикрлари чиндан фойдали бир фикрдир. Албатта шундай қилинадир.

Мирзо Маҳди Нодиршоҳдан олгани бир ишорат билан туруб ташқарига чиқар.

Нодир шоҳ. Бу фикр хон орқадонимизга ҳам қабул бўлса керак.

Хон. Фикри шоҳоналари яхши бир фикрдир. Шу кундан бошлаб, рўйхат тайёрламоқни оталиққа буюрман.

Нодир шоҳ Мен Хивага борарман. Ундан қайтганимгача рўйхатларни тайёрлаб қўйсангиз бўлур.

Ҳакимбий. Хўб бўлибдир, шоҳим!

Мирзо Маҳди билан хизматчи бир катта, бир кичкина бўғчаини кўтариб келарлар. **Мирзо Маҳди** ўз қўлидаги катта бўғчаини ерга қўяр. Хизматчининг шоҳнинг ёнига келтуруб, унинг кўтариб тургани бўғчаини очар, хизматчи қўлидаги бўғчада қийматли бир чопоц билан қилич бор.

Нодир шоҳ (*қийматли тошлар билан безанган чопонини олиб*). Бизнинг Бухорога армуғонимиз. Ўзим кийдирайин. (*Жойидан турар*).

Ҳаммалари турарлар, шоҳ чопонни Абулфайзхонга кийдирар. Олтин қили, бриллиант қилични берар, хон ҳурмат билан олиб, белига тақар. **Мирзо Маҳди** катта бўғчадаги чоповларни Ҳакимбий, Қози Низом, Хўжа Калон, Улфат хўжасаройга кийдирар берар. Бўлгач «мубораки» дер. Ҳаммалари қуллуқ қилиб, ўтурарлар.

Хўжа Калон (*қўлларини кўтариб дуо қилар*). Тангри таоло, подшоҳи оламга умр, давлат бериб, душманларини мақхур¹⁸ айласун.

Бунда кўрганларимни ҳеч кўз кўрмасун. Меним шунча йиғлашларимга қарамайин, шул хон акасини ўлдурди, унинг тахтига чиқди. Кармина бегини бола-чақалари билан тутуб, келтуруб қамади. Сўнгра бирта-бирта ҳаммасини бўғдуруб, қудуққа ташлатди. Бу кун эса, ўзини Раҳимбий қамаб қўюбдир. Эрта, албатта, ўлдурар. Бунинг жойида ўзи «сояйн худо» бўлур. Бир-икки йилдан кейин яна биртаси чиқар. Уни ҳам соғанага жўнатиб, «сояйн худо»ликни ўзига олар. Бизда эса бу қора кунларнинг қайғуси қоладир. (Бир оз йўлаб.) Тўғрисиини айтганда, яна ўзимиз тинч. Худо сояси-да бўлмаймиз, ўлдуролмаймиз-да. Оч қорним, тинч қулоғим. (Ўн қўлининг бармоқларини уч йўла йнуб, елкасига ирар.) Кўзим кўрмасин-эй! Уч-тўрт йил худо сояси бўл. Сўнгра қамал, сўнгра ўл... Менга нима керак шунлар? (Узоқдан келган азон товушини тинглаб.) Азонлар ўқулди. Хонни уйғотай, намозни ўқусун. (Етоқ олдига бориб, хоннинг оёқларини уқалар.) Хон болам, арслоним... турмайсизми?

Хон. (сесканиб уйғонар). Ҳаҳ... кимдир (Етоқда йтуруб.) Кимдир? Сенми, Қурбонгул?!

Қурбонгул. Мен, мен. Қўрқутдимми сизни?

Хон (кўзларини уқалаб). Йўқ, йўқ... Нечун келдинг?

Қурбонгул. Азон ўқулди, сув келтирдим, тарат қилмайсизми?

Хон. Нима гаплар бор, Қурбонгул?

Қурбонгул. Тинчлик, арслоним!

Хон (йўлайдир). Бунлар ҳар сўраганимда мана шундай тинчлик, тинчлик деб мени дунёдан хабарсиз қолдирдилар. Мен қамоқда, тахтим бошқалар қўлинда, бола-чақаларим билмадим қаерда. Яна тинчлик экач. Билмам бунлар тинчсизлик деб, нимани дейлар. (Сўйлар.) Қандай тинчлик? Улфатдан хабаринг борми?

Қурбонгул. Улфат қочқон, уни ахтариб турарлар. Давлат тўқсоба билан Жиянқулбий, Хўжақулбий, Каримбий, Баҳринбийни тутуб қамадилар, эртагача ўлдирар эканлар.

Хон (кўз ёшларини артиб). Мени нима қилар эканлар, онгладингми?

Қурбонгул. Нега йиғлайсиз, арслоним?! Нима бўлса, худонинг буйруғи билан бўлар. Туна кун подшо бибийим улуғ эшонга кўп пул юбориб, сиз учун дуолар олдилар. Албатта, шунлар бир иш қилар.

Хон. Ўғулларим қайда?!

Қурбонгул. Омон-эсон, тинч. Подшо бибийим билан бирга туралар.

Хон. Оҳ... ўғулларим, сизни кимга топшурарман эмди?! (Йиғлар.)

Қурбонгул. Нега йиғлайсиз, арслоним? Худо урсунким, болаларингизга ҳеч бир нарса бўлган йўқ, унлар тинч ўтурубдурлар.

Хон (нафрат билан). Қўй мени ўз ҳолимда. Бундан кейин шуя «тинч» сўзини меним ёнимда айтма! Дунёда ҳеч бир маъноси бўлмаган бу сўзни сен энг ёмон маъноларда ишлатиб турасан. Мен қамалдим — тинч, болаларим қамоқда — тинч. Улфатни ахтаралар, Давлатни ўлдуралар, яна тинч! Бу қандай «тинч», бу қандай тинчлик... Оҳ, болаларим, сиз нега кичикликда бахтсизликқа учрадингиз! Бунга менми сабаб бўлдим? (Қаттиқ йиғлар.) Кошки дунёга келмаган бўлса эдим.

Раҳимбий келар. Қурбонгул бир четда қўл қовуштуруб турар.

Раҳимбий. Хон ҳазрат, нега йиғлайсиз?!

Хон (сесканиб. бошини кўтарур. Истамайин ўрнидан турар.) Ҳеч!

Раҳимбий. Утурингиз, ўтурингиз. (Хон ўтураар.) Нега йиғлайсиз?

Хон. Ҳеч, болаларим эсимга келдилар.

Раҳимбий. Бошга иш тушқач, энг аҳмоқ чора йиғламоқдир. Йиғламангиз!

Хон. Мен сизга нима ёмонлик қилдим?!

Раҳимбий. Ҳеч!

Хон. Отангиз менга оталиқ эди. Бобонгиз, мени тахтга ўтқузуб, оталиқ бўлди. Ўзингиз Эрондан келгач, бот оталиқ қилдим. Бутун ҳукумат ишларини сизга топшурдум, яна Нодиршоҳнинг ўйунларига берилиб, мени қоматдингиз! Нодиршоҳ олдида мен билан сизнинг нима ойирмамиз бор?! Бу кун мени тушурган экан, эрта сизни ҳам тушурмасми?!

Раҳимбий. Хон ҳазрат! Дунёда ҳар ким ўз кучига қарабгина ўрун тутадир. Бу тирикчиликнинг энг ўткур буйругидирким, бунга бўйсунмаганларнинг дунёдан чиқиб кетишлари лозим бўладир. Сиз Бухорони идора қиларлиқ куч кўрсата олмадингиз. Давлатимизнинг буюк, буюк теракларини ўз қўлингиз билан йиқита бердингиз, бутун ишин менга эмас, бир аҳмоқ муғамбил¹⁹ бўлган Улфатга топширддингиз. Тахтдан тушканингизнинг сабаби шулдир. Нодир шоҳнинг эса бу ишдан хабари йўқдир. Нодиршоҳ сизни тушурган эмас.

Хон. Нодиршоҳнинг бу ишлардан хабари йўқ, деганингиз ёлғон эмасми?

Раҳимбий (*жилмайиб*). Елғон эмас.

Хон. Нега Эрондан қўшун олиб келдингиз?

Раҳимбий. Каттақўрғондан чиққан Ибодуллабех фитнасини босдирмоқ учун.

Хон. Эмди мени нима қиласиз, ўлдурасизми?

Раҳимбий. Йў...қ, тангри сақласун бу ишдан.

Хон (*ялиниб, қўлларини узатар*). Оталиқ, мени ўлдурмангиз. Хонлиқни сизга бағишладим²⁰. Айттинг, мени ўлдурмайсизми? Айттинг!

Раҳимбий. Сизни ўлдирмайман, хонлиқ ҳам менга керак эмас. Уғлунгиз Абдумўмин хонни сизнинг ўрингизда эрта хон кўтараман.

Хон. Мени нима қиласиз?

Раҳимбий. Сиз шу ҳафта орасинда Эронга, Нодиршоҳ олдига борарсиз.

Хон. Уҳ... Худога шукур! Мени ўлдирмангиз. Мен ҳажга бораман, ҳажга.

Раҳимбий (*жилмайиб*). Ундан сўнгра қаёқга борсангиз, бора берарсиз. Ҳозирда мен сиздан бир нарсани сўрамоқ учун келдим.

Хон. Сўрангиз.

Раҳимбий. Пулларингиз қайда?

Хон. Хазина ўз қўлингизда-ку!

Раҳимбий. Сизнинг ўз хазинангиз?

Хон. Меним ўз пулларимнинг ҳисоби Улфатдадир. Шундан сўрангиз.

Раҳимбий. Улфатнинг қайда эканини билмайсизми?

Хон. Билмайман.

Раҳимбий. Ҳай, сиз ўтурингиз. Яқинда Эронга борарсиз.

Хон. Болаларимни соғиндим. Шунларни менга юборсангиз, кўруб қўяй.

Раҳимбий. Хўб, Қурбонгул билан юборурман. (*Қурбонгулга*.) Кел, сен билан юборай. (*Қурбонгул билан чиқиб кетар*.)

Хон. (*жойиндан туруб*). Тонг ота ёзди. Тарат қилай эмди. (*Тошновга*²¹ *келиб, офтобани олиб, тарат қила бошлар*.) Тангридан бошқа кимсам қолмади. Кўрасизми, ҳамма жанжаллар пул учун экан.

Хон таратни битира ёзганда, Абдумўмин тўра билан укаси кириб салом берарлар.

Хон (*таратни битириб турар*). Ҳа, ўрулларим, кел-

дингизми? (Юзини артиб, унларни бирта-бирта қучоқлаб ўпар.) Қалайсан, ўғлум?! (Кўз ёшларини артар.)

А б д у м ў м и н. Шукур.

Х о н. Сен қалай? (кичкина ўғли бўйнини букмак билан жавоб берган бўлар.) Онанг қайда?!

А б д у м ў м и н. Уйда.

Х о н. Ҳаммангиз бир уйдами?

А б д у м ў м и н. Ҳа, бир уйда.

Хов кичкина ўглини қучоқлаб, машгайидаи ўпар, катта ўглини қучоқлаб, бошини унинг умузига қўйиб йнслар.

Б о л а л а р (бирдан йнглаб, хонга ёпишиб). Отажоним, нега йнглайсиз? Бизни нима қиларлар эмди?

Х о н. Ҳеч, ўғлум, ҳеч. Кетингиз эмди, онангизнинг ёнинда турингиз. (Яна қучоқлаб ўпар. Иккаласини эшиккача келтуруб, яна ўнуб, узатар. Шу л чоғда икки гиж-жакнинг «Бебокча»²² куйлагани эшитилар. Хон чолғу товушини қайғу остинда тинглагандан сўнг, сўйлар.)

Инсонлар. — дунёнинг уялмоқ билмаган ҳайвонлари! Бирингизнинг кўз ёшлари бирингизнинг шодлиқ боғчаларини суғорадир. Бирингизни(нг) мотам инграшлари яна бирингизнинг тўй чолғуларини куйлатадир! Бир-бирингизнинг борлиқларини еб, ҳирсларингизни тўйдурмоқдан қачонгача безмайсиз! (Кун оқарганин кўруб.) Намозимни ўқуб олайин. (Жойнамозни ёяр. Намознинг биринчи ракатини ўқуғач, уйнинг бир пучмоғиндан деворнинг тешилгани сезиладир. Кесак, тупроқлар тўкули берар. Хон намознинг иккинчи ракатини тез битирар. Телбаланиб турар. Буюк бир қўрқув билан ишнинг сўнгини кутуб турар. Девор каттароқ очилғач, узун соқоли бир қишлоқли бир қозма кўтариб чиқар). Бу ким?... Сен кимсен?! (Ҳилиги одам, гапурмайин қозмасини ерги қўйиб, телпагини олиб, ясама соқолини ешгач, У л ф а т экани онглашилар). Улфат!...

У л ф а т. Мен, Улфат қулингизман, хоқоним!

Х о н. Оҳ... Улфат, нега бундай келдинг?

У л ф а т. Қўрқмангиз, сизга хизмат учун. (Хонни қўлтуғиндан олиб, катга ўтқазар. Уйнинг эшигини секингина ёпар. Қайтиб келиб, хон ёнида ўтурар.) Биласизми, Раҳимбий мени тутуб ўлдурмак учун тиришадир. Мен қочиб юрубман.

Х о н. Қайда эдинг?

У л ф а т. Мен Эрон қўшунинда эдим.

Х о н. Ишимиз нима бўлар! Мени Эронга юбора эканлар, тўғримиз?

У л ф а т. Нодиршоҳга Раҳимбий ҳам, Ҳакимбий ҳам сизни ўлдирмаслик учун сўз берган эканлар. Нодир шоҳни буйруғи билан Раҳимбийга қўшулб келган Эрон қўшуни сизни омон-эсон олиб қайтарга шоҳдан буйруқ олган эканлар.

Х о н. Қачон борармиз эмди!

У л ф а т. Тўхтанг, ҳали иш бузулиб қолган.

Х о н. Нима бўлган?

У л ф а т. Нодиршоҳнинг ўлум хабари келган.

Х о н. Нима... Нима... Нодиршоҳ ўлганми?

У л ф а т. Улдирилган.

Х о н. Ким ўлдирган уни?! Э, вой... Меним бахтим қаро экан!

У л ф а т. Эрон эли ёғиқиб, уни ўлдирганлар. Бу хабар Бухорога келгандан сўнг, Раҳимбий сизни юбормоқ фикриндан қайтқон.

Х о н. Эмди мен нима қиламан?

У л ф а т. Эрон қўшуни сизни омон-эсон қўлига ол-маса, Бухородан кўчмайдир. Буни шу кун Раҳимбийга билдирдилар.

Х о н. Нима деган у?

У л ф а т. Ҳануз бир нарса демаган, бироқ Эроннинг қўшун бошлиқлари Раҳимбий сизни ўлдуруб қўймасун, деб кўрқалар. Сизни, ишқилиб, қочирмоқ учун мени юбордилар. Шу тобда мен билан қочасиз. (*Эшикка бориб, тинглагандан сўнг.*) Келингиз, шаҳардан чиқиб, Эрон қўшунига қўшуламиз.

Х о н. Қандай қилиб қочаман?

У л ф а т. Қочмоқнинг қандай-мандайи йўқ, маъна шу йўлга кириб олсангиз, қочиб қутулармиз. Менга ишонингиз, ҳеч кўрқмангиз.

Х о н. Болаларини нима қилайин?

У л ф а т. Вақтимиз оз қолган. Юрингиз, тез қочай-лиқ. Бир бало чиқмасун.

Х о н. Болаларим нима бўлалар?

У л ф а т (*эшикни тинглаб қайтгандан сўнг*). Бухоро тахтига Чингиз болалариндан бошқа киши чиқарил-майди. Шунинг учун Раҳимбий катта ўглингизни хон кўтаради. Сизнинг ундарга ишингиз бўлмасун. (*Қўли-ни тутуб.*) Турунгиз, бот қочайлиқ эмди.

Х о н (*ўрнидан турар*). Мен қочғач, болаларимни ўл-дирмайларми?

У л ф а т. Улдира олмайлар. Уғлингизни хон кўта-риндан бошқа чоралари йўқдир. Юрингиз, тез қочайлиқ. (*Хонни эшикка олиб борар.*) Киригиз, тез киригиз!

Хон (*бирдан кейинга отилиб*). Йўқ, қочмайман. Қочсам, болаларимни ўлдурурлар.

Улфат. Уф!... (*Югуриб эшикка бориб тинглагандан сўнг*.) Нега бундай қиласиз? Шу тобда биртаси келиб, шу ҳолни кўрса, иккимизни ҳам ўлдуралар.

Хон. Мен Эронда шма қиларман?

Улфат. Ундан куч йиғиб қайтармиз-да, яна Раҳимбий билан урушармиз. Эрон сизга ёт эмас, боболарингиздан нечаларни Бухородан Эронга кўчганлар. Келингиз, тез қочайлик. Киригиз тез!

Хон (*кирмакчи бўлуб яна қайтар*). Оҳ... болаларим! Сизни кимга ташлаб кетаман?

Улфат. Нега бундай қиласиз. Келиб икковимизни ҳам ўлдурурлар!

Хон (*жуда қисилган*). Тўхта бир оз, Улфат! Болаларимни чақириб, бир кўрай!

Улфат (*ўз юзларига уруб*). Эй-вой, битдик, шу тобда келиб, бизни ўлдуралар, барибир болаларингизни кўра олмайсиз!

Хон. Нега кўра олмайман?

Улфат. Кўра олмайсиз, чунки... (*Бир товуш сезган каби бўлуб, югуруб эшикка бориб, тинглар, телба бўлуб қайтар*.) Хон! Одамлар келалар. (*Соқолини тақар*.) Келинг, қочамиз. (*Қозмасини олар*.) Келинг, тез келинг. (*Оёқ товушлари келар*.) Мен қочдим, келинг. (*Тешикка киргандан сўнг, бошини чиқариб, хонни чақирар*.) Келинг, хон.

Хон ҳам югуруб, тешикка кирмакчи бўлгач, уч жаллод катта пичоқлар олиб келалар. Улфат қочар. Жаллодлар қотиб қолган хонни келиб тутарлар.

Жаллодбоши. Бу нима? Ким келди бу йўлдан? (*Хон индамайди*.) Ким келди бу йўлдан? (*Пичоқни кўтарар*.)

Хон. Улфат келган эди. Мени қочирмоқчи бўлди, кетмадим.

Жаллодлар шопиб бир-бирларига қарайлар.

Жаллодбоши (*бир жаллодга*). Чоп, бекга хабар бер, қоровул берсунлар, шу уйнинг орқасига боруб, ахтарасиз. (*Жаллод югуруб чиқар*.) Биз иккимиз бу кишининг ишени кўрайлик.

Иккала жаллод пичоқларини кўтариб, хонга ҳужум қиларлар.

Хон (*жаллодлар билан талашиб, қичқиради*). Нега мени ўлдурасиз? Вой-дод!

Жаллод боши. Уғлингиз буюрдилар.
Хон (таловда). Уғлум... Йўқ... У буюрмас... (Пичоқ кўкрагига тегар.) Воҳ, ўлдим. (Яна бир пичоқ урар. Хон йиқилар.) Оҳ, нега қочмадим... Болаларим... Улдим... Улфат... (Деб жон чекишар.)

Жаллодлар пичоқларини қилларига солиб, хоннинг сўнг сўлишини кутуб турарлар. Шу тобда Улфат қишлоқли афтинда, катта бир пичоқ қўлида, тешикдан чиқар, секингина жаллодбошига яқинлашиб, пичоқни суқуб юборар. Жаллодбоши «ваҳ» деб йиқилгач, Улфат яқинчи жаллодга ҳужум қилар. Ул қичқириб қочар. Улфат хоннинг ўлуғи устинга келар.

У л ф а т. Юраксиз хон, қочмади, ўлди. Муҳрини олай. Йўлда керак бўлур.

Хоннинг киссасиндан муҳрини тез олиб, югуруб тешикка бориб йўқолар. Оёқ товушлари келар. Қолган жаллод билан беш киши қиличлар чекиб қарарлар.

Ж а л л о д. (тешикни кўрсатиб). Мана шундан келди.
У ч к и ш и югуриб қарарлар. Қолганлар «Биз ташқаридан бо-
райлик» деб чошиб чиқарлар.

Парда тушар.

БЕШИНЧИ ПАРДА

Саҳнанинг тўрида қоронғу бир зиндон (Чил духтарон зиндони). Улфат хўжасарой, Давлат тўқсоба билан яна икки-уч бекнинг ўлуқлари осилган, ўтқузуб бўғдурилган, қонга бўялиб ётган бир ҳолда турадилр. Четда қорамой чироғи тутунлар сочиб ёнмоқда. Бир оздан кейин Раҳимбой ёлғуз келар. Оғир бир юруш билан юруб, ўлуқларининг ҳар биртасига эс қўюб қараб зиндонни бир айланиб чиқар, Раҳимбой кетгач, манзара ўзгариб, саҳнанинг берн ёнида Бухоро арвининг Саломанқ айвони кўринадир. Айвон остиндаги тахтнинг ҳар томонида қийматли қолинлар, кўрпалар тўшалган, шамлар, чилчироллар ёниб турадилр. Раҳимбой расмий кийими билан камарлик, қиличлик ҳолда бир томондан кўрунуб, секинлаб тахтга яқинлашар. Бир оёғини тахтнинг босқичига қўюб, тиззасига таяниб сўйлар.

Раҳимбой Пўлимизнинг ози қолди. Манзилга эриша ёздиқ. Абулфайзхон кетди. Уни ёқлагонларнинг да руҳларига фотиҳа ўқуб келдим. Эмди ким қолди? Чумчуқ каби кичкина бир хон! Шундай (қўли билан кўрсатиб) оласан, калласини узиб ташлайсан!... Руҳинг

шод бўлмай, отам. Сен битирмаган ишни, мен битирдим. Йўқ, бунларнинг ҳаммаси сен эккан уруқларнинг мевасидир. Сен менга йўл кўрсатмаса эдинг, сен, Нодиршоҳ билан дўстлашиб, мени унга юбормаса эдинг, бу ишлар бўлмас эди. Бўлганда ҳам, жуда қийинлик билан бўлар эди.

Мир Вафо келар.

Мир Вафо. Йўлдош қаландар келибдир. Сўзи бор экан. Бошқа бир йўл билан олиб келдим.

Раҳимбий. Келтурингиз.

Мир Вафо папада турган Йўлдошни чақирар. Йўлдош шу бурунги қаландар афти билан келиб, дуо қилар.

Йўлдош. Омин, тезроқ бу оёгингизни иккинчи босқичга қўюб, тахтга чиққайсиз. Оллоҳу акбар.

Раҳимбий (кулуб.) Ҳа, тентак, нима гап?

Йўлдош. Яхшилик, бек! Сизнинг хон бўлишингиз тўғрисида одамлар бир-бирларига сўйлашиб турадилар.

Раҳимбий. Нима дейлар?

Йўлдош. Одамлар рози, хонлик оталиқ бекнинг ҳаққи дейлар. Бироқ беклар, эл бошлиқлари бу ишга кўнмайлар. Чингиз авлоди бўлмаган киши хон бўла олмас, дейлар. Мана шу сўзлар. Бошқа одамларни бир оз тушундурадир. Шунга бир чора қилишингиз керак.

Раҳимбий. Қандай чора?!

Мир Вафо. Бунинг чораси қулай. Муллолардан бир фатво оласиз. Шунинг билан битадир.

Раҳимбий. Уни қиламиз.

Йўлдош. Яна қизиқ бир гап бор. Эрондан келтурган кўноқларингиз бошимизга бир бало чиқармасалар, яхши эди.

Раҳимбий. Нима қилдилар? (Юрар.)

Йўлдош. Бухорони манғитлардан тозалаш керак, деб сўз торқатар эканлар. Бир неча бекларимизга кишилар юбориб, «Сиз ишга киришингиз, биз ёрдам қиламиз» деганлар, Абдумўминхонни аркдан қочириб, сўнгра сиз билан урушмоқчи эканлар, деган хабарлар бор.

Раҳимбий. Аҳмоқлар, Бухорода нима ишлари бор экан?! Нодиршоҳ ўлдирилган, юртлари бузулб турадир. Бориб ўз ишларини тузатсунлар.

Мир Вафо. Бек, Абдумўминхоннинг ишини бир ёқлик қилмасангиз, яна бир жанжал чиқар.

Раҳимбий (*Мир Вафога*). Сиз буни чиқариб юборинг, Охун билан Қози Низомни меним ёнимга чақиринг. Узингиз, Эрон қўшунига бориб, сардорларга айтинг, ўзларини кўрмак истайман, келсунлар.

Донёлбий келар. Мир Вафо билан қаландар унга салом бериб чиқарлар.

Донёлбий (*Раҳимбийга*). Бу қаландар ким?

Раҳимбий. Тонимайсизми?

Донёлбий. Тонишга ўхшайдир.

Раҳимбий. Бир кеча отам билан ўтурганимда келган эди-ку.

Донёлбий. Ҳа... Бу бор экан. О... Шунинг сўзларини эслайсизми? Қаромати бор экан. Боя айтсангиз эди, дуосини олар эдим.

Раҳимбий. Ҳай, яна келар.

Донёлбий. Иброҳим кенагасни келтурдилар.

Раҳимбий. Қани?

Донёлбий. Сақловда турубдур.

Раҳимбий. У, бола! (*Хизматчи келар.*) Сақловга чиқиб айт, Иброҳим оталиқни келтурсунлар.

Хизматчи кетар.

Донёлбий. Қўлларини боғлаб, келтурганлар. Бечора, қариб қолган.

Раҳимбий. Кўзи кўрмайдирми?

Донёлбий. Йўқ, кўрмайдир. Бечоранинг дуосини олсангиз, яхши бўлур.

Раҳимбий. Албатта, унга ҳурмат қиламиз. (*Бир киши Иброҳимбийни келтурар. Қўллари боғланган, кўзи кўрмайдир.*) Оталиқнинг қўлларини оч! (*Ҳалиги киши Иброҳимбийнинг қўлларини очар.*) Оталиқ амак, ўтурангиз, галайсиз?

Иброҳимбий (*ўтурар*). Кўзим кўрмайдир. Сиз ким бўласиз?

Раҳимбий. Тонимадингизми? Мен, Раҳимбий.

Иброҳимбий. Ҳа, тонидим, тонидим. Худога шукур, яхшиман.

Донёлбий. Ҳали мени ҳам тонимасангиз-чи, оталиқ!

Иброҳимбий (*бир оз ўйлаб*). Сиз Донёлбий эмасми?

Донёлбий. Топдингиз.

Иброҳимбий. Қалайсиз, ука? Кўрушайлик-эй... (*Қўлларини узатар, кўрушарлар.*) Эскилардан ёлғиз

сиз қолибсиз. Раҳматлиқ акаларингиз ўлганлар эканлар.

Донёлбий. Ҳа, тангри ёрлақасун, ўлдилар.

Иброҳимбий. Ҳай, дунё шундай экан, бирта келиб, бирта кетар экан-да.

Раҳимбий. Оталиқ амак, мени қутламайсиз?

Иброҳимбий. Сизни нега қутлай экан, жияним?

Раҳимбий. Душманингизни ўлдурдим. (Утурур.)

Иброҳимбий. Сиз ўлдурмаганда, ўзи ўлмасми эди?

Раҳимбий. Шундай экан, сиз нега унга ёғиқиб шунча урушдингиз?!

Иброҳимбий. У элга ёмонлиқ қилди, юртни таллади, ҳукумат ишларига қарамади. Кеча-қундуз чоғир ичиб ётди. Мен унинг шул ишларига қаршу бўлуб урушдим.

Раҳимбий. Мен нима қилдим?!

Иброҳимбий. Сиз бу ишларни ўзингиз учун қиласиз-ку чоғи!

Раҳимбий. Қайдан билдингиз?!

Иброҳимбий. Раҳматлиқ отангизнинг Нодиршоҳ этагига ёпишқонини билар эдим. Сиз ҳам Нодиршоҳга бордингиз. Унинг қўшунини келтурдингиз. Абулфайзхонни ўлдурғандан сўнгра, бутун ишни ўз қўлингизга олиб турубсиз.

Раҳимбий. Абдумўмин тўрани хон кўтарганимздан хабарингиз йўқми, амак?

Иброҳимбий. Абдумўмин тўра ўн беш яшар бир бола. Уни хон кўтардингиз нима, кўтармадингиз нима!

Раҳимбий. Сиз бўлганда, нима қилар эдингиз?!

Иброҳимбий. Мен бўлганда, Абулфайзхонни тушурғач, қурултой чақирар эдим. Янги хон билан унинг оталигини эл бошлиқларининг кенгашлари билан белгилар эдим.

Раҳимбий. Мава, эл бошлиқларидан биртаси — сиз. Элингиз кенгаас! Бухоронинг тубчак, буюк бир эли. Келингиз, бундай маъносиз сўзларни қўйингиз, биргалашиб, кенгашиб ишлайлик, Абдумўминхоннинг ҳукуматини бириктирайлик.

Иброҳимбий. Мен жуда яхши биламан: сиз шу кун эрта Абдумўминни ҳам отасининг орқасига юбориб, тахтини оларсиз. Жияним, мен Абулфайзхон билан урушдим, чунки ул ҳақсизлиқ қилган эди. Сиз бу кун ундан ортуқ ҳақсизлиқ қила турубсиз. Кўзим бўлса эди, эртадан бошлаб, сиз билан ҳам урушар эдим. Нима

қилайким, кўзим йўқ. Ҳай, сиз-ку Бухоро тахтини оларсиз. Абдумўминни ўлдурарсиз. Балким меъни ҳам ўлдурарсиз. Бироқ шуни билиб қўйингизким, бу тахт сизнинг болаларингизга юқмағусидир.

О х у н д билан **Қ о з и Н и з о м** салом бериб келарлар.

Р а ҳ и м б и й. Марҳамат қилсунлар. (*Иброҳимбийни кўрсатиб.*) Оталиқни танимадингизми?

О х у н д (*Иброҳимбийга қарағандан сўнг*). Кенагас оталиқми? Кўрушайлик-эй.

Иккаласи бориб кўрушгач, ўтурарлар.

Қ о з и Н и з о м (*Иброҳимбийга*). Оталиқ, худога шукур қилингиз. Бекнинг ғайратлари билан душманларингиз йўқолдилар. Эмди қолган умрингизни шу кишининг кўлагасинда тинчгина ўткарарсиз.

Иброҳимбий жавоб бермайди.

Р а ҳ и м б и й. Бир-икки шаръий масала бор. Шуни сўрамоқ учун сизларни чақирдим.

О х у н д. Марҳамат қилинг, тақсир!

Р а ҳ и м б и й. Шул тўрт-беш кунлик жанжалимизда Абулфайзхон билан яна бир неча киши ўлдилар.

О х у н д. Ҳа, тақсир.

Р а ҳ и м б и й. Бунларнинг ўлумига мен сабаб бўлдим. Шунинг шариятда ҳукми нима бўлса?

О х у н д. Тақсир, ҳо тақсир, масалан «болвои ом»да²³ ўлганларнинг қотили ҳеч ким бўлмайди. Унлар болвои омга сабаб бўлдилар, шариятнинг ҳукмишудир, тақсир.

Қ о з и Н и з о м. Абулфайзхон ҳукумат ишларини бажара олмади. Шунинг учун ҳукуматни бошқа кишига топшурмоғи керак бўлди. Буни қилмагач, жазосини кўрди.

Р а ҳ и м б и й. Бизнинг орамизда бир сўз бор: Чингизхон авлодидан бўлмаган киши хон бўла олмайди, дейлар. Бу тўғринда шариятнинг ҳукми нима бўлса?

О х у н д. Шариятда бундай бир нарса йўқдир. Кимнинг қўлидан иш келса, шул хон бўла берадир.

Р а ҳ и м б и й. Шул эски масала тўғрисида ривоят (фатво) берасизми, тақсир?

Қ о з и Н и з о м. Албатта, берамиз.

Р а ҳ и м б и й. Эрта шуни ёзиб келтурингиз!

О х у н д. Ҳўб бўлудир.

И б р о ҳ и м б и й. Раҳматлиқ Ражабхон билан бирлашиб, Абулфайзхонга қаршу урушганимизда, шундай

кенгашган эдикким, Бухорога бориб кирсак, бутун муллоларни бир мадрасага солиб, ўт қўямиз-да, ҳаммасини ёндирамиз. Элимизни бузуб, расво қилган шунлар. Бунлар. динингизни тузатамиз, деб дунёемизни мурдор қилдилар.

Қозинизом. Нима қилдик биз?!

Иброҳимбий. Сиз Қозинизом эмасми?

Қозинизом. Ҳа, мен Қозинизом.

Иброҳимбий. Туно кун Абулфайзонни «сояйи худо» деб оёқларини ўпмаган эдингизми? Абулфайзон хотунлар билан ичишиб ётган бир кечанинг эртасинда, унинг олдига келиб: «Бу кеча тушимда пайғамбарни кўрдим, сизни сўраб юбордилар»,—деб, чопон кийганингизни унутдингизми? Туно кун сизга чопон берган сояйи худонинг ўлимига бу кун фатво берасиз, ҳеч уёлмасизми? Тушингизда Абулфайзонни сўраган пайғамбар, яна бир йўла тушингизга кириб, уни сўрасалар, нима дейсиз? Бунлар оз эмиш каби, Чингиззоннинг ёсоғини ҳам йўқ қилмоқчи бўласизми?

Донёлбий. Оталик ака, шариятнинг ҳукми шу экан-да.

Иброҳимбий. Мен шарият-мариятни билмайман. Ишингизни тўғриламоқчи бўлсангиз, қурултой чақирасиз. Бунларнинг сўзи ярим чақага арзимайдир.

Мир Вафо келар.

Мир Вафо. Эрон сардорлари келдилар.

Раҳимбий (*Донёлбийга*). Оталиқни сиз қўноқ қилингиз. Бу кишига яхши қарашиб, ҳурмат кўрсатингиз. (*Мир Вафого.*) Сиз сардорларни келтурингиз. (*Донёлбий, Иброҳимбий, Мир Вафо чиқарлар. Раҳимбий муллоларга сўйлар.*) Мен Эрон сардорларини чақирдим. Эрон қўшуни Бухорода қола берса, яхши бўлмайдир. Бухородан чиқиб кетишларини таклиф қиламан.

Охунд. Кўб яхши қиласиз, бек. Келган қўноқнинг кетиши йўқми? Бухорода нима ишлари бор?

Раҳимбий. Бу кеча меним сўзимни тингламай, яна Бухорода қолмоқчи бўлсалар, бу тўғрида эрта сизлар билан бошқача кенгашармиз. Албатта, эрта шуларивоятларни олиб келарсиз.

Охунд Қозинизом. Хўб бўлубдир (*Турарлар.*)

Раҳимбий. Кетасизми эмди?

Охунд. Кетайлик, бек.

Раҳимбий. Хўб.

Охунд билан Қозн Ипзом чиқади. Мир Вафо билан Эрон сардорлари Хусайнхон, Аҳмадхон келарлар. Саломдан сўнг, ўтурмасдан сўйлашарлар.

Хусайнхон. Чақирган экансиз, келдик, бек!

Раҳимбий. Хуш келдингиз. Сизни чорлатқаннинг сабаби шул: азиз қўноқларимиз бўлган Эрон қўшуни биз учун кўб мусофирчилик чекдилар. Шукур, мана ўлкамиз тишчланиб қолди. Эшитишимизга кўра, подшоҳимиз Нодиршоҳ шаҳид бўлганлар. Энди бу азиз қўноқларга хизматларига ёраша жалдулар²⁴ бериб, юртларига қайтарсақ, биздан рози бўлуларми?

Хусайнхон. Бек, қароримиз бошқача эди. Бизга Абулфайзонни омон-эсон Эронга эришдирмак хизмати топширулган. Сиз Абулфайзонни бизга қачон топшурсангиз, биз шул дақиқада чиқиб кета берармиз. Хонни топшурмай экансиз, Эрон қўшуни ҳам ёта берадир.

Раҳимбий. Нодиршоҳ ўлмаганда, мен Абулфайзонни, албатта, сиз билан юборар эдим. Бу кун Нодиршоҳ ўлган. Эронда Абулфайзоннинг ҳеч кимга кераклиги йўқ. Шунинг учун хонни сизга топшурмоқнинг маъноси қолмаган.

Хусайнхон. Нодиршоҳ ўлган бўлса, Эрон тирикдир. Эрон подшоҳи «Абулфайзоннинг жонини қутқарингиз» деб, ўз қўшунига буюрган. Биз унинг шул буйруғини ерига келтурармиз.

Раҳимбий. Майли. Бизнинг хон сизга шунча лозим экан, чиқариб берар эдим, бироқ у киши шу кун эрталаб ўзларини ўлдурганлар. Улуқларини сизга чиқариб бермак ушумсиздир.

Хусайнхон. Нима, Абулфайзон ўлдим?

Раҳимбий. Шу кун эрта билан ўзларини пичоқлаб ўлдирдилар. *(Эрон сардорлари ҳайрат билан бир-бирларига қарайлар. Раҳимбий сўзининг таъсирини кўргач, гапура берар.)* Азиз қўноқларим! Абулфайзон ўлди. Нодиршоҳ ўлди. Сизнинг бундай ёт ўлкада бошсиз, тилаксиз турушингиз фойдасиз бир иш. Элимиз Нодиршоҳнинг ўлганини эшитса, сизни тиш қўймас керак. Хазинадан сизларга йигирма минг таугадан пул берайлик, қўшунингизга улашиб бeringиз-да, юртингизга қараб, кета бeringиз.

Аҳмадхон. Бек! Биз бу ишдан бир нарса онглаёлмадик. Хонни ким ўлдирган? Узими, душманларими? Бу очиқ билинмади. Биз қўшунимизга қайтиб, кенга-

шармиз. Қандай бир қарорга келсак, сизга билдурар-
миз.

Раҳимбий. Хўб, қачон билдурарсиз?

Аҳмадхон. Эрта билдурсак керак.

Раҳимбий. Хўб бўладир. Шундай қилингиз.

Хусайнхон. Худо ҳофиз, бек!

Раҳимбий. Худо ҳофиз.

Эрон сардорлари чиқиб кетарлар.

(*Мир Вафога*) Сиз Урдага борингиз. Абдумўминхонни кўрингиз. Эрон сардорлари сиздан фотиҳа олиб, юртли-
рига қайтар эканлар, деб бу ёққа юборингиз. Узингиз
кета берингиз.

Мир Вафо. Хўб. (Кетар.)

Раҳимбий (*ёлғуз юруб сўйлар*). Энди иккинчи
босқинчи босмоқ керак. Бу қўғирчоқни йўқ этмасак,
бошимизга бир бало чиқғусидек кўрунадир. (*Киссасин-
дан бир кичкинагина шишача чиқариб, шунда турган
шарбат шишасига ағдарар. Яна юра бошлаб, бирдан
куллар.*) Эрон сардорлари бунинг ҳам ўлганини эшитса-
лар, ўзлари қочиб кетарлар. Биз тутмоқчи бўлсак ҳам
турмаслар.

Абдумўминбийиниб, тож қўйгани ҳолда, кулуб келар.

Абдумўминхон. Бек бобо, мени чақирдингизми?

Раҳимбий. Ҳа, ўғлум, сизни чақирдим. Эрон сар-
дорлари юртлирига қайтар эканлар. Сизни кўруб, фо-
тиҳа оларлар.

Абдумўминхон. Қани?

Раҳимбий. Келарлар. Сиз тахтга чиқиб ўтурингиз.
(*Абдумўминхон тахтга чиқиб ўтурар.*) Эрон сардорлари
келганда: «Нечун кетасиз, бизнинг Бухорода қолсангиз
бўлмасми!», деб қаранг. Уилар «йўқ, кетамиз» дейлар.
Сўнгра, буиларга йнгирма минг таиғалан пул берулсун,
деб менга буюрингиз.

Абдумўминхон. Хўб.

Раҳимбий (*шарбат шишасига ёндошиб, шундан
бир пиёла ичкан бўлуб*). Бай, ба...й, яхши шарбат экан-
да. Сиз томоқ едингизми?

Абдумўминхон. Ҳа едим.

Раҳимбий. Бир пиёла ичасизми?

Абдумўминхон. Хай, ичаман. (*Раҳимбий пиё-
лани тўлдуруб берар. Абдумўминхон бирдан ичар.*) Бир
оз аччигми?

Раҳимбий. Бир оз... (*Пиёлани олиб жойига*

қўяр.) Албатта, фойдали дорулар солинғандур. Эрта Қозни Низомга мирасадлик ўруни²⁵ берсангиз бўлурми?

Абдумўминхон. Бўлур. (Юрагини тутуб.) Юрагинни ёндуруб юборди, бу нима эди?

Раҳимбий. Менга бир нарса бўлмади-ку!

Абдумўминхон (икки қўли билан қўкрагини тутуб, буруладир). Вой ёндим. (Ялинар.) Бек бобожон, бу нима эди? Ендим.

Раҳимбий. Жим турингиз, ҳеч нарса қилмайдир.

Абдумўминхон (чидай олмай). Вой ёндим... бир оз сув берингиз! (Абдумўминхоннинг қўзлари олайиб, юзи бузила бошлар.) Ендим. Бир оз сув берингиз! (Қусмоқ истаганда, тахтдан юмаланиб, тубанга тушар. Раҳимбийнинг сингирлари бузулар, кучли бир виждон азобига учраган каби, деёрга таяниб, қўзларини Абдумўминга тикиб, қотиб қолар. Қусиб, толпиниб, қийлакиб ётгон Абдумўминхон бирдан бошини кўтарар.) Жаллод! (Раҳимбий сесканар.) Мени ҳам ўлдурдингми?! (Яна йиқилиб, толпина-толпина жон берар.)

Кўк гумбурлар, қаттиқ бир ел эсиб, шамларни ўчураар. Шу тобда тахтнинг бир четидан, йпгирма яшар эронли афт бир Хаёл чиқар. Сочи орқага қайтарилиб, бўйи тўғрисида кесилган, боши яланг, эгнида кафан, оғир юруб, Раҳимбийнинг қаршусига бориб турар. Раҳимбий жуда қўрқуб, қаттиқ титрар.

Раҳимбий (бўғуқ). Бу ким!... Ким бу!...

Хаёл қўли билан дилагач, нарда очилиб, ўлуқлар турган бояги зиндон кўришур.

Хаёл (оғир товуш билан шул форсча назмни ўқур).

Сурати адли Хисравон ин аст,

(зиндонни кўрсатур)

Зулм дар олами ғараз дин аст.

Ожизонро диҳан ғутта ба хун,

(ўлуқларни кўрсатур)

То шавад хилвати ҳавас гулгун.

Адл ин ранг тухми раъфат кошт,

В-эй агар зулм тег мебар дошт.*

Раҳимбий. Бу ким?...

Хаёл (тахтга қараб). Эй қора куч, қуруб кетгур тахт! Ҳеч гуноҳи бўлмаган болалардан, тоғ каби йнгит-

* Бу назм Бедиадандир.

лардан. миллиончалари сен учун қурбон бўлуб кетарлар. Инсонлар томонидан яратилган мингларча таңгрининг энг бузуқбоши, энг шуми, энг қоп-қора саодат — сенсан. Остингда қолганларни эзгучи бир фалокат юки бўлганинг каби, устингга чиққанларнинг борлиқларини ёндирғучи бир олов тепасидирсан!

Раҳимбий. Ким бу? (*Қўрқа-қўрқа икки одим илгари босиб, бир нарса сўрамоқчи бўлур. Хаёл сўйлагач, яна қўрқуб кейинга қайтар.*)

Хаёл. Сен фазилатлиқ билимларнинг қўл, қанотларини узуб ташладинг. Инжу тизғучи адибларнинг қаламларини ўчоқ супургусига айлантурдинг. Ота пичоғи билан болаларини бўғизладинг. Бола ҳанжари билан оталарни йиқитдинг. Дўстларни бўғуштурдинг, ўртоқларни уруштурдинг. Даланинг эркини, шаҳарнинг тинчини, эрларнинг ғайратини, хотунларнинг исматини талатдинг. Отамдан қочиб, ўзига сиғинганим ҳолда уёлмайин, бошимни кесдирган Афросиёбнингдан мана шу кимсасиз болани оғулаб йиқитқон Раҳимхонинггача мингларча йиртқич хонларни сен яратдинг, сен яшатдинг. Эй, инсоннинг душман таңгриси, қачонгача бу онгсизлар тўдасини ўзингга ҳам топиндируб, ҳам қурбон қиларсан?! Эй, бойқушлар қафаси, бундай дев иштиҳолиқ ҳайвонларнинг²⁶ қўли билан қачонгача дунёларни бир-бирига уруб турасан?! Тинчлиқ сақламоқ баҳонаси билан миллионларча инсон кўмасини²⁷ чуқурдан чуқурга юмалатмоғининг замони ҳанузгача битмадимми?!

Раҳимбий (ўйлар). Афросиёб, дейдир. Отамдан қочдим, дейдир. (*Бир-икки одим илгари босиб, қўрқа-қўрқа.*) Сен кимсан?!

Хаёл. Мен... Сенинг каби бир зolim қўлинда мана шунинг каби (*Абдумўминнинг ўлугини кўрсатур*) ҳеч бир нарсани билмайин, онгламайин, бўғизланган бир мазлум, — Сиёвуш!... Эй, қора юракли бойқуш, бундан сенга қолган вайронани қутламоқ учун келдим. Инсонлиқ дунёси, эсини бир жойга тўплаб, ўз ишига ўзи эга бўлганча, сен ҳам, сенинг кабиларнинг ҳам ихтиёрингиздадир. Истаганингизча ҳукм сура оларсиз. (*Секин-секин узоқланиб, йўқолар.*)

Раҳимбий Сиёвуш... Сиёвуш. (*Хаёл томонидан тортилган каби, унинг кетидан юруб, саҳнадан чиқар.*)

Парда тушар.

ШАЙТОННИНГ ТАНГРИГА ИСЭНИ

Кўк устида ойдин бир кенглик. Бир четда ёқутдан ясалган, турли қимматли тошлар билан безалган юксак бир минбар. Минбарнинг теңасида олтин ҳарфлар билан «Ҳаза мрибару ҳазрати Азовил!» деб ёзилган. Уртада бир қанча малаклар, бошлари ерга қўйилган: сажда ҳолида, оғир товуш билан «Субҳоноллоҳ, субҳоноллоҳ» деб турадилар. Бир оздан кейин малакларининг мударриси бўлган Шайтон тушунчалик, ҳайратлик, ғоригаш, турурлик бир сиймо билан келар, малакларининг ҳолларига нафрат аралаш таҳқир билан қарагандаи сўнг, сўйлайдир.

Шайтон

Нечун эмиш бу тубанлик, бу хўрлик,
бу оғисизлик, бу жонсизлик, бу кўрлик?!
Милйўнларча ихтиёрсиз маҳлуқлар
минг йиллардан бери мана шундай
юммуш кўзни, ерга қўймиш манглайин,
«Субҳон, субҳон, субҳон» дебон соъиқлар².

(Уйлагандан сўнг.)

Нурдан милйўн-милйўн малак яратғил,
жон бер, онг бер, кўз, бош яса, тап ишла,
учмоқ учун қанот даҳи бағишла,
ундан сўнгра...

Малаклар

Субҳоноллоҳ, ё оллоҳ.

Шайтон

ерда ётқиз «субҳон, субҳон» сайратғил!
Кимга, қандай фойда бор бу ишдан?
Қайси аҳмоқ исинадир бу қишдан?
Бу эркинсиз маҳлуқларни тиргазиб,
ундан кейин ёғоч каби ётқизиб,
умр бўйи «пок»лигинини мақтатмоқ
нетагансан... Нега бердинг қўл-оёқ?..
Тебранмаскан, нега булар тирилди?
Учолмаскан, нечун қанот берилди?

Малаклар

Субҳоноллоҳ, субҳоноллоҳ, ё субҳон.

Шайтон *(кулимсираб)*

«Субҳон, субҳон» сайрамоқдир ишлари,
бир турлидир баҳорлари, қишлари.
Кўкармайлар, очилмайлар, сўлмайлар,

юксалмайлар, яратмайлар, ўлмайлар.
«Йўқлик» эмас бундай «борлик»дан ёмон?..

Иерофил сур, чаладир. Малаклар саждадан бош кўтара-
дирлар. Ҳаммалари Шайтонга салом бериб, унинг теграсинда
тўнлашадириллар.

Ш а й т о н (ғурур билан)

Мен буларнинг муаллими, йўлчиси,
адашганинг, йиқилганинг қўлчиси.
Бу ишларнинг сабабини билмайман,
айтганингни эрким билан қилмайман.
Шу минбарга оёқ босиб чиққанда,
амринг билан сўзга оғиз очғанда,
жалолингдан, жамолингдан сўйладим,
ҳар бир ишнинг ҳикматики куйладим.
Улуғлигинг, қодирлигинг, илмингдан,
кўрарлигинг, одиллигинг, ҳилмингдан⁴
оғиз очдим, кўз юмдим-да, гапурдим.
Бироқ букун... мана сенга ўз сўзим:
у гапларга ишонмадим, мен ўзим!
Тилим қачон сенинг учун сайраса,
юрагимни қитиқлайдир бир парса!

(Узил-кесил шаклида.)

Кўролмайдир, ҳикматларингни кўзим,
тидангинга чуруб тушадн сўзим.

Жабронил келиб Шайтонга салом берадир.

Ж а б р о и л

Ҳурмат сенга, эй олами ирфон⁵,
эй, кўнгли маориф била тўлган!
Тангри сени ҳурмат-ла саломлаб,
ҳаққингдаги лутфини тамомлаб,
амр айлади, таълимға бошла!
Ҳар турли ёмон фикрни ташла.
Чиқ минбарингга, элга хитоб эт!
Қим озган эса, унга итоб эт!
Ҳақ Жалла алонинг⁶
аҳкомини ўйлаб,
авсофини сўйлаб,
билдир малакутга⁷.
Боғланма сукутга,
қол дўсти худонинг!

Жабронил юнуб бир ёқда тургач, Миконил келади.

Миконл

Салом сенга, малакларнинг улуғ раҳбари,
билим, ҳикмат кўкларининг нурли ҳулкари!
Ерлақадир тангри. сени кўб-кўб ҳурматлаб
ким: «Турмасин менинг дўстим унумсиз ўйлаб.
Малакларга сабоқ берсин, маърифат сочсин,
ҳикматимни, қудратимни уларга очсин».

Миконл юкуниб, Жабронл ёнида тургач, Азронл
каладир.

Азронл

Салом юборди сенга худойим,
ҳурматлаб турар у сени доим.
Амр айлади: тур, чиқғил минбарга,
Худони мақта. бу бандаларга.

Азронл юкуниб бир четда турадир. Шайтон минбарга чиқарда
ўйлайдир.

Шайтон

Меним каби ужуратлик хотиблар⁸ тушунмасдан
сўйлайлар.
Булар каби тушунчасиз сомнълар⁹ англамасдан
тинглайлар.

Яна сўйла, яна тингла, охири йўқ, учи йўқ,
тингламаймиз деярганда ҳеч кимсанинг кучи йўқ!

Шайтон минбарга чиқгач, Жабронл, Миконл, Азронл
минбарнинг икки ёғида, малаклар минбарнинг олдида ясов тор-
тиб турадирлар. Шайтон ҳар томонга қараб ўйлай берадир.

Шайтон

Кўк йўқ эмиш, ер йўқ эмиш, қуёш билан юлдуз йўқ,
ой йўқ эмиш, замон-да йўқ, кеча билан кундуз йўқ.
Йўқ бир нарса, йўқ бир кимса, йўқ бир сифат, йўқ бир
исм,
йўқ бир нисбат, йўқ бир ҳолат, йўқ бир маъно, йўқ бир
жисм.

Бор йўқ эмиш, борлиқ-да йўқ, мумкин каби имкон йўқ,
ҳаво-да йўқ, фазо-да йўқ, малак каби шайтон йўқ.
Бу йўқликда бизнинг Тангри сир каби турармиш,
йўқликларда яшириниб одам кайфини сулармиш.
Истамнишким, борлиқ уза чиқиб кўрсини ўзини,
ўзидаги сифатлар-ла нурлантирсин кўзини.
Истамнишким, бу йўқликдан биз «бор» ларни яратсун,
сўнг... ўзига ҳаммамизни топиндирсун, қаратсун.

Одамликдан йўқлик сари юрмиш, кейин бор бўлмиш,
дунё унинг йўқдан чиққан маҳлуқлари-ла тўлмиш.
«Лавҳ ул-маҳфуз»¹⁰ сўзидир бу, мен ўзимдан айтмадим,
бу сўзларга эргашиб-да ўз фикримдан қайтмадим.
Бу сўзларни ўйламасдан қабул қилайликми биз?
Мен тинглайин, гапирингиз фикрингизни эмди сиз!

(Сўз кутиб турадир.)

Ж а б р о и л *(орасига тушиб.)*

«Лавҳ ул-маҳфуз»да худонинг сўзи бор,
худо сўзида ҳақлиқнинг ўзи бор.

М а л а к л а р

Худонинг сўзини қайтармас ҳеч ким,
ким қайтарса ул имонсиздир...

Ш а й т о н *(сўзларини кесади).*

Жим!

Ҳаммалари тинглайдирлар.

«Лавҳ ул-маҳфуз» сўзларини бошдан ўқиб чиқсангиз,
у сўзларнинг бир-бирига уймаганин кўрсангиз,
сиз ҳам мендай тушунарға бир мажбурлиқ кўрасиз,
тушуямайин, ўйламайин топинмоқдан безасиз.
Тушунингиз, йўқлиқларда бир сир бўлиб турган «у»,
кенгашмасдан, сўрашмасдан сизни борлиқ юзиға
чиқарсин-да, дунё бўйи топиндирсин ўзига.

«Яратилдик, яшаймиз» деб, бош қўясиз, ётасиз,
юқорига қарамасдан тубанликка ботасиз.
Вазифангиз икки буклам сажда бўлсун. Нечун шу?!
Яратилиш ҳикмати бу! Қондирсунми мени шу?!

Малакларда шошқинлик кўрунадир. **Ж а б р о и л** талваса
билан орага кирадир.

Ж а б р о и л

Устодим, оширдинг,
фикримни қочирдинг.

Ҳақ қулларини сен
ўз тўғри йўлингдан
өздирма! Чиқарма!
Зулмат сари борма!

М а л а к л а р *(қўлларини кўтариб).*

Улуғ Тағрим, кофирликдан омон бер!
Ўзинг бизга омон-эсон имон бер!

Ж а б р о и л қайтиб жойига боргач, **М и к о и л** орага кирадир.

Миконил

Устодимиз, бу кун сенга не бўлди?
Кўнглинг нечун қоронғуликка тўлди?
Тангрингдан кўрқ, айтма бундай сўзларни,
сен ўзингдан қайтармағил кўзларини.
Тангри бизни топинғали яратгон,
эргашамиз шунга... бошқаси ёмон.

М а л а к л а р (қўлларини кўтариб.)

Улуғ Тангрим, кофирликдан омон бер!
Ўзинг бизга омон-эсон имон бер!

Жабронил орага кирар.

Жабронил

У ҳикматли ишлайдир,
ҳикматлари суринамас.
Ишларининг унуми
бизнинг кўз-ла кўрунмас.
Ўкиролмаймиз...

Шайтон

Нечун шу?!

Жабронил

«Нечун шу»ми?

Миконил

Чунки у

Тангримиздир, бизлар унинг қуллари.

Азронил бирдан орага кириб, қизғин қайнаб сўйлайдир.

Азронил

Тангрим, надир бунинг бунча озғани,
имонларнинг тамалини қозгани?!
Бу бизларга куфр ўргатиб турадир,
жонимизни тамуғ сари сурадир.
Учмасунми кўкка бунинг қуллари?!

М а л а к л а р

Улуғ Тангрим, кофирликдан омон бер!
Ўзинг бизга омон-эсон имон бер!

Азронил

Амр эт, бунга ўлим оловин сочай,
Йўқса, йўл бер, саборидан-да қочай.

Жабронил, Миконил, Азронил умидсизланиб жойларига
қайтгач, Шайтон яна сўйлайдир.

Шайтон

Ҳар нарсани йўқликлардан бор этмоқ ҳам, билмайман,
йўғримидир! Бироқ бунга мен ишониб турмайман.
Ўзи йўқдан ҳар нарсани яратганини куйлайдир,
сизни нурдан, мени ўтдан бор қилганини сўйлайдир.
Нурдан, ўтдан яратилмоқ — йўқдан бор бўлмоқ эмас,
буни билгач, ҳеч ким бизга «йўқдан бор бўлдинг», демас.
Яна бу кун «Лавҳ ул-маҳфуз» хатларига кўз солдим;
сизлар учун жуда қизиқ шундай бир хабар олдим.

Ҳамма тинглайдир.

Тангри яна тупроқдан бир янги ҳайвон ясармиш,
бизга ҳоқим, ҳам ўзинга ўринбосар қилармиш.
Эшитингиз, йўқдан эмас, тупроқдан:
Ишонмасанг, кўрсатаман!

(Қўли билан бир ёқни кўрсатиб.)

Кўр, ишон!

Шайтон кўрсатган томондан «Лавҳ ул-маҳфуз» кўринадир. Олтин
ҳарфлар билан ёзилган тубандаги хатни ҳаммалари бирдан
ўқийлар.

«Одамни тупроқдан эмди яратармиш,
ҳам уни ўзимизга халифа қилармиш.
У бизнинг улур қўлимиш бўладир».

Малаклар аро шов-шув тутади. «Лавҳ ул-маҳфуз» кўздан
йўқоладир.

Биринчи малак

Одам...

Иккинчи малак

Одам...

Учинчи малак

Одам—ким?

Тўртинчи малак

Бу қандай сўздир, Тангрим?!

Бешинчи малак

Одам онаси — тупроқ?!

Олтинчи малак

Биздан бўлур улурроқ!

Ҳаммалар й
Йўқ, йўқ, йўқ, йўқ,¹¹ бу бўлмас,
Тангри у ишни қилмас.

Шайтон малакларининг бу ҳолига эс қўшиб, қувониб қараган-
дан сўнг, сўйлайдир.

Ш а й т о н

«Лавҳу ул-маҳфуз» Тангримизнинг сўзларини кўрсатар,
у сўзларга ишонмаслик сизни куфрга сураб.

«Лавҳ ул-маҳфуз» сўзларини ўқидингиз ўзингиз,
нима учун «йўқ, йўқ, йўқ, йўқ» бўла қолди сўзингиз?

Ж а б р о и л (малакларга)

Йўқ, йўқ эмас! «Лавҳ ул-маҳфуз» сўзи бўлмайди ялғон,
Одамато яратилар...

Ш а й т о н

Йўқликданми?

Ж а б р о и л

Тупроқдан!

Тупроғини биз келтирдик, лойлаб суврат ясадик,
қурисин деб бир неча кун қуёшликка ташладик.
Мана бу кун қуригандир, Тангри унга жон берар,
у тирилгач, ўзи юриб мажлисингизга келар.

М а л а к л а р (шошиқин)

Йўқ, бўлмайди, Тангри бизнинг қўлимизни синдирмас,
Биз нурданмиз, лой-тупроқни бошимизга миндирмас.

Ш а й т о н

Мингларча йил топиндингиз Тангрига,
ўйламайин эргашдингиз амрига.

Ҳар айтганин тингладингиз, турдингиз,
тутқинликда умрингизни сурдингиз...

Ҳеч бирингиз ёвуқ¹² недир билмади,
ҳеч бирингиз айтмаганин қилмади.

Вазифангиз қуллуқ, сажда, ишонинш,
шунлар билан бўлди сизда қувонинш.

Лойдан одам ясар эмишлар букуи,
сизга ҳоким қилар эмишлар нечун?!

Мингларча йил топинишининг охири
шуми бўлуру?!

Ж а б р о и л

Эй, малаклар раҳбари!
Нима чора?

Микойл

Келинг, дуо қилайлик,
Тангримизга ёлворайлик, йиглайлик.

Шайтон

Буни даҳи¹³ синамасдан қўймайлик.

Ҳаммалари қўлларини кўтариб дуо қиладирлар.

Малаклар

Бизни (нг) кўнгилин синадирма, Тангри!
Зулматни нурга синадирма, Тангри!
Бизга раҳматлаб бир назар солғил,
Одаматони яратмай қолғил.
Ўзимиз сенга тоат қилайлик,
Тангрилингингни яхши билайлик.
Яна одамни яратма, Тангри!
Бизнинг кўнгилин синадирма, Тангри!

Исрофил сур чаладир. Ҳаммалари жим бўлурлар. Тангридан
даш видо келадир.

Нидо

Ҳаммангиз меним қулларим, буқун
Меним қаршимда бу қадар шовқин?
Мен истаганни, истамайсизми?
Ҳазабимни-да ўйламайсизми?
Мен тиламаган йўл тутдингизми?
Тамуғ оловини унутдингизми?
Илонгами юттирай?
Балогами тутдирай?
Бошингизга эриган
темирларни тўқдирай?
Нега одам ёмондир?
Сабабини айтингиз!

Шайтон

Бу дўқлари ялғондир.

Жабронл

Йиглиш йўлдан қайтингиз!

Малаклар илишиб яна мувожот қиладирлар.

Малаклар

Тангрим, бизга омон бер!
Омон билан имон бер!

Одам сира қилолмас
биздек сенга ибодат.
Одам сира билолмас,
недир сендаги қудрат.
У кўн гуноҳ қилармиш,
борлиқни булғатармиш,
олов, ўлим сочармиш.

Н и д о.

Сизлар меннинг билганимни билмайсиз,
мен истағач, унга қарши турмайсиз.
Мана сизнинг вазифаңиз!.. Жаброил,
Сен тез учуб аршим сари сафар қил.
Одам ҳозир тирилгандир, айт, келсин.
Малакларга буюраман—одамнинг
Оёғига сажда қилсин, йиқилсин.

Жаброил кетадир.

Ш а й т о н (*ўйлайдир*).

Буюрадир... Тангрисидан оламнинг
малак бўлиб, мунча хўрлик чекканча,
ақлинг бўлса, тупроқ бўл-да, тинч ўтир.

(Умидсизланиб қолган малакларга сўйлайдир.)

Мана, шудир тутқушлиқнинг емиши!
Бошиқа турли бўлмас тутқунлар иши.
Ҳеч кимсага қилманг сажда, бош эгманг,
Ўзингизда бор шарафдан қўл чекманг.
Шунча йиллар топиндингиз ўзинга,
эргашдингиз бўлар-бўлмас сўзинга.
Сизни бу кун балчиқдан ҳам тубанроқ
кўрмоқдадир! Яна бизга не керак?!
Сиздан ҳеч ким одамга тиз чўкмасин,
зулмат нурдан юқорироқ ўтмасин.

Исрофил сур чаладир. Жаброил келар. Унинг орқасидан
Одам олоқ нурдан кийимлар кийган, бошида тож, қўлида
яшил таёқ, оғир юриб келади. Шайтон одамни кўргач, сивгулла-
ниб⁴, телбаник билан минбардан тушади. Шул орада Нидо
келади.

Н и д о

Эй, эй, бутун малаклар,
топинингиз Одамга!

Малаклар бирдан саждага борадирлар. Шайтон малак-
ларнинг саждасини кўрмасдан, Нидога қарши қичқиради.

Ш ай то н

Топинмаймиз... Истасанг
юбор бизни адамга!¹⁵

Шайтопнинг шу қичқариши билан дунёни қўрқинчли бир қоронғилиқ босадир. чақишлар чақар, раъдлар¹⁶ гулдураб, ҳар томон титраб. Бир оздан кейин дунё ўз ҳолига қайтар. Минбар оядида йиқилиб қолган Шайтон, секин турадир. Тоғ билан таёқ ҳам қавотларининг ерга тушиб қолгани, ҳам ўзини шайтон суратига киргани кўриниб турадир. Исрофил сур чалар. Малаклар саждадан бош кўтарадирлар. Шайтопнинг ҳолини кўргач, ҳаммалари бирдан мушоҳот қиладирлар.

М а л а к л а р

Улуғ Тангри, кофирликдан омон бер!
Ўзинг бизга омон-эсон имон бер!

Ш ай то н бирдан ёввойи бир кулиш билан орага кяриб, Одамга сўйлайдир.

Ш ай то н

Эмди мендан сенга буюк ҳурматлар,
сенга ҳурмат, тутқунликқа нафратлар.
Мени билмай нажот сари штардинг,

(ерга тушган нарсиларни кўрсатиб)

бу тутқунлик боғларидан қутқардинг.
Тангри мени топиндирди ўзига,
тушунтирмай, эргаштирди сўзига.
Бағишлади бир кирли тоғ, бир таёқ,
билмай олдим, буналар эмишлар тузоқ.
Истадиким, сенга даҳи топинай,
яъни яна бир ҳўрликка тутунай.
Қаршу турдим бу маъносиз амрига,
ёғий бўлдим бу кун улуғ Тангрига.
Кўтармадим, ерга урдим сўзини,

(малакларни кўрсатиб)

шунлар аро уялтирдим ўзини.
Ҳеч бир жазо беролмади у менга,
омон-эсон сўйлаб турибман сенга.
На ёндирди, на йилонга ютдирди,
на бошимга алангалар тўқдирди.
Тамуғлари¹⁷ қайнамади, тошмади,
Лаққум олов дарёлари ошмади.
Қизиб мендан олган нарсасига боқ:
бир кирли тоғ, икки қанот, бир таёқ.

Қанот ила учтимми мен, сўйласин,
таёқ мени кўтардим, ўйласин.
Тожи оғир бир юк эди бошимға,
ибодати оғу қотди ошимға.
Қутулдим мен, энди озод юраман,
кенгликларда қанотсиз ҳам учаман.

(Одамга яқинлашиб.)

Мени сенга топиндирмоқдан унинг
истагани — сени даҳи алдамоқ,
алдаб, сўнгра секин-секин боғламоқ.
Ўйлаб қара, маъноси борми шунинг?
Мен қутулдим, кетмоқдаман узоққа,
сен эслик бўл, туша қолма тузоққа.
Ташла тожни, бу таёққа берилма,
Энг сўнг сўзим шудир: сен малак бўлма!

Исрофил сур чалар. Ни до келади.

Н и д о.

Бандаларим, тингламангиз ёғийни,
ундан олдим мен саодат боғини.
Ўўлдан озди, залолатга¹⁸ ботди у,
чеккусидир бу ишдан кўб қайғу.
Малакларга улуғлиғин билдирдим,
минбарини аршим ёнида қурдим.
Қудратимнинг сирларини кўрсатдим,
ўзим билган билимларни ўргатдим.
Самоларнинг салтанатиға етди,
малакларга ўқутувчилик этди.
Жуда буюк мартабалар бағишлаб,
буни шунча улугладим-да... Нишлаб
бўйруғимни қайтарадир бу озғин?

Ш а й т о н *(Ни до келган томонга қичқиради)*

Чўнки билим сенга тутани душмандир!

(Истеҳзо билан.)

Ҳикматинг бор, уни ўзинг кел, қондир.
Мен қўрқмайман энди сенинг қаҳрингдан,
учиб кетдим иқлимингдан, шаҳрингдан.
Тамуғларинг, оловларинг, азобинг,
ваҳималар, жаннатларинг ялғондир.
«Лавҳ ул-маҳфуз» деган буюк китобинг
ўйдирмалар, ялғонлардан тўлғандир.
Шунча йиллар бошим уза ерлашдинг,

энг сўнг кесак каби олдимга тушдинг.
Ортиқ мендан Одамнингга топниши,
«кечиргил» деб, йўқ қопанга ялиниш
узоқ бўлсин. Мен юраман букун шод,
гутқушлиқдан, қуллиқлардан-да озод.
Раҳбарим фан, пайгамбарим билимдир,
муовиним миям билан тилимдир.
Топингумдир ёлғизгина ўзимга,
Ишонгумдир икки очиқ кўзимга.
Ёлғиз ўзим қутулдим деб юрмайман,
бошқалардан хабар олмай турмайман.

(Одамни кўрсатиб.)

Буни даҳи қутқарғумдир қўлингдан,
чиқарғумдир сенинг янглиш йўлингдан.
Бундан сўнгра сени ҳеч ким юксакдан
изламасин, йиқилиб туш фалакдан!
Йўқол энди ҳикматинг-ла, аршинг-ла,
қудратинг-ла, жалолинг-ла, фаршинг-ла!¹⁹

Ҳаво қоронғуданар, кўк гулдиярар, чақилар чақар, ҳар томон
титрар. Бир оздав кейин дувё ўз ҳолига қайтгач, Шайтондан,
Одамдан, малаклардан, минбардан ҳеч дарақ қолмагани кўринар.

Парда тушар.

ИЗОҲЛАР

ШЕЪРЛАР

ЮРТ ҚАНГУСИ — бу шеър аруз вазида ёзилган бўлиб, «Хуррият» газетасининг 1917 йил 29 декабрь 62-сонида эълон қилинган. Шу кунга қадар қайта нашр этилмаган.

«Хуррият» газетаси Самарқандда 1917—1918 йиллари нашр этилган. 1917 йил 27-сондан бошлаб Фитрат муҳаррирлик қилган. Бу нашрда Фитратнинг қирққа яқин публицистик мақолалари ва тўртта ўзбекча ва икки форсий шеъри эълон қилинган.

ЮРТ ҚАНГУСИ (сочма шеър). Фитратнинг ўз сўзлари билан айтганда «мансура» («Адабиёт қондалари»), «Хуррият» газетасининг 1917 йил 28 июль 26-сонида эълон қилинган. Қайта нашри: «Фан ва турмуш», 1990, 9-сон, 7-бет (табдилчи Акбар Аъзам Хожа).

* **Угузхон** — хунлар давридаги қадимги турк хоқонларидан. Асл исми Мусахон Теоман ўғлидир, вафоти исковий 174-йил. Туғилган санаси аниқ эмас. Уттиз беш йил ҳукмронлик қилган.

** **Отилла** — Хун хоқони Минжуқ ўғли (395—453). Акаси Велданнинг ўлиmidан сўнг (422 й.) хоқонликни тўла ўз қўлига олиб умривлиг сўнггига қадар хоқонлик қилган. Қайта нашрда «Отилла» сўзи «оила» деб ялтуғри ёзилган.

*** **туғой** — туғилган жой.

**** **саксон милйўи** — ўша йиллари ер юзиде туркий қавмга мансуб 80 миллион аҳоли бор эди, шу рақам назарда тутилади.

ЮРТ ҚАНГУСИ (бир ўзбек тилидан) — ушбу сочма ҳам «Хуррият» газетасида чоп этилган (1917, 18 август 31-сон). Қайта нашри: «Фан ва турмуш» ж., 1990, 9-сон, 7 бет.

* **носулга** — тузалмаган, қайта касалланган.

** **тамуг** — жаҳаннам.

*** **сорилмоқ** — ёпишмоқ.

ЮРТ ҚАНГУСИ (Темур олдиде). Сочма «Хуррият» газетасининг 1917 йил 31 октябрь 47-сониде илк бор эълон қилинган. Қайта нашри: «Фан ва турмуш» ж., 1990, 9-сон, 7-бет.

* **қарлук темурлар** — темир пайжаралар.

«ЎЗБЕК ЕН ШОНРЛАРИ»: тўнлаmidан

Тўнлам 1922 йилда Тошкентда чоп этилган. Унга Фитрат, Чўлпон, Боту, Элбекнинг шеърлари киритилган бўлиб, Фитратнинг 1919—1921 йиллар орасида ёзилган 13 шеъри тўнлаmidан

жой олган. Ушбу тўнлам ҳақида қуйидаги тақризлар эълон қилинган: А. Саъдий. Ўзбек ёш шоирлари. «Туркистон», 1924, 12 январь; О. Шарафуддинов. Ўзбек ёш шоирлари. Чўлпон. «Қизил Ўзбекистон», 1927, 14 февраль («Айин» имзоси билан).

КИМ ДЕНД СЕНИ? Қайта нашри «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» ҳафталигида 1987 йил 11 декабрь сонда (нашрга тайёрловчи Наим Каримов) эълон қилинган. Дастлабки тўнламда шеърнинг санаси кўрсатилмаган, қайта нашрда 1920 йилга тааллуқли экани айтилади.

БИР ОЗ КУЛ, 1991 йилнинг июнида «Шарқ юлдузи» журнаlining 6-сонда (20-бет) қайта нашр қилинди (нашрга тайёрловчи Ҳ. Болтабоев). Шеърнинг санаси кўрсатилмаган. Фитрат таржиман ҳолини кузатиб, 20-йилларининг бошларида Тошкентда ёзилганини тахмин қилиш мумкин.

АЧЧИҒЛАНМА ДЕГАН ЭДИНГ. Шеърнинг санаси кўрсатилмаган. Сарлабда остидаги сўзлар муаллиф қаламига мансуб. Қайта нашри учун қараи: «Шарқ юлдузи», 1991, 6-сон, 20-бет.

МИРРИХ ЮЛДУЗИГА. Қайта нашрда 1920 йил санаси кўрсатилган. Қараи: «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1987, 11 декабрь (табдилчи Н. Каримов).

ОВУНЧОҚ. Шеър машҳур маърифатчи адиб Мирмуҳсин Шермуҳамедовга бағишланган. Боту 1929 йили М. Шермуҳамедов вафоти муносабати билан «Катта йўқотув» мақоласини ёзган, бу мақолада Фитратнинг ушбу шеъри ҳам тилга олинган. Шеър «Ўзбек ёш шоирлари»дан олиниб, нашрга тайёрланди.

Мирмуҳсин Шермуҳамедов (1895—1929) — дастлабки ўзбек журналисти ҳам маърифатнашарларидан. 1917 йили 25 апрелда «Турон» газетасида босилган мақоласи учун жазога тортилган, ҳатто уни тошбўрон қилиб ўлдирини ҳақида ҳукм чиққан. Лекин гайратли дўстларининг аралашуви туфайли ҳукм қамоқ жазосига алмаштирилган ва у дўстларининг ёрдамида Уфага қочириб юборилган.

ИШҚОМШИНГ ТАРИХИ. Қайта нашри: «Шарқ юлдузи», 1991, 6-сон, 21-бет.

ЯНА ЕНДИМ. Қайта нашри: «Шарқ юлдузи», 1991, 6-сон, 22-бет.

* кўтарчин — кабутар.

НЕГА БУЙЛА? Шеър 10 март 1920 йили ёзилган. Қайта нашри: «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1987, 11 декабрь. Қайта нашрда 1920 йил 14 март санаси келтирилган.

ШОИР. Шеър 1920 йил 24 мартда ёзилган. Қайта нашри: «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1987, 11 декабрь. Миён Бузрук Солиҳовнинг далолати бўйича, бу шеър Абдулҳамид Чўлпонга бағишланган.

БЕҲБУДИЙНИНГ САҒАНАСИН ПЭЛАДИМ. Шеър 1920 йил ёзилган. «Ўзбек ёш шоирларидан олиниб нашрга тайёрланди (бунга қадар матбуотда эълон қилинган бўлиши мумкин). «Фан ва турмуш» журнаlining 1989 йилги совларида бирда қайта нашр қилинган (табдилчи Ш. Турдиев).

Шеър Амир Олимхоннинг буйруғига кўра Қарши бети томондан 1919 йилда ўлдирилган Муфти Маҳмудхўжа Беҳбудий (1875—1919) хотирасига бағишланган. Бу ҳақда қаранг: «Илқи-лоб», 1922, 1-сон.

ШАРЧА. 1920 йил 11 апрелда ёзилган. «Ўзбек ёш шоирлари»дан олинган бу шеъринг парчанинг асл сарлавҳаси берилмаган. Эҳтимол, тугалланмаган бўлгани ва мазмунан мумтоз адабиётдаги қитъага яқин тургани учун, шундай помланган.

* урдича — танбур чалганда бармоққа тақиллади.

ЎҒУТ. Қайта нашри: «Чин севиш» (Т., 1996).

* йурилма — чарчама.

ШАРҚ. Шеър дастлаб «Тоғ» журнали (1920 йил, 2-сон)да «поэма» руки билан эълон қилинган. Сўнгра «Ўзбек ёш шоирлари» тўпламига киритилган. Қайта нашри: «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1987, 11 декабрь.

Бухоро халқ жумҳурияти даврида Бух'ШК раиси ва Ички ишлар назари бўлиб ишлаган Мушижон Аминовнинг 1937 йилги сўроқ аниқтасига кўра (16—20 апрель), бу шеърга Ф. Хўжаевнинг илтимосига кўра халқ артисти Қори Ёқубов куй басталаб, ижро этган. Ушбу маълумот тафсилоти учун қаранг: «Шарқ юдузи», 1992, 10-сон, 175-бет.

Шеър таҳлили учун қаранг: Б. Қосимов, Фитрат, Чизгилар, «Шарқ юдузи», 1992, 10-сон, 172—176 бетлар; Ҳ. Болтабоев, Номаълум Фитрат. «Ёшлик», 1990, 4-сон.

* ўғурли — шўрлик.

** «Тузки, илон, шайтон, алдовчи маъзун» сатри қайта нашрда тушиб қолган.

ТўПЛАМГА КИРМАГАН ШЕЪРЛАР

ЎҚИТҒУЧИЛАР ЮРТИГА. 1921 йилда ёзилган бу шеър 1991 йил «Шарқ юдузи»да қайта нашр бўлди (6-сон, 22-бет).

* урду — лашкар, армия.

ҚОР. Плк бор Бухоро маориф назарилиги нашри бўлган «Учқун» журнали (1923, 2-сон)да чоп қилинган. Қайта нашри: «Шарқ юдузи», 1991, 6-сон, 22-бет.

МЕНИНГ КЕЧАМ. Шўро давридаги барча дарслик ва қўлланмаларда «акселшўровий», «миллатчи бадби кайфиятларни ифодаловчи» деб таъқин қилинган бу шеър 1923 йилинги октябрда Москвада ёзилган. Бунга тескари руҳда Лоту «Менинг кунду-

зим» шеърини ёзган. Қизиги шундаки, Фитрат шоир Ботунинг шеърларидаги руҳин, ундаги «кундузиёвг товланишлари»ни биринчилардан бўлиб англаган бўлса ҳам, аслида бундай шеър ёзишга ўзи маслаҳат бергани учун, уни ўз шеър билан биргаликда «Илқилоб» журнаlining 1924 йил 9—10-сонда (3—4, 7—8-бет) эълон қилган. 1996 йилнинг декабрида Фитратнинг 110 йиллик юбилейи муносабати билан «Туркистон» рўзмонасининг 1996 йил 21 декабрь сонда қайта нашр этилди (нашрга тайёрловчи Х. Болтабоев).

ГҒЗАЛИМ, БЕВАФО ГУЛИСТОНИМ. 1932 йил 4 ноябрда Самарқандда ёзилган бу шеър 1987 йил қайта нашр қилинган: «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1987, 11 декабрь. Бу асарнинг ёзилиш тарихи бастакор Мутаваккил Бурхоновнинг Фитрат ҳақидаги ҳогираларида баён қилинган: «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1992.

НАСРИЙ АСАРЛАР

Ҳиндистонда бир фаранги ва бухороли мударриснинг жадида мактаблари хусусида қилган МУНОЗАРАСИ

Фитратнинг илк асари, муаллифнинг ёзишича, 1909 йилда баён тугалланган эди (бу ҳақда «Ёпишмаган гажақлар» мақоласида ҳам маълумот бор). Асар 1911 йилда Итанбулда нашр этилган. Бу биринчи нашр турли маъбаларда турлича кўрсатилмаётгани учун, унинг муқова арағини сўзма-сўз таржима қилиб келтирамиз: Ҳиндистонда бир фаранги билан бухороли бир мударриснинг жадида мактаблари хусусида қилган МУНОЗАРАСИ. Ҳақиқат фикрлар алмашувининг оқибатидир. 1-нашри. Бухороли Фитрат асари (асар унинг муаллифи ҳисобига нашр қилинмоқда). Истанбул, Исломия матбааси. Ҳикмат, 1327 (ҳижрий сана).

Асар 1912 йилда «Туркистон вилоятининг газети»да, кейинроқ, алоҳида китобча ҳолида Ҳожи Мўйин таржимасида (Маҳмудхўжа Бехбудийнинг «Мунозара ҳақиқида» номли сўнг сўзи билан) босилиб чиқди. Ушбу тўпламдаги мати асарнинг илк (Истанбул) нашридан Х. Болтабоев томонидан таржима қилинган ва «Шарқ юлдузи» журнаlining 1997 йил 1-сонда (117—165-бетлар) босилиб чиққан. Ҳожи Мўйин таржимасидаги мати шу ҳун китобхоналарига тушунилиши оғир бўлгани ва саҳнада ўйинишга мўлжаллаб бир неча ўривлари қисқартрилгани учун, уни айнан келтириб бўлмайди. Қуръон ва Ҳадислардан келтирилган намуналар матбаа этишмовчилиги учун араб ёзувида эмас, балки уларнинг ўқилиши берилди. Китобхоналарга мати назмунини тўлиқ откашиш мақсадида, саҳифа остида оят ва ҳадисларнинг таржималарини келтирдик.

«Мувозара» рус тилига ҳам таржима қилинган: Фитрат (фитрат) бухарец. Спор бухарского мударриса с европейцем из Индии о новометодных школах («Истинный результат обмена мыслей»). Первое издание. Напечатано в Стамбуле, в мусульманской типографии. С персидского перевел полковник Ягелло. Не подлежит оглашению. Ташкент, 1911.

«Мувозара» икки пардали сатирик пьеса сифатида Самарқанд ва Тошкент театрларида сахнага қўйилган (Қаранг: М. Раҳмонов. Ўзбек театр тарихи. Тошкент, «Фан», 1968, 280-бет). Фитрат асаридан сўнг айни мавзуда Хожин Мўйинининг «Эски мактаб ёки Янги мактаб» (1916), Хуршидининг «Жаҳид ва қадим» (1919) асари ҳам нашр этилгандир.

«...Мувозара» ҳақида йиғирмадан ортун тақриз ва мақола-лар битилган бўлса, уларнинг баъзиларини келтирамиз: Маҳмуд хўжа (Бехбудий). Мувозара ҳақида. 1912 йилдаги ўзбекча нашрига сўнгсўз тарзида чоң қилинган (мақола 1911 йили «Туркистон вилоятининг газети»да илк бор эълон қилинган эди); В. Б. Андреев. Новые течения в Бухаре. «Туркистанские ведомости», 1916, 113, 15, 20 октябрь; И. И. Умняков. К истории новометодной школы в Бухаре. «Бюллетень САГУ», вып. 16, 1927, с. 81—96; Л. И. Климович. Ислам в Царской России. М., 1936, с. 196—214. Элев Каррер д'Энкаус. Ислам ва рус империяси. Урта Осиёда ислохот ва инқилоб. Париж, 1966 (фарағ тилида). Қайта нашри: Лондон, 1988 (Максим Родинсон таржимаси), 99—118-бетлар (инглиз тилида); Э. Олворс. Ўзбек адабий сиёсати. Гаага, 1964, 53—109-бетлар (инглиз тилида Хисао Кўматсу. Фитратининг «Мувозараси» хусусида қайтлар. Анқара университети босмаховаси, 1911, 157—168-бет. («Шарқ тилари» тўламида, турк тилида). Қайта нашри шу муаллифининг «20 аср бошларида Урта Осиёда туркчилик» китобида, Анқара, 1993, 1—18-бет; Э. Каримов. Развитие реализма в узбекской литературе. Т. 1975, с. 91—126; Г. Раҳимова. «Мувозара» — уйғош даракчиси. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» Т., 1989, 29 декабрь. Х. Болтабоев. Таржимонда, «Шарқ юлдузи» ж., 1997, 1-сон, 119—126-бет.

* * *

1. Нажиб — ёруғ. Айрим манбаларда юлдуз.
2. Дини мубини ислом — айнан: очик ислом дини, ҳақ дин.
3. Солик — сулукда турувчи. Тасаввуфда бирор тариқат сулукда турувчилар.
4. «Алҳамдулиллаҳ 'ала кулли ҳол» — ҳар бир ҳолатда Аллоҳга ҳамд бўлсин.

5. **Истответчик** — статистика. Бу ерда: жаҳон аҳолиси ҳаққидаги маълумотлар йиғиндиси маъносиди.

6. **«Исменез нем»** пбораси форсча матидан сўзма-сўза ўғирилган бўлиб, ҳар бир отни (номни) ўз инокори билан беришни англатади.

7. **Ранят** — аҳол, аҳли.

8. **Фаранги тилидан баён қилинган бу фикр** Хиндистон ва Мисрии эгаллаган инглизларга тааллуқлидир.

9. **Ботил** — асоссиз; нотўғри, бўш.

10. **Ифтитоҳ** — бошлаш. Бу ерда имомчилик орқали пул топиш назарда тутилган.

11. **Муҳр** — поширғи келган даромад.

12. **Муоҳаз** — вазифалик, мойна; номзод.

13. **Руку** — намозда тиззаларига қўлини қўйиб эгилаш руқни. Бу ерда «таъзим» маъносиди.

14. **Мануфиқ** — номзод.

15. **Жомад** — жонсиз нарса. Ишлаб чиқарувчи (қобили иштиқоқ) куч эмас, балки жонсиз буюмдир.

16. **«Фн сабилиллаҳ»** — Аллоҳнинг йўлида. Бу ерда текин маъносиди.

17. **Таблиғ** — истеъдодли, қобилиятли. Бу ерда позил бўлган оятларни истеъдод билан қабул қилиш маъносиди.

18. **Жузкшлиқ** — «жуз» (бўлак) сўздан олинган бўлиб, талабаларга пул тақсимлаш пайтида бир қисмини олиб қолиш.

19. **Говкушон** — Бухородаги олий мадрасалардан.

20. **Зоти Воҳид** — ягона зот, яъни Аллоҳ.

21. **Мадоҳил** — мойна.

22. **Муованат** — ўзаро ёрдамлашиш.

23. **Истанбул манрутаси** — Конституция. Истанбулда амалга оширилган Конституцион монархияга ўтinish назарда тутилмоқда. Анварбек ва Илбазйбек — увилиг тапшилотчилари.

24. **Сатторхон ва Боқирхон** — Эрон инқилобчилари. Ёпи эронлилар ҳаракатининг раҳбарларидан.

25. **«Аввали илм», «Бидон»** — таҳсилнинг биринчи йилида ўқиладиган китоблар. «Аввали илм» қисмида «Аввали илм илм илм мадир?» деб сўралади ва бунинг жавобида Аллоҳни ташиш, Пайгамбарни таи олиш, Шайтонни англаш хусусида жавоб берилиши лозим. «Бидон»нинг сўзма-сўз таржимаси «Яхши бил» («беҳ» — яхши, «дон» — бил). Араб тилининг сарфи (морфологияси) хусусида форс тилида ёзилган дарслик китоби. Бундай ва қўйида изохлар бериладиган китобларнинг мажмуаси «Мутуи» (Матилар) умумий номи билан Абдулкарим бини Хусайн ал-Андижоний томонидан тўпланиб, 1910 йида Қозонда бостирилган. Бундан аввалроқ мадрасаларда қўлёлма ёки тошбосма

ҳолида мавжуд бўлган «Бидон» китоби «Мутун» мажмуасининг 166—187-бетларида берилган.

26. «Мўъъний-Занжоний». Бу китобда араб тилининг сарфи баён қилинган. Бу китоб «Бидон»га кўра мураккаброқ бўлгани учун, ўқув йилининг кейинги даврида ўқилган.

«Занжоний» — китобнинг асл номи «Тасрифи Зангоний» (Зангоний сарфи) бўлиб, бу китоб асар муаллифининг исми билан юритилади. Ибзулдин Зангоний (вафоти милодий 1257 йил) Гилон яқинидаги Зангон (Эрон)да тугилган бўлиб, Бағдодда таҳсил олган ва ишлаган. Ушбу китоб юқоридаги мажмуанинг 124—141-бетларидан ўрин олган.

27. «Қофия». Сўзма-сўз таржимаси «кифоя қилувчилар». Бу китоб қисқа ваҳв (синтаксис)дан иборат бўлиб, муаллифи Абу Амр Усмон ибн Умардир (вафоти милодий 1249 йил). У Исрода тугилган, Дамашқда таълим олган. Асосан, Мисрда яшаган лугатнавис олимдир. «Қофия» юқоридаги мажмуанинг 2—85 саҳифаларидан жой олган.

28. «Шарҳи Жомий»дан «Ал-Марфуъот». Айрим маълумотларда ва оғзаки нутқда «Мулла Жомий» ёки «Шарҳи Мулла» деб ҳам юритилади. Абдурахмон Жомийнинг араб тилида ёзилган «Фавойид уз-зиёия» (Эпё ялмининг фойдалари) китобининг танланган боблари. «Ал-Марфуъот»-Жомий китобидан таълимининг асосий бўлаклари, агаининг состави ҳақидаги қисми.

29. «Ал-мажрурот» — Жомий китобининг исми, яъни от ва унда изофий бирикмаларининг қўллаш шаклини ҳақидаги қисми.

30. «Ал-манеубот» — «Мутун» мажмуасининг ушбу қисмида исми (от)нинг тушум келишигида ифодалангани ва унинг шарҳи баён қилинган.

31. «Ал-мабниййот» сарфининг ўзгариш исмлар ва сўзлар ҳақидаги бобдир (юқоридаги қисмлар ўзгаришчан исмлар ҳақида эди).

32. «Ҳамд» ва «Баҳси исми» — юқоридаги китобнинг «Ҳамд» қисми ўқилади ва «Баҳси исми» номлангани остида исми (от)га оид грамматик шарҳлар савол-жавоб воситасида такрорланади. Бу китоб сарфининг исми (от) ҳақидаги умумлаштирувчи қисмдир.

33. «Қутбий» ҳошиясидан «Ва роттабтуҳу ала муқаддима» — юқоридаги китобнинг шарҳи унинг ҳошиясига Қутбийдин томонидан ёзилган. Бунда «Фавойид...»нинг муқаддимасига ёзилган Қутбийдиннинг шарҳлари ўқилган.

34. «Ҳамди Ақойид». Китобнинг номи «Ақойиди Насафий» бўлиб, унинг асл матни Абу Ҳафис Умар бини Муҳаммад ибн Аҳмад ан-Насафий томонидан ёзилгандир. Шу китобнинг «Ҳамд»ига ёзилган шарҳлар ўқилади.

35. «Наъд...» (форсчадан таржимаси — «сўнг») «Ақойид»дан

Аллоҳнинг ҳамди ва Пайгамбарнинг ваъти айтылгандан сўнгги қисми ўқилган. Бунда барча илмларнинг таърифи берилган.

36. «Самава...» «Ақойид»дан, яъни «Ақойиди Насафий» китобининг «Самава...» (лугавий маъноси: номладилар) сўзи билан бошланадиган қисми ўқилган. Бунда эътиқоднинг навлари ва масалалари баён қилинган.

37. «Ҳақойиқ ул ашйа». «Ақойид» китобининг «ҳақойиқ» сўзи билан бошланадиган жумласи ўқилган. Унинг таржимаси: «Нарсаларнинг ҳақиқатлари илм билан собитдир».

38. «Ҳамди таҳзиб». «Таҳзиб» (эътиқод ҳақидаги китоб) асарининг «Ҳамд» қисми ўқилган.

39. «Таърифи илм». «Таҳзиб» китобининг «Таърифи илм» сўзлари билан бошланган жумласи ўқилган.

40. «Ҳикмат ул айн» — маъниқ ва ақойид ҳақидаги китоб бўлиб, ундаги «ал-ҳикмату пстикмал ун-нафси (таржимаси: ҳикмат нафсининг камолга етишидир) жумласи ўқилган.

41. «Ҳикмат ул-айн»дан «ал-вужуд» бадиҳийи» — жумласи ўқилиб шарҳ қилинган.

42. «Мулла Жалол» асар муаъяяфининг номи билан юритилган ақойид китоби бўлиб, ундан «йамаи ваффақана» (таржимаси: эй бизга тавфиқ берган) жумласи ўқилиб, шарҳ қилинган.

43. «Мулла Жалолдан «Сатафтариқу...» Юқоридаги китобдан «сатафтариқу...» (тез кунда бўлилади) жумласи ўқилган. Бунда Аллоҳ томонидан умматларнинг 73 фирқага ажралиши башорат қилинганлигининг мазмуни ётади.

44. «Саҳиҳ Бухорий»дан... Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий (810—870)нинг мазкур тўпламидаги ҳадислардан «иннамал-амалу би-н-ниййат...» деб бошланувчи Ҳадиси шариф ўқилади ва шарҳ қилинади.

45. «Тафсири Байзовий»дан. Юсуф Байзовий машҳур мутаасавуфлардан бўлиб, унинг маноқиб китобларидан ташқари, форс тилида ёзилган «Тафсири Байзовий» асари маълум. Бу китобдан «Муаввазатайн» деб номланувчи икки сура ўқилиб, шарҳ қилинади.

46. «Жомийнинг шарҳи». «Мулла Жомий» китобига асарда номлари келтирилган муаллифлар томовидан битилган шарҳлар ўқилиши лозим эди. Улар фақат юқорида ўқилган жумаларнинг мазмуний талқивлари эмас, балки араб грамматикаси лугат таркибига оид мазкур китобнинг изоҳлари ҳамдир.

47. «Қутбий» — номлари келтирилган муаллифлар томоидан «Қутбий» китобига ёзилган шарҳлардир. Уларнинг асосий қисми «Мажмуа» китобида берилган; бироқ муаллифлар ҳақида маълумот ушбу маъбада учрамайди.

48. «Ақойид» — мазкур китобда номи келтирилган муаллиф-

ларнинг шарҳлари mavjud. Уларнинг барчаси «Ақойид»даги бир матнга тааллуқли бўлмай, балки бир китобнинг ҳошиясига иккинчисининг шарҳи тарзида ҳам давом этган.

49. «Ҳамд»нинг «алиф», «лом»и нимадир? — Бу савол шундай изоҳланган: Ҳар қандай матннинг бошланishi саналган «Ал-ҳамдуллиллоҳ» сўзидаги «алиф», «лом» ҳарфларини ва «ҳамд»нинг маъносини айтнинг. Жавоб: «Алиф» «лом», яъни, «ал» — араб тилидаги артиклдир. У тўрт хил маънода келади: истигроқ, жинсий, аҳди хорижий, аҳди зеҳний. Бу ўринда унинг биринчи маъносини айтилади. «Ҳамд» сўзининг лугавий маъноси мадҳ этмоқ, мақтамоқдир.

50. «Ва роттабтуҳу» (замирининг ўрни қарда) — ушбу сўз билан бошланган жумланинг лугавий маъноси: «Ва уни тартиб қилдим мен...» бўлиб, бироқ бу ўринда лугавий маъно эмас, балки шу сўздаги қайтиш олмоши — «ҳу» қайси сўзга бошланган экани сўралапти. Жавоб: бу олмош ўздан аввал келган китоб сўзига бошлангандир. Демак: «уни» яъни, китобни изоҳлаб келяпти.

51. «Сатафтариқу...»даги «син» қайси «син»дир? — Бу ўринда «сатафтариқу» феълидаги бош ҳарф бўлган «син»нинг моҳияти талаб этилади. Бу «син» «савфа» (лугавий маъноси: кейин)даги «син» эмас, балки, «са» (лугавий маъноси: тезда)даги «син» экани айтилиб, феълининг яқин келаси замон шаклида қўлланилаётгани айтилади.

52. Музаҳрафот — усти ялтироқ, қалбаки, сохта. Бу ерда «беҳуда» маъносида.

53. Таҳқиқот тадриси — ҳақиқат дарси (киноя билан айтилган).

54. «Тааммул» муродининг табиини («Фал-йатааммул» — бу сўзининг лугавий маъноси: «бас, (бу ёгини) ўйла» бўлиб, бу жумла «Ҳамд» ва «Баҳси исм» китобларидан олинган. Аввал биринчи сўз, сўнгра иккинчиси, бўйича маъмур китобларга тегишли жавоблар талаб этилади.

55. Наузубиллаҳ — Аллоҳдан папоҳ сўраймиз.

56. Эътино — эътибор бериш.

57. «Миёнамаш аз уҳда берув» — гаппрамаиға келганда енгаман дейсиз.

58. Возеҳ — очиқ, равшан.

59. Ҳилофот маснади — халифалик салтанати.

60. Иртидод — таратдуд. Бир парсага киришим. Бу ерда «қайтиш» маъносида.

61. Шикампараст — ўз қоринини ўйловчи, яъни мешчан.

62. Арабийдон — араб тилини билувчи, арабчанинг донишманди.

63. Белуҷистон — Афғонистон ва Покистон ўртасидаги жуғ

рофий ҳудуд. Кейинроқ Покистон республикаси таркибига қўшилиб кетган.

64. **Васиъ** — катта, улуг, кенг, бепоён.

65. **Таслиҳ аҳли** — Худощи учта деювчилар, яъни пасрокийлар.

66. **Маваҳҳидлар** — Аллоҳини ягона деб билувчи, яъни мусулмонлар.

67. **Таълим ва тааллум** — ўқиш ва ўқитиш.

68. **Ҳукми мутаволий** — узлуксиз (қийматгача) бўлган ҳукм.

69. **Хусрон** — зиён, зарар.

70. **Муҳораба** — кураш.

71. **Қитол** — қатъ айтиш, ўлдирishi.

72. **Иҳмол** — бепарволик, суетлик.

73. **Авлиёи нзом** — катта, улуг авлиё (авлиёлар).

74. Бу риторик сўроқ услубида қўлланган жавоблар (Мударриснинг одатий жавобларига киноя тарзда қурилган).

75. «**Русия давлати Самарқандни эгаллаган**» — Русия ҳукмати XIX асрнинг II ярмида Туркистонни эгаллагандан сўнг Бухоро амирилигининг бир қисми ҳам, хусусан, Самарқанд Чор Русияси пхтиёрига ўтади. Бухоро эса, вассал бўлиб қолади.

76. **Мавҳумлик мужассамаси** — воаниқ жисм.

77. **Сир** — оғирлик ўлчови. Бир сир 75 грамм бўлган. Бу ерда беш сир, яъни $75 \times 5 = 375$ грамм бўлади.

78. **Муқаррар** — тўғри. Бу ерда тасдиқланипти маъносда.

79. «**Кубҳу ҳусни замири маштаъмала**» — хунук ва чиройли қилиб «маштаъмала»нинг замирини айтиш.

80. **Илм ул-яқин** — аниқ илм, чуқур эгалланган илм.

81. **Кизби маҳз** — ёлгоннинг ўзгипаси.

82. **Авлё** — яқинроқ, ҳақроқ (тўғрироқ)

83. «**Ҳазрати Набини тақзиб қилмоқ**» — Пайгамбаримиз Мухаммад (С. А. В.)нинг гапларини ёлгонга чиқариш.

84. **Таслиҳ қилиш** — учта дейиш.

85. **Интизоъ** — тортишини.

86. **Вожиб ут-таълим** — ўқилиши лозим бўлган китоблар. Диний таълимда «фарз», «вожиб» ва «суннат» йўналишидаги китоблар бор. Аллоҳнинг амри билан буюрилган Қуръони каримнинг таҳсили фарз бўлса, «вожиб» инсониятга зарурат жиҳатидан (эхтиёж туфайли) керак бўлган таълим усулидир.

87. «**Зараба зайд»нинг таркиби** — бирикманинг луғавий маъноси — «зайд урди». Бунинг таркибини аниқлаш эса, эга (Зайд) ва кесим (зараба — урди)ни аниқлаш демакдир.

88. **Прўграм** — дастур, программа.

89. **Муовия бишш** Абу Суфён. Илк ислом даврида Макка ҳукмдорларидан бўлган Абу Суфённинг ўғли Муовия назарда тутилган. У Усмои даврида Сурия ҳокими этиб тайинланган.

Ҳазрат Али вафоти (661)дан кейин халифаликни қўлга олиб, умавийлар сулоласига асос солган.

90. Варосат ул-анбиё — Пайғамбарнинг ворислари.

91. Ка анбиёи бани Исроил — бани Исроил Пайғамбарларига ўхшаш (айрим сифатларда).

92. Паҳий — маъъ этиш, қайтариш.

93. Шойеъ бўлмоқ — ёйилмоқ, тарқалмоқ, ҳаммага маълум парса.

94. Дарбон — эшик очувчи.

95. Тавҳиди амал — амр қилинган ҳукимлар (аҳком)ни амалга ошириш.

96. Вазъ — туздиши; тартиб.

97. Камоли итмиён билан — хотиржамлик билан; ишонч билан.

98. Мафлук — фалонатга учраган, жабр кўрган.

99. Илми низом — ҳарбий таълим низоми.

100. Тамаалуқ — ялшиш, лаганбардорлик.

101. Иблисини дасиса дўкони — Шайтоннинг бузғунчилик уйи.

102. Шариаи матин — қаттиқ, мустаҳкам шарият.

103. Қавий — кучли, бақувват.

104. Бидъати ҳасана — яхши одат.

105. Бидъати саййиша — ёмон, макруҳ одатлар.

106. Ҳифзи ислом — ислом муҳофазаси, ҳимояси.

107. Илқоини калиматуллоҳ — Аллоҳ сўзи (Қуръони карим)ни ўртага қўйиш, орага солиш.

108. Иштиқод — тиришиш, жаҳд, ҳаракат.

109. Мағзуб ва мақдур — Аллоҳнинг газаби ва қаҳрига учраган.

110. Мансуху муҳарраф: 1) мансух — Аллоҳ томонидан бекор қилинган; 2) муҳарраф — кофирлар томонидан ўзгартрилган (бузилган).

111. Амир Темур Бухорий — Қарши, Шаҳрисабз, Бухоро амирлиги ҳудудида бўлгани учун, Амир Темурга ҳам шундай Бухорий исбати берилган. Бироқ бу исбат хато бўлиб, Амир Темур даврида ҳали Бухоро амирлиги мустақил хошляк сифатида мавжуд эмас эди.

112. Фабиҳал-мурод — яхши ният, умид.

113. «Ваффақоҳуллоҳу битаъинд ил-ислом» — Аллоҳ уни исломни қўллаб қувватлашига эриштирсин.

114. Иқдом қилмоқ — қадам қўймоқ, юра бопламоқ.

115. Бу ўринда «Кўлли ямини батар» (ҳар қандай кун ўтқинчидир) жумласидаги «батар» — «ўтқинчи» сўзини форс тилидаги «бадтар» — «ёмонроқ» сўзи билан чалкаштириб юбориш натижасида келиб чиққан хатолик тўғрисида гап боради.

116. Жузя — гайридивлардан олиндиған солиқ. Бухорода Амир Музаффархон даврида яхудийлардан жузя олинар эди, энди 1910 йилга келиб, яъни, Амир Олимхон тахтга чиққач яхудийларга жузя тўланадиган бўлди. Бу амирликнинг мустақил бўлмай, балки вассал тартибда кун кечираётганидандир.

117. Жамодот — жопсиз парсалар.

118. Ун минг ўғрини атрофимизга тўплаб — бу ўғрини Амирнинг «ўп минг» сарбози таққид остига олинган. Бухородаги жорий қонушга кўра, илгари ўғирлик ва бошқа айб билан қозихонага тушган айбдор кишиларни сарбозликка (муайян муддатга) ҳукм қилишган.

ҲИНД САЙЁҲИ БАЁНОТИ

Бу асар «Абд ар-Рауф» имзоси билан 1912 йили (ҳижрий 1330) Истанбулда «Баёноти сайёҳи ҳинди» номи остида форс-тожик тилида чоп этилган. Орадан бир йил ўтмаёқ Самарқандда рус тилига таржима қилиниб, қуйидаги ушунда нашр қилинган: Абд ар-Рауф. Рассказы индийского путешественника. Бухара как она есть). Перевод с персидского А. Н. Кондратьева, Самарканд, Изд. Махмуд-ходжи Бекбуди, 1913.

Асарнинг қайта нашри 1988 йили амалга оширилган. Дастлаб Тожикистонда «Садон Шарқ» журналининг 1988 йил 6-сонда форсча-тожикча матн жузъий қисқарттиришлар билан босилган. Сўнгра асарнинг 1913 йилги русча таржимаси асосида қисқа варианты Тошкентда нашр этилди: Абдурауф Фитрат. Рассказы индийского путешественника. Бухара как она есть. «Звезда Востока», 1990, №7, с. 130—143. (предисловие и публикация Хамида Исмаилова). Ниҳоят 1991 йили асарнинг ўзбек тилидаги таржимаси эълон қилинди: Абдурауф Фитрат. Ҳинд сайёҳининг қиссаси. «Шарқ юлдузи», 1991, 8-сон, 7—39-бет. У 1988 йилги Душанбе нашри асосида Ҳасан Қудратуллаев томонидан амалга оширилди. Бироқ уни асарнинг Истанбулда чоп этилган пкж нашри билан қиёсан ўрганганимизда, кўплаб қисқарттиришлар борлиги маълум бўлди. Натигада қиссани қайта таржима қилишга (мутаржим Х. Болтабоев) тўғри келди. Қуръонш карим ва Ҳадиси шарифдан келтирилган оят ва ҳикматларнинг ҳозирги ёзувдаги ўқилиши билан бирга зоҳирий таржимаси ҳам берилди.

Ушбу асар ҳақида қуйидаги тадқиқот ва тақризлар эълон қилинган маълум: Л. Климович. Ислам в Царской России, М., 1936, с. 171—216; Э. Олворс. Совет Ўрта Осиёсида миллий масала. Нью-Йорк, 1973, 143—150-бетлар (инглиз тилида). Б. Назаров. Фитрат маърифатининг гултожи, 1991, «Шарқ юлдузи», 8-сон, 8—9 бетлар.

1. Бу ўринда Фитратнинг «Мунозара» асаридаги воқеа эслатиляпти. Едимизда бўлса, асар қаҳрамони «Фаранги» бухороли мударрисдан Бухоронинг аҳволини сўраганда, у жуда баландпарвоз сўзлар билан мақтаган эди.

2. Мирзажон Шерозий — XVIII аср бошларида Эрондан Бухорога келиб ўрнашган уламо ва мударрис. Унинг даврида плоҳиёт плимни ўргатишда кўпроқ оғзани талаффузга эътибор қаратилиб, матннинг мазмуни ва шарҳига ҳамда араб грамматикасининг ўрганилишига кам эътибор берилган эди.

3. Гуноҳи сагир — кичик гуноҳ.

4. Ира — помус.

5. Ҳавзи Девонбеги — Бухоро марказида Девонбеги майдонидаги катта ҳовуз. Кўп йиллар давомида Бухоро халқи учун доимий сув ҳавзаларидан ҳисобланган.

6. Қуръони каримдан келтирилган оятнинг зоҳирий маъноси: «Биз ҳар нарсага сувдан ҳаёт бағишладик».

7. Ман — оғирлик ўлчови. Ҳар жойда турлича шаклга эга. Масалан, Самарқандда 1 ман — 8 пуд, Табризда — 3 кг. Шаръий истилоҳ бўйича (ман шаръий) — 180 мисқол, яъни 846 граммдир.

8. Багда — ўзига нисбатан қўлланладиган «мен», кишилик олмошининг камтарова шакли. Айрим ўришларда «камбна» ҳам қўлланилади.

9. Наҷоший — Ҳабашистон подшоҳи, бу воқеа милодий 628—629 йилларга тўғри келади. Воқеа сўнгяда Жазфар ибни Толиб у ерда элчи бўлиб қолган. Бу ҳақда қаранг. Б о л ь ш а к о в О. Г. История халифата. М., 1989, с. 153.

10. Эрон торчиларининг ўйинчиси — форс мусиқачлари орасида «ешран», яъни рақс билан куй ва қўшиқлар ижро этиш урф бўлган. Бу ўринда раққосаларининг беўкишов қилиқлари маддоҳларининг ҳаракатига ўхшатиляпти.

11. «Лут қавмининг разолати» — бу ном Инжида «Лот» шаклида берилган. Бу қавмдагилар ўз Найғамбарни Лутнинг (Шуҳ, Иброҳим, Мусо ва Илбодан кейинги найғамбар) насиҳатларига қулоқ солмай, куфр ишларига, хусусан, баччавозликка берилдилар. Бу гуноҳи учун Аллоҳ уларни ер юзидан супуриб ташлаган.

12. «Олами халқ этганининг мусаллаҳ ҳомийси» — Олам ва одамларни яратган Аллоҳ. У одамларнинг келиштирувчиси.

13. «Ҳал йаставиллазийна йаъламуна валлазийна ла йаъламуна». Ушбу ҳадиснинг таржимаси «Мунозара»да бор.

14. Ҳақ ул-тадрис — дарс ҳақи, ўқитгани учун талаб қилинадиган ҳақ.

15. Ифтитоҳ пули — келгуси ўқув йили учун олдиндан тўланадиган ҳақ.
16. «Аввоҳ», «Аблоҳ» — «Аллоҳ» каллимасини нотўғри ўқиш, бу эса иблисини улуғлаган билан баробардир.
17. Музахрофот — хурофотга берилиш.
18. Дошыманд жамоа — бу ўрпид ажадид уламолари ва-зарда тутилган.
19. «Ишнал арао Парисуҳа ибадиллаҳис-салиҳин».
20. Бори таоло — Аллоҳнинг исбаларидан: бори(й) — «шок», «шокла» демакдир. Бу ерда «Ҳақ таоло» маъносид.
21. «Одил ва ҳур фикрли амир...» — 1910 й. Бухоро ампр-лигига ўтирган Олимхон базарда тутилган.
22. «Худодан қўрқувчи вазир бўлса...» — бу ўрпид Бухоро вазири Насруллоҳ Қўшбегига ишорат бор. Асар чоп этилган йил-лари Фитрат Истанбулда эван, «Бухоро вазири Насруллоҳ беи Паровачи Афанди ҳазратлариша очиқ мактуб» билан мурожаат қилган ва Бухоронинг аянгли аҳволини баён этган. Бу мактуб ҳақида қаранг: «Таърифи муслимин», Жилд 2, Адат 25, сах. 10. Қайта нашри: «Ўзбекистон адабиёти ва санъати». 1996, 9 май.
23. Килисо — черков, католик черкови.
24. Протестантлар — дугавий маъноси — «норози бўлиш», «келишмаслик». Бу атама 1529 йили Лютер гоиларининг тар-қалини чеклагани учун норози оқим сифатида шаклланган, сўнгра насронийликдаги учинчи (католик ва православдан кейинги) мазҳаби сифатида тарқалган. Улар турли бидъатлар-дан ҳоли равишда ўз миллий тилларига таржима қилинган Инжил (Библия)нигина ўз эътиқодларининг манбаи деб бил-ганлар. Асосан Германия, Англия, Швейцарияда кенг тарқалган.
25. найшакар — шакар қамши.
26. ал-жабр ва ал-муқобала — алгебра ва эҳтимоллар на-зарияси.
27. мункир — инкор қилмоқ, рад этмоқ.
28. сарфу наҳл — морфология ва сyntaxис.
29. «Кул» — арабча: «Е, енг, егин» маъносид.
30. Таржимаси: Жақобимизнинг аҳволи қандай? Шояд соғ-лиқлари камол шифойати тамом шоматлик (мукаммал соғ-лиқ) ва шун бўлмай.
31. Таржимаси: Нега тўхташга буюрасиз?
32. «музоф ва музофинлайҳ» — грамматик категория, фор-тилдаги музофали бирикма ёки ўзбек тилидаги қаратқич ва қаралмиш муносабатларининг эквиваленти.
33. Таржимаси: Бир қанча вақтдан бери Сиз ҳазрат жаноб-ларини...
34. Таржимаси: Сиз Ҳазрат жаноблари—муҳим ишларда суянилғучи зотини зиёрат қилишни орзу қилардим.

35. «Ғиёс ул-лугот» — 1827 йили Муҳаммад Ғиёсуддин ибни Жалолиддин томонидан тузилган изоҳли лугат. Унда 17.537 сўзнинг форсча изоҳи берилган. Бу лугатнинг 1905 йилги нашри Бухоро медресаларида машҳур эди. Бу ўрнида мударрис ушбу сўзларни «Арабий қомус»дан эмас, форсча изоҳли лугатдан иллатгани унинг саводи «ҳамин қадар» эъқонига ишора.

36. Атваку — бу арабча сўзнинг маъноси: орзу қилувчи, орзуманд. Узаги «тавқун» (масдар — «орзу қилмоқ»). Бу сўзнинг маъноси «Ғиёс ул-лугот»да йўқ.

37. шотк билан тоғора — медреса ҳужраларида муллаваччалар учун зарур эҳтиёж буюмлари. Уларни сотиб олиш баҳонаси билан мударрислар «ҳийлаи шаръий» иплатиб, ҳужраларни ҳам сотиб оладилар-да, сўнгра уларни катта пул ва ниҳом эвазига муллаваччаларга қайтардилар.

38. муоҳаза — ҳисоб-китоб.

39. «Иннамал-аъмалу бин-ниййат» — ҳар ким ниятига яраша амал қиладди.

40. иқтисдо — эргашиш.

41. шўриш — ҳўзгалон; бу ерда: тўполоқ.

42. ҳубби мусҳил — ўсимликлардан тайёрланадиган дори.

43. харж-масраф — сарф-ҳаражат.

44. таййиб — гўзал.

45. назиф — соф.

46. жавод — эҳсонли, сахий, қарамли.

47. саҳих — тўғри, рост.

48. ҳилал қилмоқ — ҳалолламоқ.

49. ирғили — помусли.

50. Халифа Мансур — аббосий халифалардан бўлиб, 754—775 йилларда Бағдодда ҳукиронлик қилган. Аббосийлар даврида пойтахт Дамашқдан Бағдодга кўчириланган бўлиб, унинг даврида халифалик мустаҳкамланган, илим-фан ривож топган.

51. Журжис бинни Бахтишму — асл исми Георгий Бахтишу. Халифа Мансурунинг бош табиби.

52. Хорун ар-Рашид — аббосий халифалардан энг машҳури, 786—809 йиллари ҳукиронлик қилган.

53. Монко — Хорун ар-Рашиднинг хос табиби, номин юқорида зикр қилинган Георгий Бахтишунинг ўғли.

54. «Китоб ул-каср» — Шикастлаиш ҳақида китоб.

55. «Китоб тақаддимат ул-маърифат» — Маърифатнинг муқаддам бўлишлиги (Аллоҳни таниш зарурияти) ҳақида китоб.

56. «Китоб ул-ахлот» — Аралашма (қоршима)лар ҳақида китоб.

57. «Китоб котийтайиун» — Аралаштирмалар ҳақида китоб.

58. «Ал-маъу вал ҳаво» — Сув ва ҳаво (китоби).

59. «Табаат ул-нисон» — Нисон табиаи (ҳақида китоб).

60. Букрот — асл исми Гиппократ (эр. ав. 460—375). Юмон файласуфи ва табиби. Тиб илмига онд кўнлаб асарлар муаллифи.
61. Халифа Маъмуи — аббосий халифалардан. 813—833 йилларда ҳукмронлик қилган. Илм-фан ва маориф ривожига катта ҳисса қўшган. У ҳақда қarang: Фитрат, Мухтасар ислом тарихи. Тошкент, 1992, 27—28-бет.
62. «Китоб ул-фарқ» — фарқлаш (касалликларин ажратип ёки аниқлаш) китоби.
63. «Китоб ул-мавлуду лисабатин ашҳур» — Етти ойда туғилишлик ҳақида китоб.
64. «Китоб ул-мизож» — Мизож (мижоз) ҳақида китоб. Шу номда Муҳаммад ат-Табиб Ҳиранийнинг асари ҳам Тошкентда 1991 йилда эълон қилинган. Муаллиф ушбу китобни ёзишда Гиппократ ва Гален асарларига таянган.
65. «Китоб ридоъ ул-нафе» — Нафсга ёрдам кўрсатиш ҳақида китоб.
66. «Китоб ул-набз» — Набз — пульс, томир уруши китоби.
67. «Китоб уз-зубул» — Заифлик хасталиги ҳақида китоб.
68. «Китоб шифо ул-амроз» — Касалликларнинг шифоси ҳақида китоб.
69. «Китоб кафйу агзия» — Овқатнинг кучи ҳақида китоб.
70. «Китоб ул-иллаи вал-амроз» — Иллат ва касалликларга онд китоб.
71. «Китоб ут-тадбир ул-мулассаф» — Заифликнинг чораси ҳақида китоб.
72. «Китоб ул-ҳимоят» — Ҳимоят (сақлаиш) китоби.
73. «Китоб мудовот ул-амроз» — Хасталикларнинг давоси ҳақида китоб.
74. «Китоб ул-буҳрон» — Буҳрон (организмнинг бузилиши) китоби.
75. «Китоб Букрот фи амроз ул-ҳодат» — Букротнинг сақлаиш мумкин бўлган касалликлар ҳақидаги китоби.
76. «Китоб айём ул-буҳрон» — Буҳрон вақти китоби.
77. «Китоб Букрот ила Таросибулуус» — «Таросибулуус»га ёзган Букротнинг шарҳ китоби.
78. «Китоб ул-илал савт» — Овоздаги иллат ҳақида китоб.
79. «Китоб ут-табиби вал-файласуф» — Табиб ва файласуфлар китоби.
80. «Китоб ул-ҳаракот ул-мажҳула» — Номаълум ҳаракатлар ҳақида китоб.
81. «Китоб ус-саҳийя» — Узинга (ҳушига) келтириш ҳақида китоб.
82. «Китоб ус-суъул мизож» — Емон мизож ҳақида китоб.
83. «Китоб ул-меҳнат ут-табиб» — Табиблик меҳнати (заҳмат) ҳақида китоб.

84. «Китоб ул-адвийят ул-муфрада» — Алоҳида (махсус) дорилар китоби.
85. «Китоб ул-Афлотун фи Таймавус» — Таймавус ҳақида Афлотун китоби.
86. Жюлиус — асл номи Клауддус ёки Галенус (Гален) номи билан Габда машҳур римлик ҳаким ва ֆайласуф (129—199). У Юлионистов ва Искандарияда ўқиган. Илмда Букрот, Афлотун ва Арасту йўлидан борган. Унинг асосий асари «Шисов танаси аъзоларининг тамойиллари» тибб илмига оиддир. Шунингдек. «Фалсафа тарихи» асарининг ҳам муаллифидир.
87. «Китоб таъриф ул-илал» — Иллатларнинг (касалликлар) таърифи китоби.
88. «Китоб набз ул-кабир» — Катта набз (пульсация) китоби.
89. «Китоб тadbир ул-нехвън» — Хушига келтириш тadbirlari ҳақида китоб.
90. «Китоб ҳийлат ул-бурън» — Тузалиш ҳийласи китоби.
91. «Китоб ут-ташриҳ ул-кабир» — Катта анатомия китоби.
92. «Китоб ихтилоф ут-ташриҳ» — Анатомиядаги қарама-қаршиликлар китоби.
93. «Китоб ут-ташриҳ ил-ҳайван ил-ҳайвн» — Тирлик жонзодлар анатомияси китоби.
94. «Китоб ут-ташриҳ ил-ҳайван ил-маййитв» — Ўлган жонзодлар анатомияси китоби.
95. «Илми Букрот фит-ташриҳ» — Букротнинг анатомия илми китоби.
96. «Ал-ҳожату илан-набз» — Набз зарурияти ҳақида китоб.
97. «Улуми Арасту» — Арасту (Аристотель) илмлари.
98. «Ташриҳ ур-раҳми» — Раҳм (бачадон ёки уруглашиш) анатомияси.
99. «Орозу Букрот ва Афлотун» — Букрот ва Афлотун кўрсатмалари.
100. «Ал-одот» — Кўшикмалари (рефлекслар) китоби.
101. «Ҳисб ул-бадан» — Бадан самараси (китоби).
102. «Ал-манн» — Сперматозоид.
103. «Манофеъ ул-аъзо» — Аъзоларнинг маиџаати.
104. «Таркиб ул-адвийя» — Дорилар таркиби.
105. «Ал-хуссу ила илм ут-тибб» — Тибб илмининг зарурлиги.
106. «Қавий ун-нафсн ва мизаж ул-бадан» — Нафс кучи ва бадан мизажн.
107. «Ҳаракот ус-садр» — Кўкрак ҳаракати.
108. «Илал ун-нафс» — Нафс иллатлари.
109. «Ҳаракот ул-азал» — Мускул ҳаракатлари.
110. «Ал-имтилоъ» — Тўлалик (семизлик).
111. «Ал-мпраъту вас-саудо» — Иштаҳ ва меланхолия.

112. Истефон — Стефан, аббосий халифаларидан Мутаваккилнинг сарой табиби.

113. «Сасараду фит-тибб» — Тибб илмида тервия тиквеш.

114. «Аюкир ул-ҳинд» — Ҳинд дориншунослари.

115. «Истинкор ул-жомеъ» — Жомеъни танқид.

116. «Сафват ул-нуж» — ютуқларнинг яхшиси.

117. Сардоба — форсча «сард» — совуқ, «об» — сув сўзларидан олинган. Сув танқис ерларда уни сақлаш учун махсус қурилган гумбазли ҳовуз.

118. Абдуллоҳхон — Шайбоний сулоласига мансуб ўзбек хонларидан (1534—1598). 1557 йилда ҳукмронлик қила бошлаган. Шайбонийнинг парчалаган давлатни тиклаб, ободончилик ишларига алоҳида эътибор берган.

119. Шарият бўйриси — дозихонага мурожаат қилганлар ўтирадиган махсус бўйра.

120. Маҳдумжон — ҳурматли маъносида, бетезақ ялпиганда ҳам «жон» қўшиляши Бухоро шеvasида учрайди. Бу ўрнида ҳинд сайёҳи назарда тутилмоқда.

121. Сагир — кичик. Бу ерда гўдак маъносида.

122. Ироқидўз — ироқи дўппи, қизлар учун мўлжалланган дўппи; проқидан рўмол, пойабзал, палак ҳам тикилади.

123. Шакурий мактаби — Ҳадид мактабларидан машҳур илоҳотчи А. Шакурий ташкил этган. Кейинчалик бу тип мактаблар Туркистоннинг бошқа ўлкаларига ҳам ёйилган.

124. Иўли Сирот — Сирот кўриги. Қиёмат қойинда ўтиладиган қил кўрик.

125. Ушбу оятнинг зоҳирий таржимаси: «Нисон учун ўз амалларидан бошқа нарса йўқдир, [шунинг учун у] жидду-жаҳд этмоғи керак».

126. Ушбу Ҳадис «Саҳиҳи Бухорий»да учрамагани учун, бу ерда унга шубҳа билдирилмоқда. Зоҳирий таржимаси: «Дувё ўлган ҳайвон мисолидир, уни талаб қилувчилар итдирлар».

127. «Саҳиҳи Бухорий» — асл номи «Ал-Жомий ас-саҳиҳ» («Ишовчли тўйлам»). Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил Бухорий (810—870) томонидан тузилган ҳадислар тўйлами: Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий. Ал-жомеъ ас-саҳиҳ. Ҳ. 1—4. Т.: Қомуслар бош таҳририяти, 1931—1937.

128. Муфтахўр — текливҳўр.

129. Саъдий — Муслиҳиддин Абу Муҳаммад Саъдий Шерозий (1210—1292). Унинг «Куллияёт»га бадавий асарлардан ташқари, диний-тасаввуфий руҳдаги қўлиб асарлари ҳам кирган. Ушбу тўртлик мана шундай тасаввуфий асарлардан.

130. «Нисо» сураси — Қуръонни қаримдаги тўртинчи сура бўлиб, Мадинада нозил бўлган. Бу сурада шариятнинг ички ва

ташқи аҳкомлари баён қилинган бўлиб, асарда сурадаги 5-оятнинг тафсири келтирилган.

131. мубийи — ошқора, очик.

132. сарват — бойлик.

ҚИЁМАТ

Фитратнинг «Қиёмат» номи ҳаёлий ҳикояси 1923 йили Москвада яратилган ва шу йилнинг ўзидеъ Марказий Шарқ нашриёти томонидан араб имлосида алоҳида рисола ҳолида босилган. Ушбу нашрга Назир Тўрақулов «Дарвиш» имзоси остида сўзбоши ёзган. Айни нашрнинг матни 1967 йили қайта нашр этилган: Фитрат. Қиёмат (хаёлий ҳикоя). Тошкент, «Ўзбекистон» нашриёти, 1967, 2—14-бетлар.

Ҳикоя муаллиф томонидан 1935 йили қайта ёзилган ва асосий сюжет сақлангани ҳолда, қаҳрамоннинг ижтимоий чиқиши, унинг ҳаммаслақлари ҳақидаги тафсилотлар билан тўлдирилган ва кенгайтирилган. Кейинги нусханинг ҳажми бир босма тобоқ атрофида. Бизнингча, дастлабки нусха висбатан пухта, тугалланган асар сифатида ёзилгани, давр «сўллик»лари даярли учрамагани учун ҳам, унга асосий нусха сифатида қаралгани керак. Ушбу асар мавзуси «атеистик» деб гумон қилингани учун ҳам, Фитратнинг совет даврида энг кўп марта нашр қилинган ягона асаридир.

«Қиёмат» 1936 йили рус тилида (Фитрат. Страшный суд. «Литературный Узбекистан», 1936, №2, с. 132—142. Перевод Л. Седердотовой), айни ўша йилда тожик тилида (1936—1985 йиллар орасида муаллифнинг ўз таржимасида (етти марта нашр қилинган), 1937 йили уйғур ва қozoқ тилларида, айни 1937 йилнинг ўзида Тошкентда рус тилида алоҳида китоб ҳолида, 1964 йили тожикча нусхадан русчага таржима этилиб Душанбе: Ирфон, 1964, перевод Л. Кавдинова) ва 1965 йили Москвада (Абдурауф Фитрат. День страшного суда. Рассказ-сатира. Перевод с таджикского С. Васильевой) ва бошқа жойларда нашр этилган.

«Қиёмат» асари ҳақида ўттиздан ортиқ мақола, тадқиқот ва сўзбошилар ёзилган бўлиб, улардан асосийлари қуйидагилар:

Э. Олворс. Бухоролик Абдурауф Фитрат ҳақида аргументлар. «Яқин ва Урта Осиёга довр илимий ёзишмалар», 5-жилд, 1991, 2—21-бет;

И. Балдауф. Шайтоннинг тағрига исёни. I турколология конференцияси. Турк тили ва адабиёти материаллари. Вийсбаден, 1991, 241-б. (немис тилида);

Л. Климович. «День страшного суда» Абдурауфа Фит-

рата. В кн.: «Наследство и современность», М.: Советский писатель, 1975, с. 142—154.

Г. Раҳимова. Диний тасаввур бадший тасвирида. «Адабий мерос», 1991, I сон, 55—60-бет.

Ҳяко матни асарнинг дастлабки яусхаси асосида, унинг 1967 йилги қайта нашри билан солиштирилиб нашрга тайёрланди. Муаллифнинг изох ва тушуниришлари ҳар бир саҳифанинг ўзига бериб борилади.

* * *

1. Почамир — поча, почча: «мир — амир»нинг қисқа шакли, «амир почча» маъносида.

2. «Шамсия» — мадрасаларда асосий ўқув қўлланмаси ҳисобланган араб тилидаги мантиқ китоби.

3. Мункар-Накир — диний китобларда ривоят этиляшicha, маййит (ўлик) олдига дафидан кейин сўроқ саволига биринчи бўлиб шу икки малойика кирар эмиш ва марҳумнинг жаннат ва жаҳаннамга равона этилиши, асосан, мана шу савол-жавобдаги гуноҳ ва савоблар ўлчамига боғлиқ бўлади.

4. Раф — луғавий маъноси «балад», «юқори». Бу ерда «токча» маъносида.

5. Неқот — соқит қилиш, тушириш. Маййитни ювгандан сўнг тобутга тушириш.

6. Ихлос ҳоқи — Маййит кўмиляшидан аввал, ҳар киши бир сижим тупроқ олиб, унга дам солади. Мана шу «ҳоқи ихлос»гина лаҳад ичига сочилади, қолган тупроқ билан сағабанинг айвони тўлдирилади.

7. Мандат — ҳужжат маъносида. Асарда жуда кўп русча сўзлар ва рус идора тартиботлари аччиқ кулги остига олинган.

8. Ихлом — пидо орқали хабар келиши.

9. Ҳамбомбуг — ҳаммомчи, ҳаммомнинг ички ходими.

10. Кашфи аврат — ялангоч кишиларни кўп кўриш ёки ҳамма доимо ялангоч бўлиши кераклигини кашф этиш.

11. Зоғома — тарозининг палласи.

12. «Туркистонда бир тартиб чиққан эди» — Фитрат Масковда кўп кўриб кузатгани «очеред»нинг Туркистонда ҳам расм бўлишини киноя остига олади.

13. «Инна аътайна»даги «Кавсар ҳовуз» — Қуръони каримнинг «Кавсар» сураси шундай оят билан бошланади: «Иннаа аътайнакал кавсар», яъни «Биз сенга кавсарни бердик». «Кавсар» сўзининг маъноси — «кўп яхшилик»дир, айрим тафсирчилар уни «жаннатдаги ҳовуз» деб ҳам талқин қиладилар.

14. Э. Олворс ўзининг юқорида келтирилган мақоласида «Қиёмат»дан бир парча келтириб, уни инглиз тилига таржима этган ва қатор туркий калималарнинг аслини сақлаган ҳолда уларга

нзоҳ берган. Э. Олворс келтирган парча шу абзац билан бошланиб, асл нусха бўйича беш бетдан мўлроқ парчаши ўз ичига олади. Демак, асарнинг бу йирик парчаси инглизчага таржима этиляб, зарур нзоҳлар ёзилган деган хулоса қилиш мумкин.

15. «Почомир бу ориқ қўйни 1335 йилда қурбон қилган эди» жумласидаги ҳижрий 1335 йил милодий 1916—1917 йилларга тўғри келади. Фитрат Русия томонидан Урта Осиёда 1916 йили бошланган колониял бошқарув тизмига ишора қилляпти. 1917 йилдаги Октябрь тўнтаришига ҳам ишора бўлиши мумкин.

16. Э. Олворсинг таъқишча, бу ишора, яъни ҳижрий 1332 йил, милодий 1914 йилги I Жаҳон урушига ишоратдир.

17. Уртоқ — большевиклар расмий термин сифатида «товариш»нинг таржимаси ўлароқ қабул қилинган сўзини Фитрат киноя билан ишлатади. Кескинликни юмшатиш учун бўлса керакки, асарнинг қайта нашрида бу сўз форсча «биродар» сўзи билан алмаштирилган.

18. Қопқадан-қопқага — эшикдан-эшикка.

19. Ҳуру гилмовлар — жаннатдаги қиз ва йиғитлар.

20. Томоқ — таом.

21. Охират майи — художўйлик нашъаси; маст қилмайдиган май ичиб, Аллоҳнинг нашидаси билан ҳузурланиш.

ДРАМАТИК АСАРЛАР

Фитратнинг «Темур сағанаси», «Ўғузхон», «Қон», «Бег-жон», «Абу Муслим» каби драматик асарлари (1914—1919), уларнинг матнаари алоҳида нашр этилмагани учун, бу кунга қадар етиб келмаган. Бизгача тўла сақланган драмаларнинг дастлабкиси «Чин севиш» (1920) асаридир. Бу асарга мавзу ва сюжет жиҳатида уйғун бўлган драма «Ҳинд ихтилолчилари» (инқилобчилари) асаридир. Гарчи Абдулҳамид Чўлпон «Ҳинд ихтилолчилари» «Чин севиш» пьесасининг давомидир («Инқилоб», 1922, 3-сон) деб ёзган бўлса-да, бу асар алоҳида мустақил драма сифатида эътиборга лойиқ.

Қуйида биз Фитрат драматургиясида унинг мавзу ранг-баранглигини ҳамда муаллифнинг бу соҳадаги иқтидорини ёрқин намойиш этган намуналарини китобхонлар диққатига ҳавола этдик.

АБУЛФАЙЗОХОН

Фитратнинг бу фожияси 1924 йилда ёзиб тугалланган бўлиб, айни шу йили Москвада Марказий Шарқ нашриёти томонидан араб ёзувида чоп этилган. «Абулфайзохон» фожияси филология фахлари номзоди Сафо Зуфаров томонидан нашрга тайёрланган ва 1989 йили қайта чоп қилинган: «Шарқ юлдузи», 1989, 1-сон, 83—104-бетлар.

Асар аштархонийлар сулоласининг Бухоро тахтидан кетиши ва янги сулола — мангит амирларининг ҳокимият тегасига келиши каби тарихимизда бурилиш ясаган воқеаларга бағишланган. Асар воқеалари XVIII асрга тааллуқли бўлгани учун, матида жуда кўп тарихий сўзлар, ҳозирги мавжуд сўз ва ибораларнинг ўтмишдаги шакллари учрайдики, паирига тайёрлашда уларни айнан сақлашга тўғри келди.

Асарнинг ушбу паирида шундай ўришларга изоҳлар берилди, шунингдек фожианинг 1989 йилги нашрида учраган айрим хатолар, нотўғри ўқилган ва тушиб қолган жумлалар тўғриланди.

Фитратнинг бу машҳур фожиаси ҳақида қуйидаги тақриб ва тадқиқотлар эълон қилинган. Н. Г а н и я з о д а. Абулфайзхон. «Қизил Ўзбекистон», 1926, 14 декабрь; А. А л и е в. Фитрат ва унинг «Абулфайзхон» асари. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1988; Э. К а р и м о в. «Абулфайзхон» тарихий драмаси ҳақида. «Шарқ юлдузи» 1989, 1-сон, 81—82-бетлар; Ж. К а м о л. «Абулфайзхон» — тўнғич тарихий драма. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1989, 14 апрель; Н. Г а н и я з о д а. Мастерство Абдурауфа Фитрата в создании трагедии «Абулфайзхон», АКД, Тошкент, 1992.

* * *

1. Абулфайзхон — Бухорода ҳукмронлик қилган Аштархонийлар сулоласининг сўнгги вақили. 1747 й. вазири Раҳимбий оталиқнинг фитмаси билан бутун оила аъзолари билан йўқ қилиб юборилган. Шундан сўнг Бухоро тахтига янги сулола — Мангит амирлари келган. Шу вақтдан эътиборан Бухоро хонлиги «Бухоро амирлиги» деб юритила бошлаган.

2. тахта — шахмат назарда тутилади.

3. кат — сўри, каравот.

4. Матида уч нуқтадан сўнг «Мир Вафо» ёзилган. Матбаа хатоси бўлса керак. Асар мазмунидан келиб чиқилса, бу хон сўзининг давоми.

5. ёнин — хон саройининг тунашга келган меҳмонлар учун ажратилган қисми.

6. қўрчи — қўрхона (қурол-аслаҳа ёки қимматбаҳо нарсалар сақланадиган оғор) эгаси, хон саройидаги лавозимлардан хазинадор. Қайта нашрда «қурчи» деб хато ўқилган.

7. даф — чертиб чалинадиган, ёғоч гардишга хом тери тортилган мусиқа асбоби.

8. уртук — нарда.

9. Подир — Подиршоҳ назарда тутилади. Улфат Абулфайзхоннинг энг яқин одами сифатида, Подиршоҳга бўлган нафратини алмай уни менсимайроқ Подир деб мурожаат иллати. (Қайта нашрда Подиршоҳ деб тўғрилланган.)

10. «Хусайний» — ўзбек мумтоз куйларидан бири. Қўшиқча сатода (таибурни камон сингари чалиниши) ижро этилади.

11. тарат — таҳорат сўзининг қисқа шакли. Матнда шуздай ёзилган, қайта нашрда уни таҳорат деб таҳрир қилганлар.

12. қалин — полос.

13. ерлаштирмоқ — жойлаштирмоқ.

14. Жубор — асли Жўйбор: Бухоро шаҳрининг жанубий қисмида жойлашган мазеа.

15. Қайта нашрда сўнги икки жумла тушиб қолган. Асли матн бўйича жумлалар тикланди ва ўз ўрнида келтирилди.

16. мурут — ҳурмат-эҳтиром ёки лутфу марҳамат.

17. беалик усули — бек (айрим ўрпаларда «бей» ёки «бий») Бухоро хоилиги тасарруфидоги вилоятларнинг бошқарувчиси бўлиб, у чексиз имкониятларга эга бўлган. Қўшиқча, улар ёлгуз хонгагина бўйсунган. Шайбонийхон, Абдуллохон каби ўзбек хонлари бу усулни марказлашган бошқарув усулига алмаштиришга интилаганлар.

18. маҳмур — қаҳру ғазабга дучор бўлиш.

19. муғамбил — «муғамбир» сўзининг бузилган шакли.

20. Қайта нашрда бу жумла тушиб қолган.

21. тошнов — уйнинг бир бурчида сув кетадиган қилиб қўйилади, буни «авраа» ҳам дейдилар.

22. «Бебокча» — лугавий маъноси: шўх, шаддоат. Бу ерда: мақомда уфур усулда айтиладиган маҳмур халқ қўшиқларидан бири. Навоийнинг «Чашми оҳуларминдур», Зебувисоннинг «Нашуд» ғаазалари шу усулда қўшиқ қилиб айтилган. Шу қўшиқларнинг куйи назарда тугилади.

23. болво ом — «болво», яъни балолар: «ом» — оммавий, умумий сўзининг қисқа шакли. Ибора тўлиғича «бало-қазоларнинг бирдан ёпирилиб келиши» маъносини беради.

24. жалду — совға, инъом.

25. «мирасад» сўзида «мира» — хожа, бошлиқ, катта маъноларини беради, «сад» эса юз рақамини англатади. Бу мансаб юзбошликка яқин саройдаги вазифалардан бири.

26. интиҳилиқ ҳайвонлар — йиртқич ҳайвонлар.

27. кўма — тўнлам, уюм.

ШАЙТОННИНГ ТАВГРИГА ИСЕНИ

Шеърини шаклда ёзилган ушбу драмани айрим мутахассислар драматик дoston деб ҳам атайдилар. Асар 1924 йили Фитратнинг Москвадалик даврида ёзилган бўлиб, шу йилнинг ўзида Тошкентда Урта Осий Давлат нашриёти томонидан chop қилинган, 1967 йили Тошкентда «Қиёмат» ҳикояси билан бир муқовада қайта нашр қилинган (нашр муаллифи кўрсатилмаган).

Шеърний драманинг матни 1924 йилги илк нусха асосида қайта нашр матни билан солиштирилган ҳолда таъдир этилди. Бундан ташқари олмониялик фитратшунос олим Ингеборг Балдауф асарининг 1924 йилги матни асосида уни олмон тилига таржима этиб, асарининг асл нусхаси билан биргаликда 1997 йилда нашр эттирди. Ушбу нашр матни бу таржима билан ҳам солиштирилди.

Асар асосига Қуръони Каримнинг «Аъроф» сурасида баён қилинган (11—12 оятлар) Шайтони лайн ва Одамнинг яратилиши ҳақидаги ривоят қўйилган. Шунга қарамай, айрим мутахассислар бу асарни атеистик мавзуда деб ҳисоблайдилар.

Асар ҳақидаги қуйидаги тақриз ва тадқиқотлар маълум: Ингеборг Балдауф. Шайтоннинг таъриғи исён, Бамбергда ўтказилган халқаро туркология конгресси материаллари, Внесбаден, 1991; Г. Раҳимова. Фитратнинг «Шайтоннинг таъриғи исён» асари хусусида. «Адабий мерос», 1990, 4-сон, 56-бет; Баҳодир Карим. Ингеборг Балдауф айтдики., «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1993, 2-июль.

* * *

1. «Ҳаза минбару ҳазрати Азозил» — бу минбар Ҳазрат Азозил (Буюк Таъри)никидир.
2. соъиқ — яшин, чақмоқ.
3. сур — шохдан ясалган сурнай.
4. ҳилм — ҳилм, мулоимлик, юмшоқлик.
5. ирфон — биланш, маърифат. Бу ерда: худони таниш.
6. Жалла ало — олий мартабали. Бу ерда: худонинг номи сифатида.
7. малакут — фаришталар олами.
8. ужуратани хотиб — тинимсиз хитоб қилувчи; хат олувчи хотиб.
9. сомъ — тингловчи.
10. «Лавҳ ул-маҳфув» — сўзма-сўз таржимаси «яширин сақланган давҳа». Бу ерда: худонинг сўзлари ёзилган китоб.
11. Пўқ, йўқ, йўқ, йўқ... — муқаддас китобларга ишомасликнинг ўзи яратганга шак келтириш билан баробардир.
12. Ёзуқ — гуноҳ.
13. даҳи — яна, тағин.
14. сингуралиб — нола қилиб, ҳам чекиб, асабийлашиб.
15. адам — йўқлик.
16. раъд — момақалдироқ.
17. тамуғ — дўзах, жаҳаннам.
18. залолат — тубанлик.
19. фарш — асл маъноси: ерга тўшалган нарса ёки полос. Бу ерда мияга ўрнашган фикр маъносида.

МУНДАРИЖА

Фитрат ва истиқлол маънавияти. <i>Х. Болтабоев</i>	5
Шеърлар	31
Юрт қайғуси	31
Юрт қайғуси (сочма шеър)	31
Юрт қайғуси (бир ўзбек тилидан)	32
Юрт қайғуси (Темур олдида)	33
«Ўзбек ёш шоирлари» тўпламидан	35
Ўим дейи сен!	35
Бир оз кул	36
Аччиглайма деган эдинг	36
Миррих юлдузига	37
Овулчоқ	37
Ишқимнинг тарихи	38
Ина ёдим	39
Нега буйла?	39
Шоир	40
Беҳбудийнинг сағанасини изладим	41
Парча	41
Ўгут	41
Шарқ	42
Тўпламга кирмаган шеърлар	42
Ўқитгувчилар юртига	43
Қор	44
Менинг кечам	45
Гўзалим, бевафо гулистоним...	46
Наصريй асарлар	46
Ҳиндистонда бир фаранги ила бухороли муддариснинг жадид мактаблари хусусинда қилган мунозараси	98
Ҳинд саёҳи байёоти	169
Қиёмат	180
Драматик асарлар	180
Абулфайзхон	220
Шайтоннинг тапгирга исёни	232
Наоҳлар	:

Адабий-бадиий нашр

АБДУРАУФ ФИТРАТ

ТАНЛАНГАН АСАРЛАР

I ж и л д

Шеърлар, наصريй асарлар, драмалар

Тошкент «Маънавият» 2000

Мухаррир *Р. Қобулова*
Техн. муҳаррир *Т. Золотилова*

Бадиий муҳаррир *С. Аълам*
Мусаҳҳиҳ *С. Абдусамигова*

Теринга берилди 24.03.00. Босишга руҳсат этилди 07.08.00. Вячими 84x108^{1/2}.
Литературная гарнитураси. Юқори босма усулида босилди. Шартли б.т.
13,44. Шартли кр.-отт. 13,86. Нашр т. 13,83. 5000 нусха. Буюртма № 48. Нархи
шартнома асосида.

«Маънавият» нашриёти. Тошкент. «Шодлик» кўчаси, 6. Шартнома 5—00.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг Тошкент кпоб-
журнал фабрикасида чоп этилди. Тошкент, Юнусовод даҳаси, Муродов
кўчаси, 1-уй. 2000.